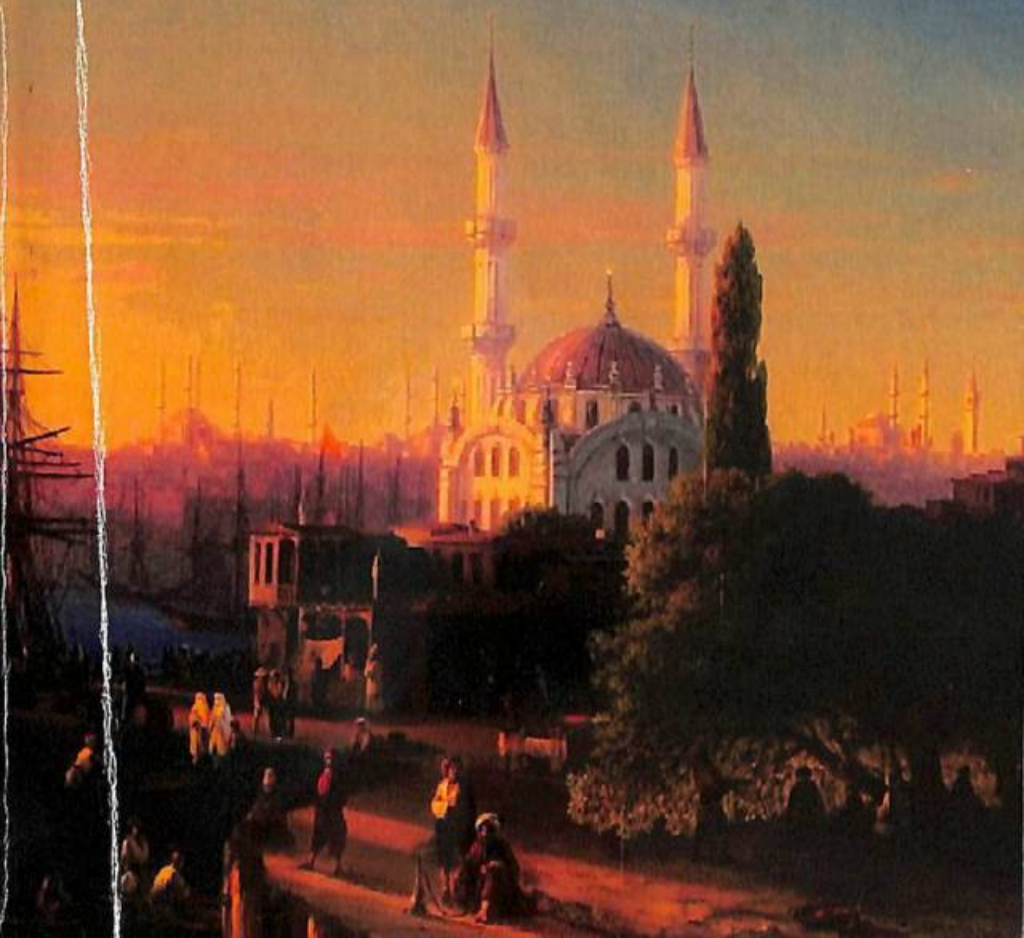

ՀԱՄԱԿ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ԳԵՎՈՐԳ ԲԱՄՊՈՒՔՃՅԱՆ

1/4 արեւմտեան ճ. Արեւմտեան
96ր5 Եւրոպայի/Ներքին

Ինքնուրույն կազմակերպչական

Հայաստանի
Հ. Կարապետյան

17.09.2018

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՍՍԻԿ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

Handwritten signature/initials

**ԳԵՎՈՐԳ ԲԱՄՊՈՒՔՃՅԱՆ
ԿՅԱՆՔԸ, ԳՈՐԾԸ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԸ**

(1923-1996)

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇԽԵԱՆ
ՍՍԵՆԱՇՐ
178

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES
178

Handwritten signature

ԵՐԵՎԱՆ - 2018

ՀՏԴ 80:94(479.25)
ԳՄԴ 80+63.3(5Հ)
Ս 887

Գիրքը հրատարակվել է
ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
Գիտական խորհրդի որոշմամբ

Գլխավոր խմբագիր՝ Արմեն Տեր-Ստեփանյան

ՄՏԵՓԱՆՅԱՆ ՀԱՄԱԻԿ

Ս 887 **Գևորգ Բամպուրճյան. Կյանքը, գործը և ժամանակը (1923-1996) / Հ.Ստեփանյան.- Եր.: Պատմության ինստիտուտ, 2018.- 168 էջ:**

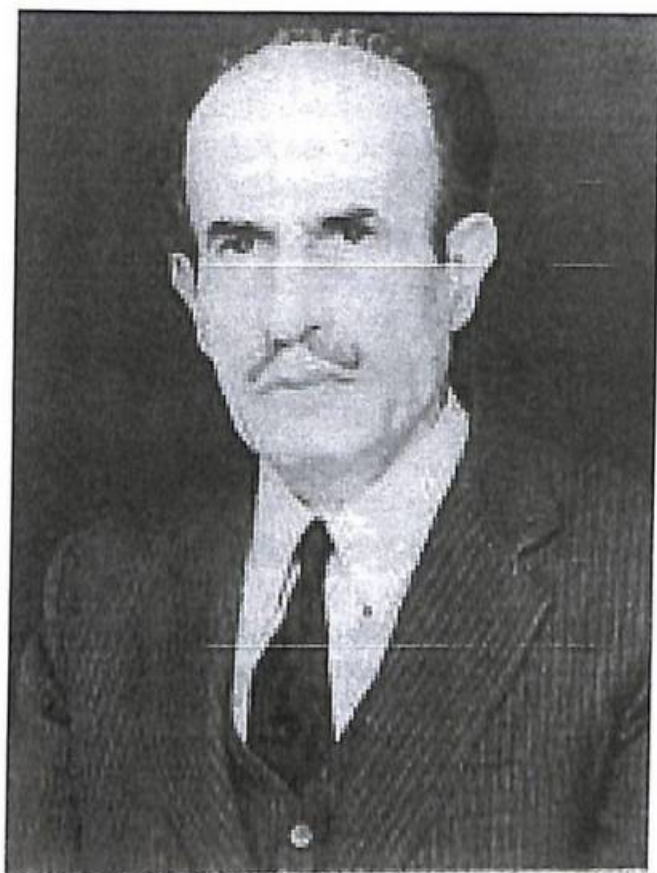
Գիրքը նվիրված է պոլսահայ նշանավոր բանասեր, մատենագետ, բարգմանիչ Գևորգ Բամպուրճյանին (Կյանքը, գործը, ժամանակը), նրա գիտական ժառանգության ներկայացմանը: Նախատեսված է թուրքագետների, արևելագետների և ընթերցող լայն շրջանակների համար:

ՀՏԴ 80:94(479.25)
ԳՄԴ 80+63.3(5Հ)

ISBN 978-9939-860-66-4

© Հասմիկ Ստեփանյան, 2018

Գրքի շապիկին՝
Հովհաննես Այվազովսկի «Տեսարան Ստամբուլից և Բոսֆորը»,
4-րդ էջում՝ Մկրտիչ Ջիվանյան «Բոսֆորը»

ԳԵՎՈՐԳ ԲԱՄՊՈՒՔՃՅԱՆ

(1923-1996)

Այս գիրքը նվիրում են փառանդավոր դաշնակախար, դիրիժոր
Արա Ավագի Պեպրոսյանին
մեր ամուսնության 35 ամյակի առթիվ

Միրով և երախտագիտությամբ՝

Հեղինակ

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Այս գրքույկը մեծ գիտնականի վաստակի ու հիշատակի խնկարկում է, երախտագիտության և խոնարհումի տուրք:

Գիտության այս համեստագույն սպասավորն իր ողջ կյանքում հարազատ մնաց իր արմատներին, իր ուսերին կրելով գիտությանն ազնվորեն ծառայելու առաքելությունը: Փակված իր «խցում», նա հավատացյալ ճգնավորի համառությամբ վեր հանեց, ուսումնասիրեց և ընթերցողի սեղանին դրեց մեծ ու փոքր գործեր, որոնք մի ողջ ինստիտուտի աշխատանք էին ենթադրում:

Օսմանյան կայսրության, արևմտահայության պատմության ավելի բազմակողմանի հունձք ունեցած գիտնական մենք դժվարությամբ կգտնենք:

Գևորգ Բամպուրճյանի առավելություններից էր, որ նա թուրքական, նաև թուրքագիտական շրջանակներում վայելել է անվերապահ վստահություն և հարգանք:

Թուրքական տասնյակ հանրագիտարաններում և գիտական, գիտա-հանրամատչելի մամուլում սփռված թուրքերեն և հայերեն լեզուներով հազարի հասնող հոդվածները նոր որակ են հաղորդել օսմանագիտությանը, Թուրքիայի պատմության, թուրքական մթնոլորտի բազմաթիվ ճերմակ էջեր լրացրել: Ափսոս, որ դրանց որոշակի մասը, տարբեր պատճառներով մինչ օրս մնացել է բամպուրճյանական մատենագիտությունից դուրս: Ափսոս, որ գիտնականի արխիվը մինչ օրս անմատչելի է ուսումնասիրողների համար:

Գ. Բամպուրճյանն այն գիտնականներից է եղել, որոնք իրենց բազմազբաղ վիճակում ժամանակ են գտել դաստիարակել թուրքագետ-հայագետ աշակերտների մի խումբ (հիմնականում թուրք գիտնականներ), որը մինչ օրս ակնածանքով ու երախտագիտությամբ է վերաբերվում իր ուսուցչի ժառանգությանն ու հիշատակին:

Մատենագետի, թարգմանչի, պատմաբանի, բանաստեղծի գործունեության հաջողության գրավականն իր ուսումնասիրություննե-

րում փաստերի լեզուն գերադասելն ու այն որպես հիմնական «գործիք» նախընտրելն է:

Այս պատճառով է, որ թուրքական գիտական շրջանակները որպես երախտագիտության դրսևորում, թուրքերեն լեզվով, հետմահու լույս ընծայեցին Գևորգ Բամպուքճյանի ուսումնասիրությունների քառահատորյակը:

Գևորգ Բամպուքճյանին հայաստանյան ընթերցողին ծանոթացնելը մեր առաջնայիմ նպատակն է եղել: Նա կարծես թե դուրս է մնացել մեր տեսադաշտից, մույնիսկ գիտական և հանրագիտարանային շրջանակներից: Նա մույնիսկ չարժանացավ ՀՀ ԳԱԱ արտասահմանցի անդամի կամ պատվավոր դոկտորի կոչման: Մեր գրքույկը չի հավակնում լինել բամպուքճյանական ժառանգության գիտական ուսումնասիրություն: Այն հանրամատչելի ուղեցույց կհանդիսանա թուրքագետների և հայագետների, մասնավորապես Օսմանյան կայսրության, Արևմտյան Հայաստանի պատմությանը զբաղվողների համար:

Գևորգ Բամպուքճյանի ժամանակի պոլսահայ և ծագումով պոլսեցի մտավորականների գիտական ժառանգության հպանցիկ նկարագրումը մեր կարծիքով հնարավորինս կհաստատի, թե շնորհիվ այս հեղինակների, այսօրյա Պոլիսն ու պոլսեցիները մնում են մեր պատմության ուսումնասիրողների հետ մույն բանակում: Իսկ նրանց թուրքերենով և եվրոպական լեզուներով ուսումնասիրությունները շարունակում են որոշակի ներդրում ունենալ Օսմանյան կայսրության պատմության ուսումնասիրության և հայագիտության զարգացման ասպարեզում¹:

1 Թուրքիայի մասին գրականության (հայերեն և հայատառ թուրքերեն լեզուներով) մեջ ընդունված է օգտագործել Պոլիս քաղաքի տարբեր ժամանակներում, տարբեր ազգերի և ընդհանրապես մի շարք անվանումներ՝ ինչպես Ասիթանե, Տերասատեթ, Կոստանդնուպոլիս, Գոսթանբանիյե, Իսթանբուլ և այլն: Մենք նախընտրել ենք քաղաքի երեք անունները միայն օգտագործել՝ բյուզանդական շրջանի մասին խոսելիս՝ Կոստանդնուպոլիս, հայկական նյութի մեջ՝ Պոլիս, իսկ թուրքական և այսօրյա շրջանի մասին օգտագործել ենք Ստամբուլ անունը:

ԳԵՎՈՐԳ ԲԱՄԱՊՈՒՔՃՅԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

*Ասոր հանգչի բանասեր ու պատմաբան Գևորգ Բամպուքճեան,
որ իր անչէն անէլի ուրիշներուն ծառայեց՝*

2018թ. սեպտեմբերին պոլսահայ ականավոր հայագետ, մատենագետ Գևորգ Բամպուքճեանը կղառնար 95 տարեկան: 20 տարի է, որ նա մեզ հետ չէ:

Գիտնական-մենակյացի քիչ վախժիրած կյանք ապրած այս համեստագույն անձնավորությունն իր ողջ կյանքը նվիրեց հայ մշակույթին ծառայելուն, թուրքական մթնոլորտում մեր ազգային արժանապատվությունը պահպանելուն:

Գևորգ Բամպուքճեանի անունը և գիտական վաստակը, ցավոք սրտի, այնքան էլ ծանոթ չէ հայաստանյան գիտական շրջանակներին:

Նա երկար տարիներ եղել է Պոլսի պատրիարքարանի մատենադարանի, գրադարանի պատասխանատուն, պատմության փոշուց վեր հանել մինչ այդ անհայտ բազմաթիվ և բազմալեզու ձեռագրեր, վավերագրեր, դրանց մեջ հայտնաբերել գիտության համար արժեքավոր նորություններ: Այդ նյութերի զգալի մասը տարիների ընթացքում Գևորգ Բամպուքճեանը հրատարակել է բացառիկ բարեխղճությամբ, սակայն, ցավոք, անտիպ են մնացել բազմաթիվ բարձրարժեք ուսումնասիրություններ: Նրա շնորհիվ թուրքական տասնյակ հանրագիտարաններում հայկական նյութը մատուցվել

1 Շիշլիի հայ մտավորականների գերեզմանոցում Գևորգ Բամպուքճեանի տապանաքարի արձանագրությունը:

է ճշմարտացի, առանց կողմնակալության: Թուրքական գիտահանրամատչելի հայտնի ամսագրերում նրա տպագրած հոդվածներն ուղղակի զարմացնում են: Ինչպե՞ս է կարողացել այդ առաջին հայացքից համեստագույն գիտնականն այդքան համարձակ հակահարված տալ հակահայ հոդվածներին և հրապարակումներին: Նա տարիներ շարունակ զսպաշապիկի դեր է կատարել թուրքամոլ օտար և թուրք գիտնականների համար: Եվ այս ամենի շնորհիվ ծայրաստիճան հարգված է եղել ոչ միայն հայ, այլև թուրքական գիտական շրջանակներում, ունեցել թուրք աշակերտներ, որոնք տիրապետելով հայերենին, այսօր հայտնի անուններ են թուրք գիտական շրջանակներում և մասամբ զբաղվում են հայագիտությամբ, հպարտությամբ հիշելով իրենց ուսուցչին: Բամպուքճյանի գիտական ժառանգության գլխավոր արժանիքներից նրա ներդրումը ոչ միայն հայագիտության, այլև թուրքագիտության, ինչու չէ նաև լայն առումով՝ արևելագիտության մեջ: Նրա շնորհիվ Թուրքիայի պատմության բազմաթիվ կնճռոտ էջեր են լուսաբանվել: Չարմանայի չէ, որ 2002-3 թթ. հետմահու հրատարակվեց նրա գործերի թուրքերեն քառահատորյակը¹: Գ. Բամպուքճյանն աշխատակցել է Ստամբուլի մասին ամենակարևոր և ամենահայտնի, **Ռեշադ Էքրեմ Գոշույի** (1905-1975) 11 հատորյա «Ստամբուլ» (Reşad Ekrem Koçu, «İstanbul Ansiklopedisi» 1973թ.), **Յըլմազ Օզքունայի** (1930-2012) «Թուրք երաժշտության» (Yılmaz Öztuna, «Türk Musikisi Ansiklopedisi», 3 հատոր, 1964-76թթ. և Բ տպ. 1990թ.), **Մուստաֆա**

1 Քառահատորյակը հրատարակվել է Ստամբուլի «Արաս» հրատարակչության կողմից, Օսման Էրոքերի ջանքերով: Վերջինս մեր հասարակությանը և արևելագիտական շրջանակներին ծանոթ է մայրական կողմից հայկական ծագումով ստամբուլցի կոլեկցիոներ Օրլանդո Կադոլ Կալումենոյի հայկական քեմաներով օսմանյան բացիկների հավաքածոյի կազմակերպած իր ցուցահանդեսներով ու շքեղ գիրք-ալբոմով: Բարեբախտաբար նա շարունակում է արևմտահայությանը նվիրված պատմական քեմաներով ցուցահանդեսների կազմակերպումը, իր կարևոր ներդրումն ունենալով հայ-թուրքական մշակութային առնչությունների ներկայացման գործում:

Արդադի (1913-1973) և հեղինակային խմբի «Թուրքերեն լեզվի և գրականության» (Mustafa Akdağ ve kolektif. «Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi» 8 հ.1998 թ.), «Անա Բրիտանիկա» («Ana Britannica Ansiklopedisi» 22հ., 1986թ.¹) «Մշակույթ» («Büyük Kültür Ansiklopedisi» 12հ., 1984թ.) և այլ հանրագիտարանների:

«İstanbul Ansiklopedisi»-ում 1950-52թթ. և 1958-66թթ. շրջանում Գ. Բամպուրճյանի ստորագրությամբ լույս են տեսել շուրջ 300 հոդվածներ ու հայ նշանավոր դեմքերի բազմաթիվ կենսագրականներ: Նա 1993-95թթ. շարունակել է համագործակցությունն այս անգամ Մշակույթի նախարարության և «Tarih Vakıf»-ի (Պատմության ֆոնդի) հրատարակած 8 հատորյա «İstanbul Ansiklopedisi»-ին²:

Բրիտանական հանրագիտարանի հիմքի վրա հրատարակված «Ana Britannica» թուրքերեն հանրագիտարանում Գ.Բամպուրճյանը հայերին առնչվող շուրջ 130 հոդվածներ է հեղինակել: Իհարկե, որոշ հանրագիտարանների արտոնատերերի կամ գլխավոր խմբագիրների հայկական ծագումը նպաստել է այս նյութերի հրապարակմանը և մոռացության չմատնվելուն: Սինչդեռ ի՞նչ հսկայական կորուստներ են մահ եղել...

Բացի մեկ տասնյակից ավելի թուրքական հանրագիտարան-

1 Encyclopædia Britannica Micropædia-ի հիմքի վրա թուրքերեն հրատարակություն:

2 Այս ֆոնդը հիմնադրվել է 1991թ. և ներառում է 264 անդամ, կազմված հիմնականում բաղադրագետներից, արվեստի ու գրականության մարդկանցից (մեծ մասամբ ակադեմիկոսներ): Այն փորձել է իր ներդրումն ունենալ Թուրքիայի դեմոկրատիզացիայի գործում, հրատարակել թուրք և հարակից երկրների ժողովուրդների պատմությունը, փորձելով պահպանել հոգևոր ժառանգությունը:

Թուրքական հանրագիտարաններում Բամպուրճյանի հոդվածների մեծագույն մասը անստորագիր են եղել և նյութերն էլ ինչ որ «արխիվ» են ուղարկվել: Այնպես որ, շուրջ 100 հոդվածներ անկարելի է հավելել նրա մատենագիտական ցանկին: Նույն ճակատագրին են արժանացել «Մարմարա» և «Ժամանակ» թերթերում տպագրված նրա հոդվածները: Մատենագետի կենսագիր Կ.Աբրահամյանը մեծագույն ցավով է նշում բանասերի արխիվի մինչ օրս «անձեռնմխելի» վիճակը, հուսալով, որ նրա հարազատները կուղղեն այս բացը:

ներին աշխատակցելուց, նա հողվածներ է հրատարակել նաև մի շարք բուրքական մասնագիտական, գիտական պարբերականներում: Դրանց գերակշռող մասն օսմանյան կայսրության կյանքի տարբեր բնագավառներում իրենց ներդրումն ունեցած ծագումով հայ երևելի անձնավորություններին նվիրված փոքրածավալ, մի քանի էջանոց հողվածներ են՝ փորագրանկարներով, քարտեզներով ու լուսանկարներով: Արևելագիտության և հատկապես բուրքագիտության համար բացառիկ արժեք են ներկայացնում բուրքական աղբյուրներում չափապանված, Թուրքիայի պատմությանը վերաբերվող այն տեղեկությունները, որոնք տեղ են գտել հայ պատմիչների, ժամանակագիրների երկերում և եզակի են իրենց կարևորությամբ ու հավաստիությամբ: Հայկական աղբյուրների քարզմանությունները, որոշ դեպքերում էլ հայատառ բուրքերենների ուղղակի վերածումը լատինատառ բուրքերենի՝ համապատասխան ծանոթագրություններով ու պարզաբանումներով, չափազանց կարևոր են օսմանյան պատմության համար¹: Դրանք թույլ են տալիս ուսումնասիրողներին նորովի մոտենալ պատմության մինչ այդ չլուսաբանված կամ անհայտ էջերին, նաև՝ ամենատարբեր ոլորտներում հայերի ունեցած ներդրումներին²:

- 1 Գ. Բամպուրճյանի գործը և նրա ներդրումը բուրքական պատմագիտության և գրականագիտության մեջ շարունակում է հետաքրքրել բուրք գիտնականներին և համալսարանական շրջանակներին, դառնալով գիտական թեզերի նյութ: Այսպիսի օրինակներից է Մեղեք Սարը Գյուվենի «Kevork Pamukciyanın Tarih Perspektivinden Olaylara Bakışı» (Պատմական եղելությունները Գևորգ Բամպուրճյանի պատմագիտական գործերում) մագիստրոսական թեզը:
- 2 Գևորգ Բամպուրճյանի կենսագիրներից է պոլսահայ մտավորական, գիտնականի երկար տարիների բարեկամ, բեյրութաբնակ գրականագետ, պոլսահայ գրողներին նվիրված երկհատորյակի հեղինակ Կարո Աբրահամյանը: Գ. Բամպուրճյանի կենսագրության և ուսումնասիրությունների մասին տես՝ Կարո Աբրահամյան. «Վաղահաս ու անփոխարինելի կորուստ մը՝ Գևորգ Բամպուրճեան (1923-1996)», «Հասկ», է տարի, Անբիլիաս, Լիբանան, 1995-96թթ., էջ 659-670. Կարո Աբրահամյանը հեղինակ է սփյուռքի տարբեր հայաբնակներում («Մարմարա», «Զարթոնք», «Ժամանակ») Բամպուրճյանի մասին

Գևորգ Բամպուրճյանը ծնվել է Պոլսի՝ Սկյուտար քաղաքում, 1923թ. փետրվարի 23-ին: Մոր կողմից մեծ հայրը՝ մահտեսի **Մարտիրոս Լուսարարյանը** (1850-1915) եղել է Կեսարիայում հայտնի ազգային գործիչ և պետական պաշտոնյա: Նա անդամակցել է Կեսարիայի «Մեջլիսի Իդարե»-ին (մեջլիսի ղեկավարությանը), վարել մի շարք ազգային պաշտոններ:

Հայրը՝ էվերեկցի մահտեսի **Միքայել Բամպուրճյանը** (1873-1970) Պոլիս էր փոխադրվել 1890թ., զբաղվել կերպասի վաճառականությամբ¹:

Գևորգ Բամպուրճյանը նախնական կրթությունը ստացել է Սկյուտարի «Ներսեսեան-Երմոնեան» նախակրթարանում, ապա մինչև տասերորդ դասարան ուսումը շարունակել Գատըզյուղի «Սեն-Շոգեֆ» քոլեջում²: Այստեղ նրա ուսուցիչն է եղել հայտնի լրագրող և խմբագիր **Շեֆքեթ Ռադո** (Şefket Rado): Վերջինս 1965թ.

մի շարք հոդվածների: Նրան է պատկանում բուրբական գիտահանրամատչելի «Tarih ve Toplum» ամսագրում (1997թ., հ.165, սեպտեմբեր, էջ 4-6) իր բարեկամ բանասերի հիշատակին տպագրված “Ermeni kültürünün son kaydı Kevork Pamukciyan” (Հայ մշակույթի վերջին կորուստը՝ Գևորգ Բամպուրճեան) հոդվածը: Կ. Աբրահամյանին ենք պարտական նաև վերոնշյալ քառահատորյակի առաջին հատորի համար անտիպ նյութերի մեծ մասի տրամադրումը, երկրորդ հատորի հայատառ բուրբերեն հրատարակությունների տիտղոսաբերբերի հայթայթումն ու լուսապատճենային նյութի տրամադրումը, չորրորդ հատորը, ուր հայ երևելիների կենսագրականներ են (հայերեն հոդվածների մշակման ծանրությունը նա կիսել է «Ակոս»-ի խմբագիր Ռոբեր Զոփթաչի հետ):

- 1 Գ. Բամպուրճյանը պապին և իր ընտանիքին անդրադարձել է «Rahmetlu dedem Rif’atlu Hacı Mardiros Efendi Lusarıyan» հոդվածում, որը տպագրվել է «Tarih ve Toplum» ամսագրում (1991թ. N 85 հունվար, էջ 52-56): «Tarih ve Toplum», N 153, eylül, s.46-47; Նրա գերդաստանում եղել են մի քանի հայտնի մարդիկ, որոնց և նա անդրադարձել է իր տոհմածառի մասին պատմելիս:
- 2 Հոդվածը պատմում է «Սեն-Շոգեֆ» կոլեջի մուսուլման ուսուցիչների մասին և նվիրված է դասընկերոջը՝ Էրդեմ Բուրիին (Erdem Buri): «Tarih ve Toplum», 1997, N, 165, s.11-12.

սկսեց հրատարակել “Hayat, Tarih ve Edebiyat Mecmuası”¹ պատմա-բանասիրական ամսագիրը, իսկ 1969թ. հրավիրեց իր աշակերտին աշխատելու այս ամսագրի խմբագրությունում, ուր Գ. Բամպուրճյանը մնաց մինչև ամսագրի դադարելը՝ 1982թ.: Այս ամսագրում նա հրատարակել է մի շարք հոդվածներ և թարգմանություններ՝ կատարված հիմնականում հայատառ թուրքերենից:

Գ. Բամպուրճյանն իր աշխատանքային գործունեությունը սկսել է շոգենավային «Դ-ապկովիչ» գործակալությունում, հաշվապահի օգնականի կարգավիճակում (1953-67թթ.): Միաժամանակ, 1953թ. հրավիրվել էր անդամակցելու «Մշակութային հետազոտությունների միության» հիմնադրմանը: 1961թ. իր մասնակցությունն է բերել Թուրքիայի Հայոց Պատրիարքարանի 500-ամյակի հոբելյանական զրական հանձնաժողովի աշխատանքներին:

Գ. Բամպուրճյանը մինչ այդ աշխատակցել էր պոլսահայ հայտնի «Մարմարա» և «Ժամանակ» օրաթերթերին, «Այսօր», «Ճանապարհ», «Պայքար» շաբաթաթերթերին, կինոյի, թատերական աշխարհին նվիրված հայտնի «Քուլիս» կիսամյա պատկերազարդ հանդեսին, «Աստղաբերդ» և Մուրբ Փրկիչ ազգային հիվանդանոցի 1949 թվականից մինչ օրս հրատարակվող ամսագրերին, «Երջանիկ» և «Շողակաթ» տարեգրքերին: Հեղինակել և խմբագրել է Կ.Պոլսի Պատրիարքարանի «Շողակաթ» մատենաշարի հուշամատյանները և բացառիկ համարները:

1940 թվականից ի վեր նա հայագիտական, կենսագրական իր հոդվածներով աշխատակցել է սփյուռքահայ և հայաստանյան շուրջ 23 պարբերականների՝ այդ թվում՝ «Հայաստանի կոչնակ», «Լրաբեր» (Բոստոն, Նյու-Յորք), «Ծիրանի գոտի» (Բոստոն), «Այսօր ապագայի» (Փարիզ), «Միոն» (Երուսաղեմ), «Բազմավեպ» (Վենետիկ, Ս.Ղազար), «Հանդես Ամսօրեայ» (Վիեննա), «Արմաշ» (Մոնրեալ), ինչպես նաև երևանյան «Բանբեր համալսարանի»,

1 1978թ. ամսագիրն անվանափոխվել է «Hayat, Tarih ve Edebiyat Mecmuası», նույն տարին էլ անվանվել «Tarih ve Edebiyat Mecmuası».

«Պատմա-բանասիրական հանդես», «Լրաբեր հասարարական գիտությունների», «Էջմիածին» և այլ գիտական, հանրամատչելի պարբերականներին:

Գ. Բանապուրճյանի գիտական լուրջ պրպատումների սկիզբ կարելի է համարել 1940-ական թվականների առաջին տարիները: 1942-56 թթ. հավաքել ու հրատարակության է պատրաստել տապանագրային արձանագրությունների մի քանի ժողովածու: Դժվարագույն մի գործ, որն արել է ամենայն հետևողականությամբ և մանրակրկտորեն: Հավաքել է Պոլսի և շրջակա հայկական գերեզմանատների (Սկյուտարի, Բալըբըլի, Էդիրնեգափուի) տապանագրերի հայերեն և հայատառ թուրքերեն շուրջ 2300 վիմագիր արձանագրություններ: Նա համբերությամբ ու պատասխանատվությամբ ուսումնասիրել և հրատարակության է պատրաստել նաև Պոլսի եկեղեցիների մկրտության ու թաղման մատյանները, կազմել մի շարք եկեղեցիներում գտնվող ձեռագիր մատյանների ձեռագրացուցակները. շնորհիվ որոնց ճշտվել են բազմաթիվ երևելի հայերի կենսագրական տվյալները, որոնց մի պատկառելի մասը նա հրատարակել է հայագիր և թուրքական գիտական պարբերականներում¹:

Պոլսի և սփյուռքահայ պարբերականներում տպագրված հոդվածների շնորհիվ հնարավոր դարձավ Վենետիկի Ս.Ղազար կղզու Մխիթարյան միաբանության հայրերից **Եփրեմ վրդ. Պողոսյանի** պոլսահայ անվանի գերդաստաններին նվիրված շարքի հրատա-

1 - «Ընդարձակ ցուցակ ձեռագրաց Օրբագիղի Ս.Աստուածածին եկեղեցույ», (խմբագրել է 1968թ., 271 էջ, անտիպ):

- «Ընդարձակ ցուցակ ձեռագրաց Պալատու Ս.Հրեշտակապետ եկեղեցույ», (խմբագրել է 227 էջ, անտիպ):

- «Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարքի վերաբերեալ վիմագիր արձանագրութիւններ»,

- «Յուշամատենան Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարքի» («Շողակար Յուշամատենան», թիվ 2, Իսթանպուլ, 1978թ., էջ 20-21):

- «Մատթէոս Դպրի (1741-1827 յունուար 16) դամբարանը երեսան ելած», («Հայաստանի Կոչմակ», Բոստոն, 17 սեպտեմբեր 1949, էջ 903-904):

- «Յովհաննէս Պատրիարք Չամաչըրճեանի տապանագիրը», («Աստղաբերդ», փետրվար-մարտ, 1952թ. էջ 221-223) և այլն:

րակությունը («Գույումճեան եւ Թընկըրեան գերդաստանները» (1951թ.), «Ռսկեան եւ Մըսըրլեան գերդաստանները» (1953թ.), «Ալլահվերտեան գերդաստանը» (1957թ.), «Կէօչէեան գերդաստանը» (1961թ.), «Պիլէգիկճեան գերդաստանը» (1963թ.), «Տաւեան գերդաստանը» (2 հատոր, 1968, 1970թթ.):

1976թ. Գ.Բամպուրճյանն ավարտում է Ստամբուլի Տեխնիկական համալսարանի Ճարտարապետության և Վերականգնման ֆակուլտետի ճարտարապետության պատմության բաժինը, իսկ 1983թ. ընտրվում է Հոլանդիայի Լեյդեն քաղաքի «Հայկական ուսումնասիրությունների միջազգային կենտրոնի» անդամ: Նա տիրապետում էր հայերեն, թուրքերեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, իտալերեն, ռումիներեն, գերմաներեն լեզուներին, իսկ թարգմանության մակարդակով՝ լատիներենին, իսպաներենին, պորտուգալերենին և հունարենին:

1977թ. Գ.Բամպուրճյանը նշանակվում է Թուրքիո Հայոց Պատրիարքարանի ավագ քարտուղար: 1982թ. կոչվում է հանգստի և շարունակում պաշտոնավարել որպես «պատվակալ խորհրդական», արխիվի ու մատենադարանի պատասխանատու:

Պոլսո հայոց երջանկահիշատակ պատրիարք **Շնորհք արք. Գալուստյանի** հրավերով նշանակվում է Պատրիարքարանի դիվանապետ և «Շողակաթ» կրոնաբարոյական, գրական և պատմաբանասիրական պաշտոնաթերթի, ապա՝ տարեգրքի գլխավոր խմբագիր, մինչև 1978թ.:

Պատրիարքի հանձնարարությամբ Գ.Բամպուրճյանի վրա է դրվում Պատրիարքարանի հսկայածավալ գրադարանի ու մատենադարանի հոգաժողովունը, այն կարգի բերելու, դասավորելու հոգսը: Շուրջ երկու տասնամյակ շարունակ գիտնականին հարիր բացառիկ մեղվաջան աշխատանքով (և տարիների փոշուց մաքրել ու ցուցակագրել, դասակարգել է 500-ամյա պատրիարքարանի վավերաթղթերը, պաշտոնական գրությունները, կոնդակները, կալվածագրերը, եկեղեցական ու ազգային կյանքին վերաբերող (հաշվե)

ցուցակները, անհաշիվ, ամենատարբեր նամակները, ծննդյան ու մահվան մատյանները, սուլթանական ֆերմանները, համայնքի ու կառավարության միջև բղթակցության օրինակները, դրանց պատճենների մատյանները, ժամանակագրություններ ու արձանագրություններ, ձեռագրեր, պարբերականների հավաքածուներ, պատրիարքարանի ու Թուրքիայի հայկական եկեղեցիների կահագրքեր, գրագրություն-պայմանագրեր:

Այս տաժանելի աշխատանքը մտավորական գիտնականի համար նաև ոսկյա մի հանք էր, որտեղից նա քաղեց իր գիտական գործունեության հիմքն ու նյութը հանդիսացող բազմաթիվ հին ու նոր, հայտնի ու անհայտ նյութեր: Տարիների ընթացքում նա հայերեն ու թուրքերեն ուսումնասիրություններով վեր հանեց օսմանյան կայսրության, արևմտահայության պատմության բազմաթիվ նոր ու կարևոր էջեր, դարձնելով այն գիտական շրջանակների ու հանրության սեփականությունը: Գևորգ Բամպուրճյանի հարյուրավոր հոդվածներ պատրիարքարանի բյուրավոր ձեռագրերի փրկության ու ուսումնասիրության արդյունք են հանդիսանում: Իզուր չի, որ շատ հոդվածների վերնագրեր իրենց մեջ ամփոփում են «նորահայտ» բառը: Դրանք անհայտ կամ մոռացված պատմությանը նոր կյանք հաղորդող երկեր են: Այն որքան որ արևմտահայության, աղյափ էլ օսմանյան պատմության ուսումնասիրությանն է վերաբերում:

Տարբեր է եղել նշանավոր մատենագետի նկատմամբ թուրքական և սփյուռքահայ պատմաբանների ու բանասերների վերաբերմունքը:

Գևորգ Բամպուրճյանի կյանքի վերջին տարիները դժվար է հանգիստ ծերության հետ համեմատել: Թեև գնահատված թուրք և հայ մտավորական շրջանակների կողմից, թեև Թուրքիայում և Սփյուռքում հայտնի մտավորականի համբավ վայելող մատենագետը շարունակում էր իր ուսումնասիրությունները, այնուամենայնիվ մնալով հոգեպես միայնակ, հիվանդ, մենակյաց ու սեփական

գրադարանը հրո ճարակ¹ դառնալուց հետո՝ բոլորովին ջախջախված, վախվորած ու որբացած: Գևորգ Բամպուրճյանն իր մահկանություն կնքեց 1996թ.: Այս կորստին լայնորեն անդրադարձան հայ և թուրք գիտական շրջանակները², մասնավորապես **Սաբրի Քոզը, Թուրգուք Քուրը, Ֆահրի Արալը**, շատ-շատերը «Tarih ve Toplum»-ի էջերում:

1 Արդյոք ճակատագրի հարված, քե՞ պատահականություն կարելի է համարել որոշ մտավորական, գիտնականների գրադարանների ոչնչացումը Պոլսում: Նույնպիսի քախտի արժանացավ արևմտահայ նշանավոր մտավորական, գիտնական, հոգևոր, հասարակական գործիչ Խորեն արք. Նար-Բեյը:

Մենք չհաջողեցինք գտնել «Մարմարա» օրաթերթի այն համարը, ուր թերթի տնօրեն ու գլխավոր խմբագիր **Ռոբերտ Հատտեճյանը** զգայացունց մի հոդված էր գրել, ներկայացնելով գրադարանը հրո ճարակների մեջ կորցրած ու դրանից ավելի որբացած, հոգեկան մեծագույն ցնցում ապրած մեր գրքի հերոսի մասին, հրդեհի ու էությանը հրդեհին ճարակ դարձած, «խենթացած դերվիշի», «որդեկորոյս» ծնողի նման աղաղակող մարդու այդ պատկերը որը պտտվում էր խենթ կրակի շուրջը:

2 «Tarih ve Toplum», 1997, N, 165, s. 2 և . «Tarih ve Toplum», 1997, N, 165, s.4; «Tarih ve Toplum», 1997, N, 165, s.7;

ԳՈՐԾԸ

Թուրքերեն քառահատորյակը¹

Գևորգ Բամպուրճյանի գիտական ժառանգությունը ներկայացնելիս նպատակահարմար ենք գտնում անդրադառնալ նրա հայերեն ու թուրքերեն գործերին առանձին-առանձին: Այն իրենից ներկայացնում է մեր մշակույթի նվիրյալի 1956թ. ի վեր ուսումնասիրության 28 տարիների պտուղները՝ շուրջ 400 հրատարակված գործեր:

2002-2003թթ. Ստամբուլի «Արաս» երկլեզու հրատարակչատունը հետմահու լույս ընծայեց Գևորգ Բամպուրճյանի թուրքերեն աշխատությունների քառահատորյակը:

Թուրքերեն աշխատասիրությունների այս քառահատորյակը բուրբ և հայ հրատարակիչների անչափ ողջունելի մի համագործակցության արդյունք է, մատենագետի գիտական ժառանգության ու հիշատակի խնկարկումը, որը մեզ պիտի մղի հայ մատենագրությանն այդչափ նպաստ բերած մեր պոլսահայ հայրենակցի գործերի քարգմանությունը, հրատարակությունը կազմակերպելուն, ապահովելու նրա անվան արժանի տեղը մեր հանրագիտարաններում, հայ գրականագիտության, մատենագիտության ու պատմագրության մեջ²:

1 Kevork Pamukciyan. «Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar». Yayına hazırlayan Osman Köker. Aras Yayıncılık. İstanbul. 2002 –2003.

1 -Cilt 1-İstanbul yazıları; (Խսքանպուլ Եազըլարը - Գրություններ Պոլսի մասին), 2002թ. :

2 -Cilt 2-Ermeni Harflı Türkçe Metinler; (Էրմենի Հարֆլի Թխրքչէ Մէքիմլէր -Հայատառ թուրքերէն բնագրեր), 2003թ.:

3 -Cilt 3- Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar; (Զամանլար, Մէքանլար, Ինսանլար- Ժամանակներ, վայրեր, մարդիկ), 2003թ.:

4 -Cilt 4-Biyografileriyle Ermeniler; (Պիյոկրաֆիլէրիլէ Էրմենիլէր - Հայերի կենսագրութիւնները) - 2003թ.:

2 Տղերիս հեղինակը բեն պատիվ չի ունեցել անձամբ ծանոթ լինելու Գ. Բամպուրճյանին, սակայն տարիների ջերմ, բարեկամական, մասնագիտական նամակագրություն է ունեցել նրա հետ, և

Գ.Բամպուքճյանի գործերի քառահատորյակի հրատարակիչները այն բաժանել են ըստ բովանդակային առումների: Այս մոտեցումը մենք շատ տրամաբանական ու հարմար ենք գտնում, ուստի և Գ.Բամպուքճյանի գործունեության մասին մեր ուսումնասիրությունը ցանկանում ենք նույն այդ տրամաբանությամբ կազմել:

Ա հատորը սկսվում է հրատարակիչ Օսման Քյոքերի կողմից գրված առաջաբանով, որից հետո Գ.Բամպուքճյանի ինքնակենսագրականն է, որ 1993թ. նա գրել է Բեյրութում հրատարակվող «Շիրակ» հանդեսի համար: Սա գիտնականի հայերեն և թուրքերեն լեզուներով հրատարակությունների արտակարգ համեստ մի ցանկ է ներառում, որը փորձել ենք լրացնել:

Քառահատորյակի առաջաբանում գտնում ենք Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, երջանկահիշատակ **Գարեգին Ա-**ի 1997թ. գնահատանքի ուղերձը ուղղված Գ.Բամպուքճյանին՝ Թարգմանչաց տոնի առթիվ¹:

Գնահատանքի և աշխատանքային համատեղ տարիների հուշերով առաջնորդող մի հողվածով հանդես է եկել Կ.Պոլսո թուրքիո Հայոց Պատրիարք, գիտության հովանավոր, **Մեսրոպ արք. Բ Մուրաֆյանը:**

Գ. Բամպուքճյան մարդու, բարեկամի, մտավորական դերվիշի, թուրքերեն և թուրքական հանրագիտարաններին աշխատակցած գիտնականի մասին երախտագիտական խոսքերով հանդես են եկել թուրք գիտնականներ Ֆահրի Արալը, Թուրգութ Բուրքը, Սաբրի Բոզը: Վերջիններս իրենց հայերենի իմացությամբ պարտական են

երախտագիտությամբ է հիշում նրա գնահատականները, մեծ սիրով պահում նրա նվիրած ու հեղինակած գրքերը, հայատառ թուրքերենի վերաբերյալ սեփական և թուրք գործընկերների հողվածների առանձնատիպերը:

1 Գ. Բամպուքճյանը հպարտանում էր այն փաստով, որ Վեհափառն իրեն գնահատում է: Իր գրքերը և որոշ հողվածներ միշտ ուղարկում էր, ակնկալելով նաև Կաթողիկոսի միջնորդությունը դրանք տպագրելու խնդրում:

Գ.Բամպուրճյանին, նրա հետ տարիների համատեղ աշխատանքին:

Ա հատորը՝ «*Istanbul. Yazıları*» (Ստամբուլյն աղբյուրներում), ներառել է Կ.Պոլսի պատմությանը նվիրված հայկական սկզբնաղբյուրների ուսումնասիրության արդյունք հոդվածները: Դրանց մի մասը թուրքական հանրագիտարանների համար գրված նրա հոդվածներն են, որ հրատարակիչները ներառել են գրքում¹:

1853թ., երբ Թուրքիայում պատրաստվում էին մեծ շուքով նշել Ստամբուլի գրավումը, այս առթիվ եղած հրատարակություններում մեծ ջանքեր էին ներդրվում նվազագույնի հասցնել հույների դերն այս քաղաքի պատմության մեջ, նրա ճակատագրում: Հայկական (հայագիր և հայատառ թուրքերեն ձեռագիր ու տպագիր) աղբյուրները, դրանց հրատարակությունները թուրքերեն և կամ հայատառ թուրքերեն աղբյուրների ուղղակի լատինատառ թուրքերենի վերածումները մեծագույն ներդրում են հանդիսանում Կոստանդնուպոլսի պատմության իրական ուսումնասիրման ասպարեզում:

Հատորը ներկայացնող 51 հոդվածները հիմնականում վերաբերում են Պոլսի պատմության ողբերգական դրվագներին, աղետներին (երկրաշարժ, հրդեհ, հեղեղ, համաճարակներ, ցրտահարություններ և այլն), պատմական առանձին հուշարձաններին, պատմական դեմքերին, ներկայացնում սուլթանական, պալատական ժամանակագրության որոշակի հատվածներ: Պատմության մեջ հայտնի են դեպքեր, երբ որևէ իրադարձություն կամ կարևոր դեպք հիշելյա, այն հաշվարկում են տվյալ ժամանակում վրա հասած բնական աղետների հետ կապակցված: Պոլսի երկրաշարժերն ու հրդեհներն ողբերգական այնպիսի մեծ հետք են թողել, ինչպես 1766 թվականի երկրաշարժը կամ 1660թ. հրդեհը², 1789թ. հեղեղը, 1929թ.

1 Թուրքերեն քառահատորյակի մեջ բացակայում են թուրքերեն որոշ հոդվածներ, որոնց մասին խոսելիս նախընտրում ենք որպես աղբյուր հղել ամսագրային տվյալները:

2 Tarih ve Toplum, 1990, N, 75, s.24-31.

ցրտահարությունը, որ անգամ պատմական դեստաններ են գրվել այս մասին: Դրանցից մի քանիսը հայատառ թուրքերենով են եղել: Մակայն բնության աղետների մասին աղբյուրները սուկ Պոլսին չէ, որ վերաբերվել են: Դրանց ևս անդրադարձել է Գ. Բամպուքճյանը, ինչպես օրինակ 1688թ. Իզմիրի ավերիչ մեծ երկրաշարժի 300 ամյակի տարելիցի մասին գրված նյութը¹:

Այս ամենն արժեքավոր է նրանով, որ սրանք հիմնականում եզակի հուշարձաններ են, որ կարող են լույս սփռել ժամանակի կարևոր իրադարձությունների վրա, նաև՝ հավաստի աղբյուրների լույսի ներքո կարող են թույլ տալ լուծելու պատմության որոշ գաղտնիքներ: Այս առումով հետաքրքրական են պատմական բովանդակության մի քանի եզակի դեստաններ, ժամանակագրություններ: Այս մասին թուրքական աղբյուրներում հավաստի ոչինչ չեք գտնի: Հողվածներից յուրաքանչյուրն իր նյութով ու բացահայտումներով ներդրում է թուրքագիտության մեջ: Այսպես օրինակ, Կոստանդնուպոլիսը գրաված **Մահմուդ Բ Ֆաթիհ** սուլթանի (1432-1481) վեզիրներից **Մահմուդ փաշային** նվիրված հողվածում² շնորհիվ հայկական ձեռագիր աղբյուրների բացահայտվում է Մահմուդ փաշայի (1400-1474) կենսագրությունը, կարևոր տարեթվեր, նրա ծննդավայրը՝ Հարավսլավիայի Մանասթըր քաղաքը, տոհմաբանությունը, ծագումով սերք կամ խորվաթ լինելը և սուլթանի կողմից «Ռումելիի վեզիր» կարգված լինելու պատմությունը: Հետաքրքիր են Պոլսի հայ բնակչության պատմության հետ կապված հողվածները, սկսյալ բյուզանդական շրջանից: Այն է՝ հայկական հիվանդանոցների, գերեզմանոցների, դպրոցների, եկեղեցիների, կղզիների, իջևանատուն-խամերի մասին:

Հայ-թուրքական առնչություններին, Օսմանյան կայսրության այս կամ այն ասպարեզում հայերի ունեցած դերին նվիրված հողվածները երկակի արժեք են ներկայացնում: Հայագիտության,

1 Tarih ve Toplum, 1989, N, 70, s.51-52.

2 Tarih ve Toplum, 1986, N, 32, s. 9-13. Վեզիր է եղել 1455-66թթ. և 1466-1472 թվականներին:

առավել ևս թուրքագիտության համար շատ կարևոր են այն հող-վաճմները, որոնք ուղղակի օգնում են ուսումնասիրողներին գտնելու իրենց անհրաժեշտ աղբյուրները: Օսմանական կայսրության պատմության մասին մատենագիտական գրականության մեջ դժվար թե գտնեք հայ ժամանակագիրների անունների ու գործերի: Գ. Բամպուքճյանը¹ ներկայացնում է 1440 թվականից ի վեր Կոստանդնուպոլսի պատմությունը գրած 25 հայ հեղինակների, ներկայացնելով նրանց ձեռագիր և տպագիր ուսումնասիրությունները: Նրա ներկայացրած հայ պատմաբաններից վերջին անունը մեր ժամանակակից նշանավոր մատենագետ **Հակոբ Անասյանն** է (1904-1988): Այս հողվածը կարելի է գանձ համարել Պոլսի պատմությամբ զբաղվող գիտնականների համար: Դրանց մի փոքր մասն է միայն ծանոթ թուրք պատմագրությանը: Գ. Բամպուքճյանը թուրքերեն ամսագրերում հաճախ է հանդես գալիս նման «Պատմություններ»-ի հրատարակության մասին հողվածներով: Տվյալ աղբյուրի մասին² սեփական նկատառումներն արտահայտելու համար երբեմն նա օգտագործում է հեղինակների հոբելյանական տարեթվերը նշելու առիթը: Նույնպիսի վերաբերմունք ենք տեսնում Արևմտյան Հայաստանի պատմական շրջանների պատմությանը վերաբերող ուսումնասիրությունների հրատարակությունների հարցում³: Հնուորեն կազմված տողատակ-ծանոթագրությունները մասնագետներին ուղղակի ափսեի վրա մատուցում են անհրաժեշտ աղբյուրների հարուստ ցանկեր (հողվածներ նաև հայկական պարբերականներում): Թուրք կամ օտար արևելագետներին մնում է ուսումնասիրել այս աղբյուրները, թարգմանել հայերենից կամ՝ սովորել հայերեն: Ուրախությամբ պիտի նշել, որ այսօր պոլսահայ հայտնի մտավորական-հրատարակիչ **Արսեն Յարմանը** զինվորագրվել է հայկական աղբյուրները թուրքերեն գիտական հրատարակությունների տեսքով տպագրելու կարևոր առաքելությանը:

1 Tarih ve Toplum, 1991, N, 89, s. 48-52

2 Tarih ve Toplum, 1989, N, 69, s. 6-7. և Tarih ve Toplum, 1988, N, 54, s.26-29.

3 Tarih ve Toplum, 1989, N, 70, s. 51-52.

18-րդ դարում, Կոստանդնուպոլսին վերաբերող կարևոր, արժանահիշատակ, լավ ու վատ դեպքերի մասին կազմված ժամանակագրությունը սկսվում է 1702 թվականից: Ավարտվում է այն 1798թ. մայիսի 16-ի Առնավուտքյոյի հրդեհի մասին հողվածով:

Սա յուրահատուկ մի ծրագիր է, որով կարող են առաջնորդվել Պոլսի պատմությամբ հետաքրքրվողները¹:

Կ.Պոլսի մասին աղբյուրների գիտական հրատարակություններն ամփոփող Ա հատորում որոշակի թիվ են կազմում 17-րդ դարի հայտնի հեղինակ **Երեմիա Չելեպի Քյոնուրճյանի** (1637-1695) գործերը, որոնք նույնքան արժեքավոր են հայագիտության, որքան և թուրք պատմագրության համար: 17-րդ դարի հայ մատենագիտության գազաթներից Երեմիա Չելեպի Քյոնուրճյանն այն աղբյուրն է, որին ամենից շատ է անդրադարձել Գ. Բամպուքճյանը²: Նա իր համար պայմանականորեն հինգ մասի է բաժանել քյոնուրճյանական ժառանգությունը՝

- ա. հայերեն տպագրված գործեր,
- բ. հայերեն անտիպ գործեր,
- գ. հայատառ թուրքերեն տպագրված,
- դ. թուրքերեն անտիպ և
- ե.՝ կորած գործեր:

Սկսած Քյոնուրճյանի գերդաստանի ծագումնաբանությունից, կենսագրությունից մինչև նրա ժառանգների պատմությունը, առանձին գործերի թուրքերենով ուսումնասիրությունը ու դրանց ծանոթագրումը՝ եղել է Գ. Բամպուքճյանի կարևորագույն նվաճումներից: Մանավանդ որ մի մասը նվիրված է եղել Կոստանդնուպոլսի պատմությանը: Ստամբուլի պատմության հետ առնչվող շատ հողվածներ, որ ներառվել են քառահատորյակի «Ստամբուլյան գործեր»-ին նվիրված առաջին գրքում, նախապես հրատարակված են եղել

1 Tarih ve Edebiyat Mecmuası, 1979, N, 6, s. 44-49.

2 Tarih ve Toplum, 1989, N, 69, s. 6-7. և Tarih ve Toplum, 1988, N, 54, s.26-29.

«Tarih ve Toplum», «Tarih ve Edebiyat Mecmuası» ամսագրերում:

Ա հատորում տեղ են գտել նաև պետական նշանակության կառույցների մասին ուսումնասիրություններ, մանավանդ՝ եթե նրանց պատմությունն առնչվում է արևմտահայ իրականության հետ: Այսպես օրինակ, մի քանի հոդվածներ են նվիրվել Փողերանոցին (Դրամահատարան), նրա պատմությանը, տարբեր ժամանակներում երկրի ֆինանսական ողնաշարը հանդիսացող այս ինստիտուտի զարգացմանը ծառայած հայերի ունեցած դերին ու առանձին անունների, ինչպես նաև այս շրջանի հայ ուսումնասիրողների թողած աղբյուրներին: Հայտնի է, որ երկար տարիներ Դրամահատարան-Փողերանոցը տնօրինել են հայ ամիրայական գերդաստանները, տաղանդավոր ոսկերիչներ, գիտնական այրեր, սեղանավորներ: Միայն-Տյուգյան գերդաստանից 7 տնօրեններ են եղել, որոնցից 4-ը գոհ են գնացել երկրի համար կարևորագույն պաշտոններից այս մեկի նկատմամբ մեծագույն նախանձի, զրպարտության, խարդավանքի: Փողերանոցի տնօրեններ են եղել նաև **Գագազ Արթին Պեզճյան, Պողոս Պիլեզիկչի** ամիրաները¹: Փողերանոցի գործունեությունը սերտորեն ագուցված է եղել սեղանավորական, ոսկերչական դասի գործունեության հետ: Այս տեսակետից ևս հայ նշանավոր անունների պակաս չի զգացվել, ինչպես նաև դրամահատարանի կարևոր այլ պաշտոնյաների առումով: Մեզ են հասել նրանց թողած հայատառ թուրքերեն տետրակները, որոնք եզակի աղբյուրներ են «հայ» փողերանոցի գործունեության:

Հայտնի է, որ Պոլսում գործող մի շարք ուսումնական հաստատություններ ստեղծվել են հայ մասնագետների, մասնավորապես արտասահմանում կրթություն ստացածների գործուն մասնակցությամբ և նրանց հետագա տարիների դասախոսական աշխատանքի շնորհիվ (օր. շերամապահության, կենդանաբուծության, այգե-

¹ Այս մասին տես Գ. Բամպուրճյանի քառահատորյակի Ա գրքի 131-138 էջերում, ինչպես նաև մեր «Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում» գրքի ամիրաներին նվիրված գլխում (Երևան, 2011, էջ-213-218):

գործության, անտառագիտության մասնագետներ պատրաստող հաստատությունները):

Գ. Բամպուբճյանի որոշ հողվածներ, որոնք տեղ են գտել Ա հատորում, այս երախտավորների ունեցած ներդրմանն են վերաբերում: Դ-րանցից է Անտառների դպրոցը: Օսմանյան կայսրության տնտեսության համար կարևորագույն այս ճյուղի պահպանման, օգտագործման ու զարգացման եվրոպական ավանդույթներով գիտական կազմակերպումն իրենց վրա էին վերցրել հայ անտառագետները, բնագետները, այգեգործության մասնագետները: Դ-րանք հիմնականում ֆրանսիական կրթության ու մշակույթի կրողներ էին:

Գ. Բամպուբճյանի հողվածները ընթերցողներին ծանոթացնում են Պոլսի առանձին պատմական հուշարձանների իրական պատմությանը, որն օգնում է խուսափել տվյալ նյութի հետագա խեղաթյուրումներից, մանավանդ, եթե այն կապ ունի արևմտահայ իրականության հետ: Նմաններից են Ղալաթիայի աշտարակի և 3 այլ պատմություններն ըստ **Ղուկաս Ինճիճյանի**¹, պատմական խանների մասին նյութերը: Այս և նման մյուս հուշարձանները, որ այսօր ստամբուլյան շրջագայության հիմնական վայրերն են, ոչ մի ակնարկով չեն ներկայացնում դրանց կառուցման պատմությունը, հայ ճարտարապետներին, հայ կառուցողներին: Հնարավորինս դրանք կամ «մոռացվում» են կամ մտացածին աղավաղվում՝ չնշելու համար դրանց հայկական ծագումը:

Որպես կանոն, եթե հողվածը ներկայացնում է հայ հեղինակի թուրքագիտության համար արժեքավոր որևէ ուսումնասիրություն, ապա Գ. Բամպուբճյանը նախևառաջ ծանոթացնում է հեղինակի կենսագրությունը և նրա գործերը: Գ. Բամպուբճյանի ուսումնասիրությունների, նախասիրությունների հիմնական ոլորտը թուրքալեզու (հայատառ թուրքերեն) երկերն են եղել:

Պատմական հուշարձաններից ս.Սոֆիայի տաճարը (Այասոֆիան), որ մինչօսմանյան ամենահայտնի կառույցներից է, իր

1 Tarih ve Toplum, 1987, N, 39, s.14-16.

պատմության մեջ ևս հայերի կարևոր ներդրումն է ունեցել: Այս տաճարի մասին առավել հայտնի փաստը երկրաշարժից ավերված հսկայական գմբեթի վերականգնման պատմությունն է հայ ճարտարապետ **Տրդատի** կողմից: Ս.Սոֆիայի տաճարի թանգարանը շատ ավելին է պատմում հայերի մասին՝ **Հուստինիանոս** կայսրից, **Մամիկոնյանների** կողմից: Այն է՝ 5 գրիվով (47.5 օխսյով) գնված Հայկական դուռը, **Գրիգոր Լուսավորչի**՝ «Գրիգորիոս Արմենիաս» մակագրությամբ մոզաիկ պատկերը, Այստֆիայում հայ հոգևորականների կարողացած քարոզները և այլն... Այս մասին գրել են **Ստեփանոս Ասողիկը** (11-րդ դ.), **Վարդան Արևելցին**, **Ղուկաս Ինճիճյանը**¹, **Մատթեոս Ուռհայեցին**, **Հակոբ Նալյանը**, օտար ժամանակագիրներ²:

Կոստանդնուպոլիսը բյուզանդական շրջանում արդեն հայկական փոքրաթիվ մի գաղութ է ունեցել: Կոստանդնուպոլսի գրավումից հետո սկսվեց Արևմտյան Հայաստանի բազմաթիվ գավառներից հայ արհեստավորների բռնի վերաբնակեցումը Պոլսում՝ սկիզբ դնելով մի քանի հայտնի թաղերի: Սուրբան Մահմուդ Բ Ֆաթիհը ցանկանում էր Կոստանդնուպոլիսը վերակառուցել որպես Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաք: Եվ այն կառուցելու գործում հայ արհեստավորները ամենագործուն ուժերից եղան: Այսպիսով, Պոլիսն իր բազմադեմ երևույթներից մեկը հրամցնում է հայկական ներկայությամբ: Գրանք կայսրության սկզբնական շրջանի հայերով բնակեցված 6 հիմնական թաղերն են, իրենց եկեղեցիներով, դպրոցներով, տարբեր կազմակերպություններով, ինչպես նաև Իշխանաց կղզիների պատմությամբ:

Գ. Բամպուրճյանը թուրքական ամսագրերի համար գրել է հոդվածաշարեր՝ նվիրված հայ Պոլսին, նրա առանձին թաղերի պատմությանը՝ պատմական հուշարձաններով, խամներով, ճակատագրի

1 Tarih ve Toplum, 1986, N, 26, s.60-62. և Tarih ve Toplum, 1986, N, 24, s.14-16.

2 Գ.Բամպուրճյանը՝ «Հայերը և Այստֆիան» հոդվածը գրել է Ռեշադ էքրեմ Գոշուի թուրքական հայտնի «Ստամբուլի հանրագիտարան»-ի համար 1960.թ.: Տես նաև Ա հ., էջ 154-156.

կողմից նրանց հասած բնության տարերքների, մասնավորապես հրդեհների մասին, եկեղեցիներով, աղբյուրներով, գերեզմանատների պատմությամբ, թաղերի ազգագրական բնութագրերով, արհեստների, արդյունաբերական ձեռնարկություններով և այլն: Իհարկե, այս թաղերի պատմությունը ներկայացնելիս Գ. Բամպուրճյանն այն համեմել է նաև թուրք սուլթանների և այլ հայտնի անձանց հետ կապված նրանց այցելությունների, վերաբերումների, տարբեր դեպքերի պատմություններով¹:

Գ. Բամպուրճյանը թուրքերենով խմբագրել և հրատարակության է պատրաստել՝

1. **Երեմիա Չելեպի Զյոմուրճյանի «Ստամպուլյ պատմութիւն»**ը («İstanbul Tarihi»)՝:

Երեմիա Չելեպի Զյոմուրճյանի մահվան 300 տարեկիցի առթիվ Գ.Բամպուրճյանը գրել է նրա «Համառոտ պատմութիւն ԹՃ (չորս հարյուր) տարւոյ Օսմանցոց թագաւորացն» չափածո երկի մասին, որն Օսմանյան կայսրության պատմության մասին առաջին հայերեն գործն է³: Երեմիա Չելեպի Զյոմուրճյանի մասին հոդվածները

- 1 Tarih ve Toplum, 1997, N, 165, s.9-10. տես նաև՝ Tarih ve Toplum, 1987, N, 43, s 16-18. Հոդվածը Կանունի Սուլթան Սուլեյմանի կյանքը փրկած մի հայ խոհարարի մասին է:
- 2 1661-1684թթ. շրջանի «Ստամպուլյ պատմութիւն»-ը աշխատասիրությամբ Վ.Թորգոմյանի, հ.Ա.-Գ., Վիեննա 1913,1932,1938), Հրանտ Տեր-Անդրեասյանի կողմից ծանոթագրված ու վերանայված Բ տպագրությունը՝ 1952թ. Իսթ., 1988, XXVII+328 էջ:
- 3 Մատենադարան, ձեռ. հ.1876: Գիտական հրատարակությունը պարտական ենք թուրքագետ-աղբյուրագետ Ժոզեֆ Ավետիսյանին (Երեմիա Քեօմիլոմեանի «Համառոտ պատմութիւն ԹՃ տարւոյ Օսմանցոց թագաւորացն», Եր., 1982): Տես՝ «Mütecferrika», 1955, N 5. s.147-156. Գ.Բամպուրճյանն իր հոդվածում անդրադառնալով այս հրատարակությանը, որոշ ուղղումներ ու հավելումներ է առաջադրում, հուսալով, որ այն թուրքերենի կթարգմանի: Տես նաև՝ «Tarih ve Toplum», 1989, N, 69, s.6-7.

առիք են հանդիսացել, որ գիտական շրջանակներում մնան հրապարակումներով նշվեն հայտնի պատմաբանի հոբելյանները, ինչպես օրինակ ծննդյան 350 ամյակը¹:

2. Գուկաս Ինճիճյանի «Ամառանոց Բիզանդեան»-ը (Bizans'ın Saefiye Yeri) քարգմանել է թուրքերենի և ծանոթագրել.

3. Աբրահամ Անկյուրացի, «Գրավումն Կոստանդնուպոլսոս» գործի թուրքերեն քարգմանությունը ծանոթագրություններով հանդերձ -25 էջ (Engürlü Rahip Araham'a Göre «İstanbul'un Fethi»²):

Ա հատորի զուտ հայկական բովանդակությանը վերաբերող մասը գրվել է հիմնականում թուրքական «İstanbul Ansiklopedisi» հանրագիտարանի համար, նրանց առաջարկությամբ, մակ՝ «Tarih ve Toplum» ամսագրի համար³:

Բ հատորը՝ «Ermeni Harflı Türkçe Metinler» (Հայատառ թուրքերեն սկզբնաղբյուրները) նվիրված է հայատառ թուրքերեն ձեռագիր աղբյուրներին. այսինքն՝ Գ.Բամպուրճյանի կողմից հայատառ թուրքերեն աղբյուրների ուսումնասիրությանը նվիրված 31 հոդվածներին, աշխատություններին⁴:

1 Tarih ve Toplum, 1988, N, 54, s.26-29, տես մակ՝ «Yeni Yüzyıl» օրաթերթում (15.07.1995թ.) նվիրված Երեմիա Չելեպի Զյումուրճյանի մահվան 300 ամյակին:

2 Այս մասին տես՝ «İstanbul» ամսագրում, (Իսթ., 1995, N 15, հոկտեմբեր, էջ 32-37).

Գ.Բամպուրճյան, Աբրահամ Անկյուրացի, «Պոլսոս գրավման Ողբը» քարգմանություն և ծանոթագրություն. 1955թ. 25 էջ. (անտիպ)

3 1995թ.եռամսյա «İstanbul» հանդեսում հրատարակվել է XV դ. տաղերգու Աբրահամ վրդ. Անկյուրացի «Ողբ ի վերայ մայրաքաղաքին Կոստանդնուպոլսոսյ» վասն տիրելոյն տաճկաց» երկը (25 էջ.), որը 1953թ. ծանոթագրություններով հանդերձ քարգմանել էր Գ.Լորգ Բամպուրճյանը:

4 Հատորն առաջնորդող Ռոբեր Կոլիթաշի հոդվածից իմանում ենք, որ հրատարակիչների համար մասնավորապես օգտակար են եղել մակ մեր «Հայատառ թուրքերեն գրականությունը» մեկնաբանությունը (Եր., 2001), Հայատառ թուրքերեն գրքերի և պարբերականների մեր կազմած մատենագիտությունները (Եր., 1985 և 1987թթ. և Ստամբուլ, 2005թ.), որը հայերեն աղբյուրները գնահատելու փորձ ենք նկատում :

Ուրբեր Կոփթաշի¹ 45 էջերից բաղկացած հայատառ թուրքերենը ծանոթացնող առաջնորդողում անդրադարձ կա հայատառ թուրքերեն ձեռագիր գրականությանը, աշուղական դպրոցներին, տալագիր գրականությանը, Մխիթարյան միաբանության հայրերի գիտական ավանդին, մասնավորապես՝ քարգմանական գրքերին, պարբերականներին, որոշ այլ հեղինակների ու նրանց գործերին: Տրվում է հայատառ թուրքերենի մասին գրականության ցանկ: Հոդվածն ամբողջությամբ հավելված է հայատառ թուրքերեն գրքերի տիտղոսաթերթերի, հեղինակների, աղբյուրների բազմաթիվ լուսանկարներով:

Որոշ հոդվածներ պատմում են հայատառ թուրքերեն պարբերականների, նրանցում տեղ գտած կարևոր նյութերի, հայատառ թուրքերեն գրականության մասին:

Գ.Բամպուքճյանը խմբագրել, ծանոթագրել, թուրքերենով հրատարակել է հայ հեղինակների աղբյուրագիտական և պատմական հույժ կարևորություն ունեցող չափածո 4 հայատառ թուրքերեն ներբողները՝ նվիրված Սուլթան Մահմուդ Բ-ին², որը հայտնի էր իր համեմատաբար հայանպաստ քաղաքականությամբ: Ձեռագրի որոշ մասեր դժվարընթեռնելի են: Վերջին դեստանը 27 քառատողերից է բաղկացած և գրադեցնում է 386-388 էջերը:

Սուլթան Մահմուդ Բ-ի կյանքի ու գործունեության կարևորագույն շրջանները նշելուց հետո Գ.Բամպուքճյանն անցնում է չափազանց հետաքրքիր այս աղբյուրում ընդգրկված բանաստեղծությունների հեղինակների բացահայտմանն ու նրանց ծանոթացմանը թույլ ընթերցողին: Առաջին երեք ներբողների հեղինակն է **Հովհաննես քինյ. Սաքայան-Հյունքարբեյենդին** (1774-1837): Թուրքական պատմական ընկերության Անկարայում հրատարակվող

1 «Արաս» հրատարակչատան տնօրեն, որոշ ժամանակ «Ալօս» օրաթերթի խմբագրապետ:

2 Մահմուդ Բ Ալլի սուլթան (ծն. 1785-1839, գահակալել է 1808-1839թթ.), «İkinci Sultan Mahmud'a Dair Ermeni Harflî Türkçe Dört Manzum Methiye». «Belleten»-, 1990, Cilt LIV, sayı 1015-1071.

«Belleten» գիտական պարբերականի հ.211-ում նա հրատարակել է 19 էջանոց մի հոդված՝ Հովհաննես քինյ. Հյունքարբեյենդիի (1773-1837) գրած երեք ներբողների մասին, նվիրված Սուլթան Մահմուդ Բ-ին: Հոդվածում ներկայացվում է նաև 19-րդ դ. թուրք աշուղ **Գյուլ-զարի**ի կողմից, Սուլթան Մահմուդ Բ-ին հետմահու նվիրված մի դեստան, որը մինչ օրս անձանոթ էր մնացել:

Այս ներբողները մնան են սուլթանական պալատի ամենամանրամասն ժամանակագրության: Ուղղակի աներևակայելի է մանուկ թագաժառանգների անվերջ իրար հաջորդող մահվան փաստերը հարեմում: Գահի համար պայքարը, սուլթանական կայսրության գահին անպայման իրենց որդիներին տեսնող հարեմի բազմազգ կանայք և սիրելի հարճերը, ինչպես նաև շահագրգիռ նազիրներն ու վեզիրները: Նրանք միջոցների, գործիքների միջև խտրություն չեն դրել հասնելու իրենց նպատակին, ասպարեզից վերացնելով տարիներ անց սեփական շահերի կարծեցյալ թշնամիներին, նպատակ հետապնդելով՝ ապահովել իրենց իշխանությունը, կյանքը և բարեկեցությունը նաև ապագայում, մինչ այս կամ այն մանուկի սուլթանական գահին բազմելը: Նման փաստերի առատ առկայությանն այլ աղբյուրներում չենք հանդիպել: Այս տեսակետից եզակի են նորահայտ պատմական աղբյուր հանդիսացող, արժանահավատ սաֆավանություններով հարուստ 3 ներբողները:

Գ.Բասաբուրջյանը հնարավորինս մանրամասնորեն գրում է 3 ներբողների հեղինակի մասին, ներկայացնելով մի շարք աղբյուրներ:

Չորրորդ ներբողը, որ Սուլթանի մահվանն է նվիրված, պատկանում է հայտնի աշուղ Գյուլզարիի Կ.Ֆ.Ն. Այն գրի է առնվել սվազի թարգմանիչ **Թադես Կեզուրյանի** (1838-1917) կողմից: Իր մի նամակում գրել է, որ դեստանների բնագրերը հայատառ թուրքերեն են եղել: «Մեաստոպոլի դեստան» խորագրի տակ ներկայացվում է Դրիմի պատերազմը, պատմվում 1855թ. անգլիական ու ֆրանսիական զորքերի օգնությամբ թուրք-ոսմական պատերազմի հաղթանակի մասին: Սա արդեն **սուլթան Աբդուլմեջիդի** կառավարման

շրջանին (1839-1861) է վերաբերում, որը ևս մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում: Գրիմի պատերազմի մասին պատմական լավագույն աշխատությունը պատկանում է տաղանդավոր գրող, պատմաբան, խմբագիր հրատարակիչ, Օսմանյան ծովային ուժերի գլխավոր քարգմանիչ, բազմակողմանի զարգացած դիվանագետ-քաղաքագետ **Հովսեփ Վարդան փաշայի** (**Հովսեփ Վարդանյան**, 1815-1879) գրչին¹: «Արևելյան պատերազմների պատմությունը» երկհատոր ուսումնասիրություն է, գրված հայատառ թուրքերեն, պալատական օսմաներենին հատուկ դժվարամարս, ծեքծեքուն ոճով: Ակնհայտ է, որ այն գրվել է պալատի պատվերով, նկատի ունենալով թուրքական և օտար դիվանագիտական կառույցներին Կայսրության պատմությունը ծանոթացնելու անհրաժեշտությունը: Ռուս-թուրքական պատերազմները, սկսած 1855 թվականից ճակատագրական նշանակություն են ունեցել հայ ժողովրդի համար²: Նրանք մասնակից են եղել պատերազմող երկու կողմերում էլ, և՛ որպես պարզ զինվոր, և՛ որպես հրամանատարներ, բանակի մատակարարներ: Գիրքը Օսմանյան կայսրության և Ռուսական կայսրության միջև Գրիմի պատերազմի (1877-78թթ.) պատմության մի հատվածն է միայն պատկերում: Այս 650 էջերում նկարագրվում են 1877թ. հունիսի 15-ից մինչև դեկտեմբերի 30-ն ընկած ժամանակաշրջանում Անտոլիական և Ռումելիի ճակատների կռիվները ամենայն մանրամասնությամբ: Կարևո-

1 Այս մասին տես՝ մեր «Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում» ուսումնասիրության 85-88 էջերում (Եր., 2011թ.):

2 Հայերը մասնակից են եղել պատերազմող երկու կողմերում էլ: Թուրքական բանակում թշնամու հարձակմանը հանդիման որպես առջևից գնացող կենդանի պատնեշ, պարզ զինվոր, բանակի շինարարական ջոկատներ և բանակի վերջից՝ որպես գերեզմանափորներ ընթացողներ: Թուրքական բանակի պարենի, հանդերձավորման և այլ անհրաժեշտությունների մատակարարները, ֆինանսավորողները, քարգմանիչները, բժիշկները հիմնականում հայեր են եղել: Ռուսական բանակում հայ հրամանատարները փայլել են իրենց հաջողություններով: Պատերազմի ավարտին Բեռլինի կոնգրեսի 61-րդ կետը ակնկալում էր Օսմանյան կայսրության հայաբնակ գավառների բարենորոգում և ապահովելու էր նրանց կյանքը չեթեզներից, բրդերից: Այդ ամենը սին ծրագրեր էին:

բագույն պաշտոններ ունեցած այս հայ դիվանագետը ի պաշտոնե կարողացել է ի մի բերել անհրաժեշտ շատ տեղեկություններ, իր ուսումնասիրությունը պատմական հավաստի աղբյուր հանդիսացնելու համար: Ցավոք սրտի զիրքը անավարտ է մնացել հեղինակի՝ հայ առաջին փաշայի տիտղոս ստացած (1858թ.) և նույն թվականին ֆրանսիական կառավարության կողմից *Chevalier de Legion d'Honneur*-ի արժանացած Հովսեփ Վարդան փաշայի վաղահաս մահվան պատճառով՝ 1879թ. մարտի 28-ին :

Գ.Բամպուքճյանն այդ երեք ներբողները վերածել է լատինատառ բուրբերենի, դարձնելով այն այսօրյա թուրք ընթերցողի սեփականությունը: Այս հատորում մի քանի պատմական դեստաններ ընդգրկված լինելը հայատառ թուրքերեն աղբյուրների բացառիկ կարևորության հերթական ապացույցն է: Ընդհանրապես, հայատառ թուրքերեն չափածո պատմական գործերը՝ «դեստանները», մինչ այժմ սովերում են մնացել և դրանց լատինատառ թուրքերենի վերածելը, ասպարեզ բերելը, ծանոթագրելն ու տպագրելը՝ խորին հարգանքի է արժանի¹: Այն նախադեպ է ստեղծում, որպեսզի մեր գրականությունը, պատմագրությունը հարստանա ոչ միայն նոր ստեղծագործություններով, այլև նոր հեղինակներով, որոնք մինչ բամպուքճյանական հրատարակությունները, ծանոթ չէին ոչ հայկական մթնոլորտին և առավել ևս՝ թուրք ընթերցողին:

Հատորը միայն սկզբնաղբյուրների, մինչ օրս անծանոթ նյութերի առատության կողքին՝ բազմաթիվ գիտական մեծ ու փոքր հայտնագործություններ է նվիրում ընթերցողներին: Այս նյութերի գիտական լուրջ ուսումնասիրությունները մի շարք կարևոր բացահայտումներ են ընձեռելու ուսումնասիրողներին, մղելու նոր վերագնահատումների:

1 Գ.Բամպուքճյանն առանձնահատուկ վերաբերմունք է ունեցել աշուղական ստեղծագործությունների նկատմամբ: Նա ամենայն հետևողականությամբ հրատարակել, ծանոթագրել է ամեն մի «նորահայտ», մեծ կամ փոքր գործ, վերադարձնելով այն իր ստեղծած ժողովրդին. «Աշուղ Նիրանիից մեկ տաղ» (թուրքերեն) տպագրել է «Müteferika» հանդեսում (Իսթ., 1995, N 6, էջ 105-112):

Իր հողվածներից մեկում Գ.Բամպուքճյանը հերթական մի վավերագիր է ներկայացնում, որը վերաբերում է արևմտահայության կողմից ջերմորեն համակրության արժանացած Արղուլազիզ և Արղուլմեջիդ սուլթաններից Արղուլազիզ (1830-1876) սուլթանի 1867թ. եվրոպական երկրներ շրջագայության շրջանակներում լոնդոնյան միջազգային ցուցահանդես այցելած պատվիրակության՝ Սուլթանի և Թանզիմաթի շրջանի բարենորոգումներում մեծ դեր խաղացած, Մեծ վեզիր **Մահմուդ Ֆուադ փաշայի**¹ (1814-1869) հետ Մանչեստրի հայ գաղութի ներկայացուցիչների հանդիպմանը: Մանչեստրը համարվում է եվրոպական ամենավաղ հիմնված հայ գաղութներից: Հայ վաճառականները Անգլիայի հետ իրենց առևտրի հիմնական կենտրոնն էին ընտրել այս քաղաքը, որը և առիթ տվեց ընդարձակելու գաղութը: Տեղի հայկական մատուռի շինարարության համար հայերի կողմից Արղուլազիզի սուլթանական օգնությանը դիմելու, այն հրաշալի ընդունվելու մասին հուլիսի 17-ի լոնդոնյան հանդիպումը հողվածի նյութ դարձնելը Գ.Բամպուքճյանի հայ-թուրք բարի հարաբերությունների մասին հիշեցնելու փորձ է:

Գ.Բամպուքճյանը անտարակույս առանձնակի տեղ է զբաղեցրել թուրք-հայ գիտական մտավորականության փոխհարաբերություններում: Մատենագետի, օսմանյան և հայ աղբյուրների լավագույն գիտակի օգնությանն են դիմել շատ թուրք գիտնականներ, գիտության մեջ առաջին քայլերն անողներից մինչև համալսարան-

1 Հայտնի է, որ բարենորոգումների այս ծրագրերը կազմելիս թուրք պետական այրերի կողքին են եղել նրանց հայ գործընկերները: Ամենակարևոր խորհրդականներից է եղել 1868-1874թթ. Պետական Խորհրդի անդամ, իրավագետ Գրիգոր Օտյանը(1834-1908): Պոլսահայ գաղութի տնտեսապես հզոր լինելու, արվեստների ու արհեստների հայերի ձեռքում կենտրոնացած լինելը, ամիրայական ներշնչող բարձրաշխարհիկ խավը, պալատական, դիվանագիտական, հասարակական ու վարչական պաշտոններում հայերի աչքի ընկնող մեծամասնությունն ու ներդրումը, նվիրվածությունը պայմանավորել են հայ-թուրք փոխադարձ համագործակցության, վստահության, համակրության մթնոլորտ ինչպես պալատում, այնպես էլ Օսմանյան կայսրության կյանքի ամենատարբեր ոլորտներում:

նական պրոֆեսորներ, հանրագիտարանների ու պարբերական հրատարակությունների պատասխանատուներ, ակադեմիկոսներ: Վերջիններիս թվում է եղել հայտնի պատմաբան, ակադեմիկոս, Աթաբուրքի սկզբունքների և թուրքական հեղափոխության պատմության ինստիտուտի, Պատմության ֆոնդի հիմնադիր Չաֆեր Թոփրակը (Zafer Toprak): Նրա գիտական ուսումնասիրություններից որոշներն առնչվում են հայ առանձին անհատների ու արևմտահայ իրականության, Օսմանյան կայսրությունում վերջիններիս ունեցած դերի հետ: Այն հիմնականում Թանզիմաթի շրջանին է վերաբերվում, սահմանադրության ուսումնասիրության հարցերին: Չաֆեր Թոփրակը հեղինակել է «Սահմանադրության հռչակումն ու հայ վաճառականները» հոդվածը¹: Նույն Չաֆեր Թոփրակը գրել է արևմտահայ անվանի դեմքերից Տիրան Քելեկյանի և օսմանյան երկրի համար պետական պաշտոնյաներ պատրաստող ուսումնական հաստատության (Mülkiye Mektebi - Մյուլքիյե Մեքթեբի) գործունեության մեջ Տիրան Քելեկյանի ունեցած մեծ ներդրման մասին հոդվածը: Հայերի հետ առնչվող մյան ուսումնասիրությունների ժամանակ Չ.Թոփրակը հաճախ է դիմել Բամպուրճյանի օգնությանը, որի մասին չի մոռացել իր երախտագիտությունը հայտնել Գ.Բամպուրճյանին, օգնության, անզամ «օսմանցի սահմանադրական գաղափարների տեր երիտթուրքի» նկարները տրամադրելու համար²: Օսմանյան կայսրության պատմությամբ զբաղվող յուրաքանչյուր գիտնական, առավել ևս թուրք ուսումնասիրող,

1 Tarih ve Toplum, 1988, N 58, s. 26-27.

2 Zafer Toprak, Diran Kelekyan, Fransız Devrimi ve Mülkiye Mektebi, «Tarih ve Toplum», 1989, N 67, s. 39-41. Գ.Բամպուրճյանը լատինատառ բուրբերենի է վերածել պոլսահայ նշանավոր մտավորական, «Ճիհան» (Աշխաթի, Կ.Պոլիս, 1884-1885թթ.) հայատառ բուրբերեն գրական, գիտական, առևտրական, ճանապարհորդական, կենսագրական, արդյունաբերական շարքական հանդեսի և «Sabah» թերթի (1908թ.) արտոնատեր ու գլխավոր խմբագիր, դիվանագիտական մի շարք կարևոր գործողությունների հանձնառու Տիրան Քելեկյանի (1862, Կեսարիա - 1915, Չանքըրը) շուրջ 150 բանաստեղծությունները:

մանավանդ եթե կրթությունն են ստացել արտասահմանում, հստակ գիտակցում են, որ առանց հայկական, հունական աղբյուրի օգնության անհնարին է ներկայացնել իրենց երկրի իրական պատմությունը: Այդ է հիմնական պատճառը, որ անգամ ակնհայտ ծայրահեղ թուրքոֆիլներ համակերպվել են հայկական աղբյուրների հետ հաշվի նստելու անհրաժեշտության հետ: Իսկ գալով Գ.Բամպուքճյանին, ապա նրան տրված հողվածների բազմաթիվ պատվերները արժանի տեղ են գտել թուրքական պատմագրության մեջ:

Հայատառ թուրքերեն ձեռագիր ու տպագիր ժառանգության նկատմամբ Գ. Բամպուքճյան ուսումնասիրողի առանձնահատուկ նվիրվածությունը կասկած չի հարուցում: Իհարկե, այս կարևոր աղբյուրների այսօրյա թուրքերենով ներկայացնելն էլ (որոշ դեպքերում՝ ուղղակի տառադարձելը) ավելի հարմար է նկատվել քառահատորյակի Բ հատորում: Ինչպես և Ա հատորում, աղբյուրների որոշակի մասը վերաբերվում է Պոլսի և Արևմտյան Հայաստանի գավառների պատմությանը: Դրանք հիմնականում բնության մույն աղետների՝ (1826թ. Հոջափաշայի, Էդիրնեի մեծ հրդեհների), ճակատամարտերի մասին ժամանակագիրների թողած արձակ ու չափածո գործերն են: Հատորի մնացյալ նյութերն առանց որևէ դասակարգման ուղղակի ներկայացնում են հայատառ թուրքերեն աղբյուրները, դրանց շուրջ Գ. Բամպուքճյանի մեծ ու փոքր ուսումնասիրությունները:

Այս հատորի մեծ մասը նվիրված է հայատառ թուրքերենով չափածո երկերին: Դրանց մի մասը Արևելյի ժողովուրդների մեջ պահպանված ու սիրված պատմություններն են, հեքիաթներ, լեգենդներ, սիրավեպեր՝ երգերով հանդերձ, դիվանային գրականության նմուշներ, դեստաներ, առանձին երգարանների մասին, առանձին աշուղների գործեր, որ հայատառ թուրքերենից ուղղակի լատինատառի է վերածվել, հայտնի դեմքերի չափածո ստեղծագործություններ: Երեմիա Չելեբի Բյոմուրճյանի 300 ամյակի առիթով նրա թուրքերեն բանաստեղծությունների անհասկանալի թվացող հայերեն բառերի հա-

մար թուրքերեն թարգմանություններն է կցել (օր. տերտեր-փափագ, շարակնոց-իլահի բիթաբը, բոլոր-բյութուն, գիրք-բիթաբ և այլն):

Հետաքրքրություն են ներկայացնում թուրքական բանահյուսության մի բանի մոտիվների մասին հոդվածները, որոնց համար առիթ են հանդիսացել հայ պարբերականներում դրանց հրատարակությունները թուրքականից քիչ ավելի վաղ շրջանում, 19-րդ դ. սկզբից սկսյալ: Այդպիսին է ի պատասխան «Դեղե-Քորբուդի» թուրքական առաջին տպագրության մասին Բամպուքճյանի հոդվածը՝ նույն երկի հայկական ավելի վաղ հրատարակության մասին: Հոդվածների մի մասը դարեր կողքկողքի ապրած հայ և թուրք ժողովուրդների ջանքերով ստեղծված կամ մշակված, «բափառող» որոշ սյուժեների, հեքիաթների մասին են՝ պահպանված հայատառ թուրքերենով: Գ.Բամպուքճյանն անդրադառնում է այն գիտնական-բանահավաքներին, գրականագետներին, որոնք իրենց ուսումնասիրության համար նյութ են ընտրել օսմանյան մթնոլորտի համար արժեքավոր անուններ¹: Նա միաժամանակ անդրադառնում է այդ ուսումնասիրությունների հեղինակներին՝ զարմացնելով ընթերցողին: Օսմանյան կայսրության, սուլթանական պալատի պատմության շատ ու շատ ճերմակ էջեր վերականգնելու առումով շատ կարևոր են հայատառ թուրքերեն պատմական դեստանները, դրանք ծանոթագրած բամպուքճյանական հոդվածները, որոնք սկզբում հրատարակվել են հայերեն «Աստղաբերդ», թուրքերեն «Tarih' ve Toplum», «Tarih ve Edebiyat Mecmuası», «Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni» գիտա-հանրամատչելի ամսագրերում, թուրքական հանրագիտարաններում և հետո միայն ներառվել թուրքերեն քառահատորյակի Բ հատորում: Գ. Բամպուքճյանն առիթը չի կորցնում ներկայացնելու հայկական աղբյուրագիտական ժառանգությունը, ընթերցողների ուշադրությունը սևեռելով այն հանգամանքի վրա, որ շատ ու շատ հեղինակներ, ինչպես հայազգի շուրջ 500 աշուղ-

¹ Տես՝ «Hayat Tarih Mecmuası» (19694 mayıs) պարբերականում Գ. Բամպուքճյանի տպագրված հոդվածները:

ներ իրենց ստեղծագործությունների մի կարևոր մասը հայատառ թուրքերենով են թողել: Գրում է թուրքերեն լեզվով գրած առաջին հայ բանաստեղծների, ժամանակագիրների վկայությունների մասին, ինչպես նաև նրանց ժառանգությունը ուսումնասիրած հայ գիտնականների մասին: Այս աշուղների մի կարևոր մասը թուրք դասական գրականության անթուղգիաներում մինչ օրս որպես օսմանցի են ներկայացվում: Սակայն նրանց գործերի ուսումնասիրությունը այն չի հաստատում: Գ.Բամպուքճյանն իր հերթին հայկականությանն է վերադարձրել մի շարք հանրահայտ ու սիրված աշուղների, ինչպիսին է օրինակ Քարաջաօղլանը¹: Ի դեպ, մինչ օրս Թուրքիայում կազմակերպվող գիտական նստաշրջաններում այն որպես թուրք աշուղ է ներկայացվում: Գ.Բամպուքճյանի գործընկերներից մի քանիսի, մասնավորապես նրանից հայերենի դասեր առած Մաքրի Քոզի, Թուրգութ Քուրի համար առանձին ուսումնասիրության առարկա են դարձել Արևելքում սիրված ու տարածված մի քանի սյուժեներ: Այն է՝ Քյոռ Օղլու և Արևելքում տարածված սիրային մյուս հայտնի բալլադները, Նասրեդդին Հոջայի առաջներն ըստ հայկական (հայերեն և հայատառ թուրքերեն) երկու տասնյակից ավելի տպագրությունների, սիրային պատմություն-հեքիաթ-

1 Նա եղել է մի քանի Քարաջաօղլաններից ամենահայտնին ու տաղանդավորը: Հայագգի աշուղների թուրքացման դեմ են ուղղված հայ ազգագրագետ-երաժշտագետների մի շարք ուսումնասիրություններ: Վերջիններիս թվում է հարյուրավոր հայ աշուղների թուրքերեն (հայատառ թուրքերեն) ստեղծագործությունների ուսումնասիրությանը նվիրված պոլսահայ մտավորական, գիտնական, երևանյան համալսարանական շրջանի իմ դասախոս, երջանկահիշատակ Խաչիկ Ամիրջանը: Նրա գրքում կգտնեք բազմաթիվ «թուրք» աշուղների սիրված ու հանրահայտ ստեղծագործություններ: Քարաջաօղլանը (Կարապետ Դիղան) մարաշցի, թուրքերեն լեզվով ստեղծագործած 18-րդ դ. հայտնի աշուղ է, որին չպետք է նույնացնել 17-րդ դարի Քարաջաօղլանի հետ: Որոշ սիրված մեղեդիների համար ժամանակի ընթացքում տարբեր աշուղների կողմից նորանոր բառեր են գրվել և հակառակը՝ հանրահայտ նույն բանաստեղծությունը հետագայում տարբեր հորինողների կողմից նոր մեղեդի է ունեցել:

ները, որ երկրով մեկ իրենց թափառումների ժամանակ սիրում էին պատմել, կատարել թուրք դերվիշներն ու բանասացները, հայ աշուղները: Բազմաթիվ աշուղների ու նրանց ստեղծագործությունների մասին Գ.Բամպուքճյանի հոդվածների կարևորությունը չի սահմանափակվում վերջիններիս ունեցած գիտական նորությամբ: Այս ուսումնասիրությունները ապացուցում են շատ ու շատ հայտնի աշուղների հայազգի լինելու հանգամանքը, նրանց ժառանգության հայկական մշակույթի մաս կազմելու փաստը և դրանց թուրքացման ձգտումներին խոչընդոտելու մատենագետի ազնիվ մղումը:

«Tarih ve Toplum» ամսագրում պարբերաբար լույս են տեսել հոդվածներ, նվիրված Օսմանյան կայսրության տարածքում ապրած ժողովուրդների, նրանց մշակույթի և որ ամենակարևորն է՝ սեփական ալբյուրեճով, սակայն թուրքերեն գրական ժառանգությանը: Դրանց թիվը շատ է՝ հունատառ, արաբատառ, սլավոնական, սողդական, չինական, հրեական և այլ գրչությամբ ստեղծված գրականություններ:

Հայատառ թուրքերենին և հայատառ դիչաղական գրականությանը ևս անդրադարձներ են եղել օտար և թուրք հեղինակների կողմից¹: Հեղինակներից ոմանք, որոնք կապված են եղել պոլսահայ մթնոլորտի, մտավորականության և հրատարակչական տների հետ, բացառիկ հնարավորություն են ունեցել նյութը ներկայացնել գիտականորեն շատ ավելի պատշաճ տեսքով: Ոմանք էլ հայատառ դիչաղերեն գրականությունը փորձել են ներկայացնել որպես «կամովին դիչաղացած հայերի մշակույթ»²:

1 Talat Tekin, Ermeni Alfabesiyle Türkçe, Tarih ve Toplum, 1984, N 16, s. 6-9.

2 Հայ-դիչաղական ու նրանց հետ առնչվող խնդիրների լավագույն գիտական ուսումնասիրությունն ըստ մեզ՝ Յարոսլավ Դաշկեիչի աշխատասիրություններն են: Լվովցի ակամավոր արևելագետի ուսումնասիրությունների մեծագույն գիտական արժանիքներից մեկն էլ այն է, որ թվում է, թե վերջնականապես ջրում է թյուրբազիտության մեջ նույն խնդրի շուրջ հնարովի, անհիմն ու հակագիտական տեսակետները, մինչ օրս շարունակվող միտումնավոր, կեղծ ուսումնասիրությունները: Մենք նկատի ունենք առավելապես ուկրաինացի գիտնական Ա.Գարկավեցի հրատարակություններն այս բնագավառում: Տես՝

Գ.Բամպուքճյանն ուսումնասիրության նյութ է դարձրել գեղարվեստական գրականության որոշ օրինակներ, երկրով շրջող բազմազգ աշուղների ու նրանց տաղարանների մասին, ժողովրդական երգեր, սուլթանների, վեզիրների մասին դեստաններ, ձեռագիր քառարաններ ու մինչ այդ անհայտ չափածո գործեր: Որպես կանոն, այս հրատարակությունների հայկական տարբերակներում անգամ երգերը հնչել են թուրքերեն, իսկ գրվել՝ հայատառ թուրքերենով: Այսպիսի հոդվածներով Գ.Բամպուքճյանը բազմիցս հանդես է եկել թուրքական բանահյուսական նյութեր հրատարակող «Türk Folkloru», «Türk Folklor ve Etnogafya Araştırmaları», «Halk Kültürü», «Türk Tarih Kurumu Belleten», ամսագրերում¹: Մրանք հիմնականում եզակի նյութեր են, պատմական որոշակի արժեքներ կայացնող ձեռագրեր: Թուրքական բանահյուսության հայկական հրատարակությունները, որ զբաղեցրել են Գ.Բամպուքճյանին՝ քիչ չեն եղել: Այս նյութերի գերկշռող մասը չափածո է և արժանի ուսումնասիրողների ուշադրությանը: Հայատառ թուրքերենով գրականությանն ու պարբերականներին նվիրված նրա ուսումնասիրությունները հայերեն լույս են տեսել Պոլսո Պատրիարքարանի «Շողակաթ» ամսագրում կամ սփյուռքի հայաթերթերում: Նույնի թուրքերեն հրատարակությունները գտնում ենք արդեն մեզ ծանոթ թուրքական ամսագրերում:

Արևմտահայ միջավայրում տարբեր առիթներով հայ անհատներին տրված սուլթանական ֆերմանների ուսումնասիրությունը կարևոր է հայ-թուրք հարաբերությունների, սուլթան, պալատ և հայ պաշտոնյա փոխհարաբերությունների ուսումնասիրության առումով: Հայ քրիստոնյաներին շնորհիված սուլթանական հրամա-

Կ. Դաշկևիչ. Կտօ օնի «Արմյանօ-կըպչակի». Բանրեր Մատենադարանի, Երևան, 1994, 16, էջ 58-110.) Տես նաև Կոսլավ Դաշկևիչ «Վըրմենյա և Արմենյա - Armenia and Ukraine by Yaroslav Dashkevych», Լվով-Նյու Յորք 2001թ. էջ 420-482, հորեկյանական հրատարակությունը:

1 Türk Folkloru, 1979, N, 5, s.4-5. Türk Folkloru, 1980, N, 10, s.411-13. Halk Kültürü, N.3, 1984, s. 97-102, Halk Kültürü, N.4, 1984, s. 145-148 և այլն:

նագրերը ապացույց են Օսմանյան կայսրության կյանքի տարբեր ասպարեզներում հայ հպատակների ունեցած նշանակալի ներդրման, նրանց հավատարիմ ծառայության նկատմամբ սուլթանների ու Բ. Դռան զնահատանքի:

Սուլթանական շնորհների, հատուկ ֆերմանների, շքանշանների, վարձատրությունների են արժանացել ոչ միայն պալատում ծառայած ամիրայական դասի ներկայացուցիչները, այլև տարբեր ոլորտներում հաջողություններ ունեցած, անձնագրի վերաբերմունք ու գործունեություն ծավալած, երկրի բարօրությանը նվիրված հայեր, այդ թվում նաև՝ հոգևոր դասի ներկայացուցիչներ, պատրիարքներ: Իհարկե, երբեմն դրանք տրվել են նաև հավուր պատշաճի, որևէ կարևոր իլրադարձության առթիվ: Սրանք պատմական վավերաթղթերի կարևորություն ունեն և նրանց ուսումնասիրությունը արժանի է հետաքրքրության: Նկատենք, որ պալատի և Բ. Դռան հայերի հետ կապված յուրաքանչյուր նորություն, պարզևատրում անմիջապես լայնորեն արձագանք են գտել պոլսահայ հայագիր և հայատառ թուրքերեն պարբերականների էջերում:

Գևորգ Բամպուրճյանն ուրույն ավանդ ունի ձեռագիր և տպագիր բառարանագիտության ուսումնասիրության մեջ: Նա այդ մասին հողվածներով հանդես է եկել թուրքական «Tarih ve Toplum» ամսագրում¹:

«Ermeni Harflı Türkçe Yazma Sözlükler» (Հայատառ թուրքերեն ձեռագիր բառարաններ) հողվածում անդրադառնում է հայ-թուրքերեն, թուրք-հայերեն, ինչպես նաև բազմալեզու (արաբերեն, պարսկերեն, ղփչաղերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն, հունարեն, իտալերեն, լատիներեն, օսմաներեն լեզուների տարբեր համադրությամբ) բառարանների, որոնք գրի են առնվել հայ գրչության տարբեր կենտրոններում՝ Պոլսում, Երուսաղեմում, Լեհաստանում, Հունգարիայում:²

1 Kevork Pamukciyan, «Ermeni Harflı Türkçe Yazma Sözlükler», «Tarih ve Toplum», 1986, ocak, N, 25, s. 52-54.

2 Հ. Ստեփանյան, Հայատառ թուրքերեն ձեռագիր բառարաններ, ՀՀ ԳԱԱ Պատմա-բանասիրական հանդես, Երևան, 2005թ., հ.2(169), էջ 250-255:

Տարբեր տարիների նույն «Tarih ve Toplum», «Tarih» կամ օրինակ «Muallimler Mecmuası»¹, Թուրք պատմական ընկերության Անկարայում հրատարակվող գիտական «Belleten» ամսագրում քիչ չեն եղել հայկական պատմությունը, մշակույթը և նրա երախտավորներին արատավորող գրպարտիչ հոդվածներ: Սա Թուրքիայի «Պատմական ընկերության» քաղաքականության բնական արտացոլումն է, ըստ որի կանխամտածված կերպով պատմության խեղաթյուրումը որոշ ժամանակ անց ընկալվելու էր որպես զուտ պատմություն, վեր հանելով թուրքական «ճշմարտությունը» և Օսմանյան կայսրությունում հայերի ներդրման նկատմամբ ապերախտ վերաբերմունքը, կեղծը իրականի տեղ ներկայացնելու հակահայ ծրագրված քաղաքականությունը: Այդպիսի հրապարակումների հեղինակները ոչ միայն ազգությանմբ թուրք, այլև Թուրքիայում կամ արտասահմանյան թուրքագիտական կենտրոններում զբաղված օտար գիտնականներն են եղել: Սովորաբար նման հոդվածներին հետևել են Գևորգ Բամպուրճյանի վերջիններիս հոդվածների նյութերը հերքող, փաստացի զուսպ հոդվածները: Այսպիսի օրինակներից կարելի է համարել դեռևս 1924թ. ի վեր հայ մշակույթի ամենակարևոր կենտրոններից Մխիթարյան մխաբանության դեմ կազմակերպված հարձակումները, որին 1982թ. սկսած հետևել են բամպուրճյանական անհերքելի փաստարկներով պատասխանները²: Այն հնարավորինս սեղմ ներկայացրել է մխիթարյանների ու նրանց արևելագիտության, օսմանագիտության ասպարեզում ունեցած մեծագույն ներդրումը՝ հատվածաբար հակադրվելով զեղծարար հեղինակների հոդվածում առկա խեղաթյուրումներին ու շինծու մեղադրանքներին: Չազրախոսների հոդվածները Մխիթարյաններին չարականոթ են համարում էին արտասահմանում հայերի խարդավանքների, հակաթուրք տրամադրություններ տարածող վանքեր:

- 1 Mahmut Şakiroğlu, Mikhitarist Rahiplerin hakkında..., «Hürriyet», İst., 1982, 16 şubat.
- 2 Kevork Pamukciyan, Mikhitaristler Hakkında, «Tarih ve Toplum», 1986, N 28, s. 46-47.

Իհարկե, Պոլսի և գավառի շատ երիտասարդներ, պոլսահայ մտավորականության և պաշտոնյաների որոշ մասն իրենց ուսումը ստանում էին Վենետիկի, Տրիեստի, ապա՝ Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության վարժարաններում: Այն բազմալեզու կրթության բացառիկ որակ էր ապահովում: Մխիթարյանների մշակութային, գիտական ու հրատարակչական գործունեությունը առանձնակի վերաբերմունք էր նվաճել Եվրոպայում: Մխիթարյանները մեծ համարում ունեին արտասահմանում, մեծագույն հարգանք էին վայելում գիտական, մտավորական շրջանակների կողմից, միավորում էին հայերին, անկախ նրանց կաթոլիկ կամ առաքելական լինելուց: Մխիթարյանները գտնվում էին Հռոմի, պապական հովանավորության ներքո: Վենետիկ էին այցելում անգամ եվրոպական երկրներ ուղևորվող թուրքական բարձրաստիճան պատվիրակությունները, դիվանագետները: Եվ այս վանքերը դուրս էին թուրքական վերահսկողությունից: Չէր կարող մոռացվել, որ միաբանության հիմնադիր Մխիթար Սեբաստացին թուրքական հետապնդումներից հալածվելով էր այստեղ խարխիս գցել, կենտրոնը դարձրել միջազգային ճանաչման ակադեմիական հաստատություն:

Մխիթարյաններին զրպարտող պարբերականներում տպագրվել են այդ հողվածագիրներին դիմակազերծ անող բամպուկճյանական պատասխանները: Ժամանակ առ ժամանակ նման ոճի հակահայ հողվածներին արժանի պատասխան տրվելուց հետո, դրանց էջերում շարունակվել են տպագրվել թուրքագիտությանը նպաստ բերող, Օսմանյան կայսրության պատմությանը վերաբերող, հայ ժամանակագիրների հայտնի և մինչ այդ անհայտ աղբյուրներ, որոնք հիմնականում հայատառ թուրքերենով են եղել: Ներկայացվել են դրանք ժամանակակից լատինատառ թուրքերեն տառադարձությամբ: Դրանցից է Մահմուդ Բ-ի մասին արդեն հիշատակված պատմական երեք ներբողները «Belleten» -ում:

1932թ. երբ հիմնադրվեց «Թուրքական պատմական ընկերությունը» (Türk Tarih Kurumu), որպես ոգեկոչող բնաբան ընտրվեց

Աթաթուրքի՝ «Պատմություն գրելը պատմություն կերտելու չափ կարևոր է» միտքը: Առաջնորդող այս ուղեցույցը պատճառ դարձավ, որպեսզի մինչ օրս միլիոններ տրամադրվեն արտասահմանյան համալսարաններում թուրքագիտական ամբիոնների և առանձին գիտական կենտրոնների հիմնադրման և գոյության համար: Ակնկալիքը մեկն էր՝ Միջազգային գիտական հասարակայնությանը ներկայացնել Թուրքիային «հարիր» հերոսական և անեղծ պատմություն: Տասնամյակներ շարունակ օտար գիտնականների կողմից հրատարակվեցին, հիմնականում անգլերենով, թուրքական պատմության բազմաթիվ հատորներ, որոնք միջազգային գիտական շրջաններում այնպես էլ լուրջ վերաբերմունքի չարժանացան: Վերոհիշյալ ամբիոնների ու առանձին գիտնականների նկատմամբ չափազանց շոայլ վերաբերմունքը, անգամ Թուրքիայում միջազգային գիտաժողովների ժամանակ օտար գիտնականների նկատմամբ անսահման ջերմ ընդունելության, նրանցից ոմանց նախագահական պարզևատրման ու վերաբերմունքի ցույցերը շատ արդյունք չունեցան: Մենք վկա ենք եղել այդպիսի մի քանի գիտաժողովների Անկարայում, Իզմիրում, Կայսերիյում: *Պատմությունը երբ մկացածին է՝ երկար կյանք ունենալ չի կարող: Իսկ գրել Թուրքիայի պատմություն, առանց այդ երկրում ապրած ժողովուրդների պատմության և այդ պատմությունների հիմք հանդիսացող աղբյուրների ուսումնասիրության՝ անհնարին է:*

Մյուս կողմից, այսօր թուրքական գիտական հասարակության մեջ գոյություն ունի ամերիկյան և եվրոպական կրթություն ստացած համալսարանական երիտասարդ պրոֆեսորների մի խումբ, որոնք զուսպ վերաբերմունք դրսևորելով հանդերձ արտասահմանի թուրքագիտական կենտրոնների գործունեության նկատմամբ, լրջորեն զբաղվում են իրենց երկրի իրական պատմության ուսումնասիրությամբ¹: Իսկ մինչ այս կրթյալ խավի գործունեության սկսելը, Թուր-

1 Երբ 2005թ. Ստամբուլում հրատարակվում էր իմ «Հայտատ քուբերեն գրքերի և պարբերական մամուլի ցուցակը», մենք բազմաթիվ առիթներ ունեցանք հանդիպելու վերոհիշյալ խավի ներկայացուցիչների հետ:

քիայի պատմությունը, օսմանագիտությունը եղել է (մասամբ նաև մնում է) քաղաքական խնդիր, թողնելով բազմաթիվ անավարտ ու սպիտակ էջեր:

Այդ իսկ պատճառով գիտական իրական շահագրգիռ օղակները ձգտել են հնարավորինս լրացնել թուրք ժողովրդի պատմության պակասող էջերը: Այս հանգամանքով ենք բացատրում Գևորգ Բամպուրճյան գիտնականի նկատմամբ առանձնահատուկ վերաբերմունքը, նրա գործունեությանն ու գիտական ժառանգության նկատմամբ խորին հարգանքի վերաբերմունքը:

Հաստատապես կարող ենք ասել, որ Թուրքիայի նոր պատմություն գրելու պետական այս քաղաքականությունը միջազգային գիտական շրջանակներում հաջողությամբ չպակվեց, եթե չասենք, որ այն հիմնականում հակառակ ազդեցություն ունեցավ:

Թուրքական գիտահանրամատչելի ամսագրերում (մասնավորապես *Tarih ve Toplum*, *Türk Folkloru*, *Halk Kültürü*, *Tarih* հրատարակություններում) Գևորգ Բամպուրճյանի որոշ հոդվածների¹ շնորհիվ երկար տարիներ այնպիսի մի մթնոլորտ էր ստեղծվել, ուր կարևորը, գերիշխողը գիտական միտքը ներկայացնելն էր: Այնհայտ էր հայ գիտնականի նկատմամբ բացահայտ հետաքրքրությունը: Համարյա յուրաքանչյուր համարում գտնում ենք Գ.Բամպուրճյանի ու հայ այլ հոդվածագիրների ուսումնասիրությունները, ինչպես նաև թուրք և օտար որոշ հեղինակների հրապարակումները, որոնք այս կամ այն կերպ առնչվում են հայերի հետ: Որոշներում հայկա-

Նրանք վեր էին իրենց պատմության կեղծ ներկայացումներից և պատրաստ էին ընդունել ու հրատարակել իրական, գիտական արժեք ներկայացնող գործեր, անկախ հեղինակների ազգային և կրոնական պատկանելություններից:

1 Մենք նկատի ունենք այն հոդվածները, որոնցում Գ.Բամպուրճյանը պատասխանում է հայերի կամ հայկական մշակույթի դեմ ուղղված նվազագույն զրպարտանքներին, ինչպես նաև «նամակների բաժնում» լույս ընծայված հոդվածներին, ուր մատը դնում է ընդհանուր առմամբ հրապարակված նյութերում թերությունների, վրիպակների, բացթողումների վրա, կատարում օգտակար լրացումներ:

կան աղբյուրների առատորեն օգտագործմանն ենք հանդիպում ոչ միայն տողատակերում և ծանոթագրություններում, այլև բուն տեքստում: Համեմատաբար շատ են անդրադարձները նշանավոր հայագետներ Երեմիա Զյոմուրճյանի, Միքայել Չամչյանի, **Մահաբիա Օրմանյանի**, ինչպես նաև մեր ժամանակակիցների՝ **Հայկ Բերբերյանի**, **Գառնիկ Ստեփանյանի**, **Ավետիս Մանջյանի**, **Գևորգ Բարդակչյանի**, մեր և այլոց աշխատություններին: Դրանցից մի քանիսը հայատառ թուրքերեն գրականության մասին են: Այս հոդվածները ևս իրենց կարևոր լրացումներն են ունենում հանձինս Գևորգ Բամպուրճյանի, անգամ ամսագրերի «նամակների բաժնում»: Հոդվածներ, որոնք առանձին աշխատությունների արժեք են ներկայացնում¹: Մա նաև թուրք և թրքախոս ընթերցողներին հայկական աղբյուրների կարևորությունը ներկայացնելու, նրանց հայ հեղինակներին ծանոթացնելու նրաշալի հնարավորություն է եղել²:

Գ. հատորը՝ «Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar» (Ժամանակներ, բնակավայրեր, մարդիկ) ներառում է հայ երևելիների, մասնավորապես՝ ամիրայական ընտանիքների, Օսմանեան կայսրության կյանքի տարբեր բնագավառներում հայերի ունեցած ներդրումների, կայսրության ու սուլթանների կյանքի առանձին դրվագների մասին հայկական աղբյուրների հրատարակությունները և դրանց առթիվ Գևորգ Բամպուրճյանի տպագրած առանձին գիտական ուսումնասիրությունները:

Այդ հատորում տեղ են գտել Գևորգ Բամպուրճյանի նաև այն հոդվածները, որոնք նա գրել է ի պատասխան թուրքական մամու-

- 1 «Tarih ve Toplum», 1984, N, 6, s. 4 «Tarih ve Toplum», 1985, N, 6, s. 2.
- 2 Այսպես օրինակ, թուրք թատրոնի պատմաբան, ակամավոր գիտնական Մեթին Անդն իր Թանգիմնաթի (Բաքեփոխումների) շրջանի թուրք թատրոնի պատմության շարադրումը կատարել է հիմնականում Գառնիկ Ստեփանյանի «Ուրվագիծ Արևմտահայ թատրոնի պատմության» եռահատորյակի և առանձին դերասան-դերասանուհիներին նվիրված աշխատությունների թարգմանության հիման վրա և այս մասին բարեխղճորեն նշում է իր «Պատմության» համարյա բոլոր էջերում:

լում տպագրված հակահայկական, կամ հայ իրականության որևէ խնդրի առթիվ աղավաղումներ պարունակող հոդվածներին: Մեղմ, գուսպ գրչով, գիտական ու պատմական անհերքելի փաստարկներով ի չիք են դարձվել կանխամտածված հարձակումները, հերյուրանքներն ու հակահայկան մթնոլորտը շիկացնելու ձգտումները: Դրանց չուշացող բամպոքճյանական պատասխանները նպաստել են հայ և թուրք մշակույթների կամրջմանը, հնարավորինս, գոնե իր աշխատակցած հրատարակություններում կանխել է մեր մշակույթի, պատմության շուրջ մտածածին գործերի, խեղաթյուրումների թվի աճը: Մթնոլորտին մեծապես նպաստել է նրա բարեխիղճ ուսումնասիրողի մեծագույն հարգանքի արժանի կեցվածքը:

Նա՝ որպես հրաշալի գիտակ արևմտահայության կյանքի ամենատարբեր ոլորտներին առնչվող պատմական աղբյուրների, լավագույնս էր պատկերացնում Օսմանյան կայսրության հպատակ ժողովուրդներին միշտ բռունցքի մեջ պահելու, միմյանց դեմ շարունակական թշնամանք սերմանելու քաղաքականությունը: «Բաժանիր, որ տիրես» թուրքական դիվանագիտության նպատակը՝ հպատակ քրիստոնյա ազգերի միավորվելու, ընդդեմ կայսրությանն ուղղված բոլոր հնարավոր ուղիները փակելն էր: Դրա արտահայտություններից են եղել պալատի կողմից մի ժողովրդի եկեղեցին վերցնելն ու մյուսին տալը, եկեղեցիներ քանդելը, նրանց ահռելի տուրքերով բռնավորելը: Բնականաբար նման քայլերը թշնամություն, ատելություն էին սերմանում այդ ժողովուրդների միջև: Մի շարք հայկական աղբյուրներ վկայում են այս մասին: Գևորգ Բամպոքճյանն էլ է անդրադարձել այս ցավոտ խնդիրներին, գրելով հայերի կողմից որոշ եկեղեցիների հիմնադրման պատմությունը ըստ տարբեր ժամանակագիրների պատմությունների: Այդպիսիներից է Գումգափը Հայոց Պատրիարքարանի եկեղեցուն նվիրված հոդվածը¹:

Գ. հատորը սկսվում է Գևորգ Բամպոքճյանի նախընտրելի հեղինակի՝ Երեմիա Չելեպի Բյումուրճյանի մասին հոդվածաշա-

1 Tarih ve Toplum, 1986, N, 35, s.39-41.

րով, նվիրված վերջինիս ծննդյան 350 ամյակին: Նախապես այն տպագրվել էր 1988 թ. «Tarih ve Toplum» ամսագրի մի քանի համարներում: Հողվածաշարը ծանոթացնում է Քեմախում ծնված Քյոմուրճյանի տոհմածառին, ընտանիքին, նրա անցած ուղուն, զավակներին և իհարկե նրա թողած աղբյուրագիտական ու գրական անգին ժառանգությանը: Այն և՛ հայագիտության, և՛ օսմանագիտության համար եզակի արժեք է ներկայացնում: Քյոմուրճյանի կենսագիրներն ու նրա երկերի ուսումնասիրողները, թարգմանիչներն ու հրատարակիչները ևս իրենց ավանդի ունեն արևելագիտության այս հսկայի գործերը արժևորելու խնդրում¹:

Կյանքի վերջին տարիներին Գևորգ Բամպուրճյանն իրեն հատուկ ջանասիրությամբ ծանոթագրեց, խմբագրեց ու թուրքերենով հրատարակեց Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանի տեղագրական եռահատոր գործը՝ «Ստանպոլայ պատմութիւն»-ը: Հաջորդը Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանի «Պատմութիւն Հրակիզման Կոստանդնուպոլսոյ (1660թ.) երկն է, որ նա հայերենով հրատարակեց Թուրքիո Հայոց Պատրիարքության իր խմբագրած «Շողակաթ» պատմաբանասիրական Մատենաշարում (Ստամբուլ, 1991, 184 էջ): Գևորգ Բամպուրճյանն այն ձոնել է իր մեծ մոր՝ Մահտեսի Տիգրանուհի Լուսարայանի հիշատակին:

Միքայել ա. քահանա Երամյանի «Պատմութիւն Արմաշու» գործը նրա ջանքերով հրատարակվեց Երևանում, 1991թ. (70 էջ):

18-րդ դարի վերջերին ստեղծված 80 էջերից բաղկացած Ստամբուլի տեսարաններով հրաշալի փորագրանկարները տեղ են գտել 1794թ. Բասսանո իտալական քաղաքում տպագրված «Ստամ-

1 Հատկապես արժեքավոր է Բոլոնիայի համալսարանի հայագիտության ամբիոնի պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ արտասահմանյան անդամ Գարրիելա Ուլտոջյանի (1934-2016) կողմից Բոլոնիայի գրադարանում պահպանված Եղիա Քյոմուրճյանի կազմած հայկական եկեղեցիների և սրբավայրերի քարտեզի հայտնաբերումն ու գիտական հրատարակությունը (Un' antica mappa dell'Armenia. Monasteri e santuari dall al XVII secolo, Ravenna, 2000). Եղիա Քյոմուրճյանն այն կազմել էր 1691թ. կոմս Մարսիլիի պատվերով:

բուլի տոպոգրաֆիկ նկարագրությունը» (Descrizione Topografica dello stato presente di Costantinopoli) գրքում: Փորագրանկարների հեղինակը նահատակ կաթոլիկ քահանա Կոմիտաս Քյոմուրճյանի (1656-1707) բռն է: Իտալիայում կրթություն ստացած, դիվանագիտական ներկայացուցչությունների թարգման, պատմաբան ու նկարիչ Կոզմաս-Կոմիտաս Քյոմուրճյանը (Cosimo Comidas de Carbognano, 1749-1807)¹, դրանք ներկայացրել է «Cosimo Comidas del» ստորագրությամբ:

Կոզմաս-Կոմիտաս Քյոմուրճյանի մասին հողվածը հետաքրքիր է, մանավանդ որ մինչ այդ նրա կյանքի կամ գործերի մասին թուրքերեն աղբյուրներում չափազանց քիչ բան կար: Հիշվում էր սոսկ պոլսեցի լինելու և դեսպանատներում թարգմանչի նրա գործունեության մասին: Հայկական աղբյուրներն ավելի հարուստ են եղել: Ավելին, Վենետիկի Ս.Ղազար կղզու Մյսիքարյան հայերից Սահակ ճեմճեմյանը Գևորգ Բամպուքճյանին է ուղարկել «Descrizione Topografica di Costantinopoli» –ի լուսապատճենը, որը նպաստել է հեղինակի մասին նյութն ավելի հարստացնելուն: Հողվածի վերջում տրվում է Քյոմուրճյան գերդաստանի տոհմաձառը:

¹ Այս գիրքը բուրբերենի է թարգմանել և 1993թ. տպագրել պրոֆ. Էրենդիզ Օզբայոլուն: Երկրորդ գիրքը նվիրված է իտալերենով բուրբերենի բերականությանը՝ (Primi Principali della Grammatica Turca, ad uso dei Missionari Apostolici di Costantinopoli. Հոռն, 1794 XVII+730 էջ) և երրորդը՝ իր պապի վարքագրությունն է, որը հրատարակվել է Հոռոմոս 1807թ. (Ristretto della vita e martirio del servo di Dio D. Cosmo de Carbognano): Այն զբվել է 8 հայ և օտար հեղինակների երկերի հիման վրա: Պոլսո Հայոց Պատրիարքարանի բողոքի հիման վրա թուրքական կառավարության կողմից մահապատժի ենթարկված հայ քահանայի նահատակության պատմությունը չափազանց երկար ժամանակ շահարկվել է Հոռմի կողմից, հայ առաքելականների ու կաթոլիկների միջև բնամտությունը խորացնելու նպատակով: Այս թեմայով գրված պիեսը բուրբերեն լեզվով տարիներ շարունակ թեմադրվել է Վենետիկի Մյսիքարյանների դպրոցական թատրոնի թեմում: Այն մի քանի հայատառ բուրբերեն տպագրություն է ունեցել՝ 1798, 1862թթ. Տրիեստում, Պոլսում: Կոզմաս-Կոմիտաս Քյոմուրճյանը Պիոս 7-րդ պապի (1800-1823) կողմից պարգևատրվել է St. Sylvestre շքանշանի ասպետի ժապավենով:

Թուրքական և եվրոպական քանգարաններում ու մասնավոր հավաքածուներում հայերի ստեղծած գեղարվեստի արժեքների, մասնավորապես ոսկերչության, գեղանկարչության մեջ արևելյան, թուրքական թեմաներով արվեստի գործերը մեծ թիվ են կազմում: Այն Օսմանյան կայսրության նկատմամբ եվրոպական տերությունների հետաքրքրության, նրա նկատմամբ գաղութատիրական վաղեմի մղումների արտահայտություններից է:

Հայ հեղինակների Օսմանյան կայսրության մասին գրած պատմությունների շարքում Բամպուրճյանը թուրքալեզու ընթերցողներին ծանոթացնում է բանասեր, պատմաբան Գաբրիել արք. Այվազովսկու¹ (1812-1880), 1841թ. Վենետիկում հրատարակված «Պատմութիւն Օսմանեան պետութեան» եռահատոր գրաբար աշխատությանը և հեղինակին: Թուրք ընթերցողին մանրամասն ներկայացնելով «Պատմության» ընդգրկած շրջանակները (օսմանցիների ծագումնաբանությունից մինչև Մահմուդ Բ սուլթանի շրջանը), Գևորգ Բամպուրճյանն հարկ է համարում հուշելու, որ Գաբրիել արք. Այվազովսկին հայազգի մեծ ծովանկարիչ Հովհաննես Այվազովսկու (1817-1900) ավագ եղբայրն է: Դուժմաբախչե պալատն են գարդարում վերջինիս շուրջ 28 կտավները, իսկ հայոց Պատրիարքարանում՝ մի քանի մեծ չափսերի հրաշալի գործեր են: Տարիներ առաջ Ստամբուլում, բուկինիստի մոտ հանդիպեցինք Այվազովսկու նկարները ներկայացնող թուրքերեն պատի օրացույցի:

Գաբրիել արք. Այվազովսկու «Պատմությանը» նվիրված 1986 և 1988 թվականների հոդվածներն առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում: Առանց մման ուսումնասիրությունների Թուրքիայի պատմությունը կներկայանար անհամար ճերմակ էջերով, խեղաթյուրված, շատ հեռու գիտական պատկերացումներից:

Հաջորդը՝ 1848թ. անանուն հեղինակի «Հատընտիր Պատմութիւնք Վարուց Օսմանեան Թագաւորաց եւ Վեզիրաց» գրաբարով

1 Kevork Pamukciyan, "Ayvazovski'nin Osmanlı Tarihi" Tarih ve Toplum, 1986, N, 35, s. 60-63. Kevork Pamukciyan, "Ayvazovski'nin Osmanlı Tarihi" Tarih ve Toplum, 1988, N, 54, s. 26-34

գրված երկի բնագրի վեներտիկյան հրատարակությունն է, տպագրված Փարիզում: Ս.Ղազարի Մխիթարյան միաբաններին հյուրընկալված, Ֆրանսիայում Օսմանյան կայսրության դեսպան Մուլեյման փաշայի ծախսով և օսմաններեն առաջաբանով տպագրված այս երկը կազմված է 152 էջերից: Թուրք դեսպանների ու Մխիթարյանների նման բարի համագործակցության օրինակների էլի ենք հանդիպում: Փորագրանկարները ուսանողներն են կատարել:

Հայկական մատենագրության մեջ կան կայսրության վեզիրներին նվիրված մի քանի այլ ձեռագրեր: Դրանցից մեկի՝ երկու հարյուր տարվա վաղեմություն ունեցող անանուն հեղինակի **Մահմուդ Փաշայի** (-1474) մասին պատմող ձեռագրի թուրքերենն է հրատարակել Գևորգ Բամպուրճյանը¹: Այս և նման աղբյուրներից յուրաքանչյուրն աչքի է ընկնում տվյալ ժամանակաշրջանի մասին մինչ այդ անհայտ, պատմության վրա լույս սփռող փաստերով:

Մի քանի հոդվածներ նվիրված են թուրքական սուլթանների կամ թուրք երևելի անձանց կյանքը փրկած անձնագրի հայերի պատմությանը: Օսմանյան սուլթաններին վերաբերող այս շարքում Գևորգ Բամպուրճյանը հոդված է նվիրվել մի հայի, որը 1544թ. Հունգարիա կատարած արշավանքի ժամանակ Բուդա քաղաքում փրկել է Սուլեյման Ա. Կանունիի (1494-1566) կյանքը, երբ նրան ուզում էին բռնավորել²: Մանուկ Բարասեֆերյան անունով հայ խոհարարը արգելում է սուլթանին որևէ բան ուտել կամ խմել: Սուլթանն իր փրկարարին երախտապարտ լինելու համար, հարցնում է, թե ի՞նչպես կարող է նրան պարգևատրել: Մանուկը ստամբուլահայերի համար մի գերեզմանատան հրաման է խնդրում: Սուլթանը Բանկալքը գերեզմանի մի մասը, «Թաքսիմից մինչև Հարբիյե Մեքթեբ» ընկած տարածքը տալիս է հայերին, իսկ Մանուկին՝ Վանում հողեր է նվիրում: Վերջինս այնտեղ տներ, գյուղեր է կառուցում, որոնք սերնդե սերունդ պատկանում են Բարասեֆերյան ընտանիքին:

1 Tarih ve Toplum, 1986, N, 32, s.9-13.

2 Tarih ve Toplum, 1987, N, 43, s.16-18.

Աքաթուրքի ծննդյան 100 ամյակի առթիվ գրած նմանատիպ մի հոդվածում¹ էլ Մերձավոր Արևելքի երկրների բոնցքամարտի չեմպիոն **Հակոբ Թոմբալյանն** ու նրա հայրը՝ Կարապետը պատմում են այն մասին, որ վերջինս իր վրա կրելով հարվածը (1919թ. մայիս) փրկել է Աքաթուրքի կյանքը՝ գիշերը նրա վրան մտած դաշույններով զինված երեք մարդասպաններից: Հայերի կողմից խիզախության նման մի քանի այլ պատմությունների մասին է իր հոդվածներում հիշեցրել Գևորգ Բամպուքճյանը²:

Պիտի խոստովանել, որ 1950-60-ական քվականները, որ Բայարի նախագահության և Մենդերեսի վարչապետության շրջանն է, ինչպես Շնորհք արք. Գալուստյանն է ասում, «խսկական ժողովրդավարության և փոքրամասնությունների ոսկեդար է» եղել, իհարկե բացառությամբ 1955թ. սեպտեմբերի 6-7-ի Պոլսի և Իզմիրի հակահայ և հակահույն բռնարարքների, որ հրահրվել էին ծայրահեղական աջ ուժերի կողմից³: Այնպես որ այս շրջանում հայերի մշակութային կյանքը ևս նկատելի աշխուժացում է ապրել, իսկ բամպուքճյանական հոդվածների համար բարենպաստ մթնոլորտն ապահովված է եղել:

Բամպուքճյանը գրել է **Էնվեր** փաշայի մահվան մասին, հիմնվելով հիմնականում «Մովսեսական Հայաստան» թերթի վրա, որին հավելել է իր մոր (որը 1915 թ. Գամասկոսում էր եղել) պատմությունն այն մասին, իբր «Էնվեր փաշան Պոլսից եկած հայաջինջ հրամանին պատասխանել է, թե տեղի հայերը փրկվել են՝ ընդունելով մահմեդականություն»։ Գ. Բամպուքճյանը չի խորշել անդրադառնալ բուրբակյան մթնոլորտի համար պատմական կնճռոտ դեպքերին անդրադառնալուց: «Էնվեր փաշան ինչպե՞ս է մահացել» հոդվածը տպագրվել է մեզ հայտնի «Tarih ve Toplum» պարբերականում⁴: Հիմնական

1 Tarih ve Edebiyat Mecmuası, 1981, N, 5, s.83-85.

2 Քուլխ ամսագիր, Պոլիս, 1981, հ. 838, 15 էջ:

3 Կարեն Հ. Խանլարի, Հայ բնակչության էթնոկրոնական վերակերպումները Թուրքիայի Հանրապետությունում (1923-2005 թթ.)», Ե., 2005, էջ 65

4 Tarih ve Toplum, 1987, N 84, s.16-18. Այս հոդվածը տպագրվել է նաև

տեղեկությունները, որ օգտագործել է հեղինակը և ինչպես խոստովանում է մեզ ուղղված իր մի նամակում (16.12.1990), գլխավորաբար **Հակոբ Մելքումովի** հուշերն են, ինչպես նաև 1984թ. «Սովետական Հայաստան» օրաթերթի օգոստոսյան համարում և Հայկական Հանրագիտարանում (հ.7, էջ 397) Հակոբ Մելքումյանին նվիրված հոդվածները: Հոդվածում տեղադրված են 1921թ. Բեռլինում նկարված (ծայտվելու նպատակով մորուսավոր) Էնվեր փաշայի և նրա սպանության կազմակերպիչ Հակոբ Մելքումյանի դիմանկարները: Նա հակադրվում է Էնվեր փաշայի վախճանը «հերոսացնել» փորձողներին, նրա մասին բուրքական աղբյուրներում, մասնավորապես բուրք գրող, պատմաբան **Շևքեթ Սուրեյա Այդեմիրի** (**Şevket Süreyya Aedemir**) «Մակեդոնիայից Միջին Ասիա» եռահատոր գրքում տեղ գտած որոշ տեղեկություններին հակադրելով իրական փաստեր: Ըստ Այդեմիրի «անհամեմատ փոքր թվաքանակով բասմաչները անկարող էին Մելքումովի ղեկավարած զորքին դիմադրել», որն իբրև թե 17 հազար զինվոր է ունեցել: Մինչդեռ Մելքումովի հրամանատարության ներքո եղել է ոչ թե 17 հազար, այլ միայն 1500 հեծյալ և 800 հետևակ: Բոլոր փորձերը, որ նպատակ են ունեցել հերոսացնել Էնվեր փաշայի սպանությունը, կենտրոնանում էին փաշայի ոչ մեծաքանակ զորքի դեմ անհամեմատ հզոր ուժերով հարձակվելու հնարքի վրա: Էնվերասերների այս խեղաթյուրված փաստը հակադարձվում է Գևորգ Բամպուրճյանի կողմից «Tarih ve Toplum» թուրքական հայտնի պարբերականում, փաստելով որ Էնվերի դիմաց են դուրս եկել Մելքումովի շուրջ 10 անգամ պակաս թվով բանակը:

Հոդվածի վերջում հեղինակն անդրադառնում է նաև 10 օր անց

հայերենով՝ Մոնրեալի «Հորիզոն» թերթում: Այն խուճապ է առաջացրել բուրքամետ որոշ շրջանակներում: Բարվի «Կովկասի պատմության ուսումնասիրության կենտրոնի տնօրեն Ռազվան Հուսեյնովը քամահրանքով է անդրադառնում դրան: «Հորիզոն»-ում «...ինչ որ մի Գևորգ Բամպուրճյան հոդվածում (4.02.1985թ.) գրում է Էնվեր փաշայի սպանության պատմությանը, համարելով այն վրեժխնդրություն, «1915թ. հայերի ցեղասպանության» գլխավոր մասնակցի և գաղափարախոսի նկատմամբ:

Թիֆլիսում տեղի ունցած **Ջեմալ** փաշայի սպանության փաստին՝ հայ վրեժխնդիրների կողմից:

1973-85-ական թթ. ԱՍԱԼԱ-ի գործողությունները երկրագնդի տարբեր վայրերում ճեղքում են Հայկական հարցի հետ կապված «մոռացության և լուրջան, ժխտողականության և ուրացման մթնոլորտը»: Թուրքագետ մեր գործընկեր **Անուշ Հովհաննիսյանն** իր տարողունակ մի հոդվածում՝¹ վեր է հանում այդ տարիներին թուրքական և թուրքամետ մթնոլորտում հայերի մասին հերթական հասարակական կարծիք ձևավորելու, նոր բանաձևեր մշակելու գործընթացը: Եթե թուրքաբնակ, «հայրենակից» հայերը ներկայացվում էին որպես «մեր լավ հայերը», ապա հայկական սփյուռքի հայերը համարվում էին «ագրեսիվ, շարամիտ, դավադրություններ հյուսող, թուրքերին ատող»: Այս ամենը կոչված էր ձևավորելու թուրքական հանրային կարծիքը, հուսալավ նաև՝ արհեստական խորխորատ առաջացնել աշխարհասփյուռ հայության միջև: Մինչ օրս **Թուրքիան** ջանքեր չի խնայում ԱՍԱԼԱ-ի դեմ հասարակական կարծիքը միշտ «վառ» պահելու քաղաքականությունը: Այս մասին հիշվում է **Թուրքիայում** անցկացվող համալսարանական համարյա բոլոր միջազգային գիտաժողովներում, դրանց հատուկ «պանելներում»²: Ավելի վաղ **Թուրքիայի** արտգործնախարարությունը բուրք դիվանագետների հիշատակին հուշարձաններ ու հուշատախտակներ էր կանգնեցրել Սիդնեյում, Օտտավայում, Հաագայում, Լիսաբոնում ու Վիեննայում: Շարունակվում են այս մասին ֆիլմեր նկարահանվել, գրքեր գրվել: Ամենագործուն օղակը, որը կարծես

1 Անուշ Հովհաննիսյան, «Թուրքիայի հանրության վերաբերմունքը Հայոց ցեղասպանության ճանաչման խնդրին», ՎԷՄ համահայկական հանդես, 2(38) ապրիլ-հունիս, Երևան, 2012թ., էջ 189-198.

2 Այդպիսի թուրք-սոցիալիստական «թունավոր պանելի» մենք մասնակից ենք եղել 2007թ. հոկտեմբերին Անկարայում տեղի ունեցած ասիական և հյուսիսաֆրիկյան, արևելագիտական ամենահայտնի *ICANAS* -38 կոնգրեսի շրջանակում: Այստեղ նկարահանվում էր ֆիլմ, ուր կոնգրեսի մասնակիցները «համաձայն չէին» հայկական ցեղասպանության փաստի հետ:

քե ուղղորդում է այս գործընթացը, դա Թուրքիայի Արտաքին գործերի նախարարությունն է: Նա է Ֆիլմերի նկարահանման հիմնական պատվիրատուն¹: Արդյունքը հայատյացության սերմնացանն էր, որը զուգահեռ զարգացվում էր թուրք և օտար գիտնականների կողմից՝ հակադրելով արևմտահայության ներդրմանն Օսմանյան կայսրությունում և թուրք պատմության մեջ: Հարկ էր, որպեսզի Թուրքիան իր ժողովրդին և միջազգային աստյաններում բացատրություններ տար իր երկրում կատարված ողբերգական դեպքերի, Մեծ Եղեռնի վերաբերյալ: 1987թ. Եվրոխորհրդարանը ընդունում է հատուկ բանաձև, որով դատապարտում է Հայոց ցեղասպանությունը և հիշեցնում Թուրքիայի պարտավորությունների մասին՝ ազգային փոքրամասնությունների ու նրանց մշակութային ժառանգության պահպանման վերաբերյալ²: Այս շրջանում ստամբուլահայությունը չափազանց ծանր կացության էր մատնվել: Հարկ էր հիշեցնել, վերհանել դարերի վեր այստեղ ապրած հայերի մեծագույն ներդրումն ու արժեքը, որը բազմիցս փրկել էր Օսմանյան կայսրությունը կործանումից, հասցրել զարթոնքի աստիճանի, երկրի ամենատարբեր ոլորտներում ռահվիրայի դեր կատարել, արժանապատվորեն ներկայացրել Թուրքիան միջազգային ասպարեզում, լուսավորական շարժման առաջատար հանդիսանալով երկիր էր ներմուծել եվրոպական քաղաքակրթությունը: Մշակույթ, գիտություն, արվեստ, երաժշտություն, տպագրական գործ, ճարտարապետություն ու քաղաքաշինություն, բժշկություն, գիտություններ, դիվանագիտություն, առողջապահություն, արդյունաբերություն, գյուղատնտեսություն, բանկային, ապահովագրական ասպարեզներ...

Բամպուրճյանն առանձին հոդվածներ է նվիրել Պոլստ հայ համայնքում մեծ դեր խաղացած ամիրայական ընտանիքներին, ներկայացրել նրանց տոհմաձառերը, գործունեության ոլորտները: Նա

1 Ermeni Haber Ajansi. 11.04.2018.

2 Text of the European Parliament's Resolution, 18 June, 1987, in "The Armenian Question Today", Glendale, California, 1988.

«İstanbul Ansiklopedisi»-ի համար գրել է Պալյանների¹, Տատյանների², Բեյերյան³, Չոպանյան (Հովհվյան)⁴, ճեզգահրյան⁵, Ազատյան⁶, Ազնավուրյան⁷, Նորատունկյան⁸, Փիշմիշյան⁹, Սերվերյան¹⁰ գերդաստանների, արքունի ճարտարապետ Էդիրնեցի Հակոբ Խալֆայի¹¹ մասին:

Պալյան, Տատյան և Տյուզյան ընտանիքներից հետո չորրորդ, ամենահայտնի ընտանիքը Պոլսում համարվել է Մանասների ընտանիքը: Սա արքունի տաղանդավոր նկարիչների գերդաստան է եղել, որի ամենահայտնի անդամը գեղանկարիչ Ռաֆայել Մանասն էր (1710-1780): Նրա մասին է գրել Բամպուրճյանն իր հոդվածում¹²: Գերդաստանի մի քանի Ռաֆայելների մեջ նա ամենատաղանդավորն է եղել և նրան մեծն Ռաֆայելի հետ են համեմատել: Բամպուրճյանի գործերում կարմիր թելի նման ակնհայտ է նրա նուրբ վերաբերմունքը իր «հերոսների» գերդաստանի ծագումնաբանական խնդիրներին, ամոհմական և բարեկամական կապերին, նրանց գործունեության մանրամասներին (հնարավորինս օրացույցային ճշգրտությամբ) ուսումնասիրության առարկայի ծնվելուց շատ ու շատ ավելի վաղ շրջանից սկսյալ: Ջուզահեռաբար նա նշում է նյութի հետ կապված բոլոր աղբյուրներն ու հետազոտողներին հնարավորություն ընձեռնում ավելին ու ավելին իմանալու: Այստեղ հատկանշական է վեներտիկցի **աբբա Թողերինին**ն նվիրված մասը, քանզի նա

1 İstanbul Ansiklopedisi, 1960, c.4, İst., s. 2095-2097.

2 İstanbul Ansiklopedisi, İst., 1966, c.8, s. 4188. Tarih ve Toplum, 1997, N, 7, s.9-10.

3 İstanbul Ansiklopedisi, İst., 1961, c.5, s. 2699.

4 İstanbul Ansiklopedisi, İst., 1966, c.8, s. 4057.

5 İstanbul Ansiklopedisi, İst., 1965, c.7, s. 3537.

6 İstanbul Ansiklopedisi, 1960, c.4, İst., s. 1673.

7 İstanbul Ansiklopedisi, 1960, c.4, İst., s. 1726.

8 Tarih ve Toplum, 1988, N, 49, s.42-48.

9 Söz, 1996, N.49, s.9

10 Tarih ve Toplum, 1987, N, 46, s.23-28.

11 Tarih ve Toplum, 1989, N, 72, s. 24-25.

12 Kevork Pamukciyan, Ünlü Hassa Resamı Rapaycl ve Eserleri (?-1780). Tarih ve Toplum, İst., 1987, N.40, s. 28-33.

նկարչի արվեստանոցի այցելուներից է եղել և Ռաֆայելի մասին մեզ հայտնի առաջին գրավոր աղբյուրի հեղինակը:

Տաղանդավոր արքունի նկարչի արվեստին են անդրադարձել ժամանակի հայ և օտար գիտնականները, առանձին կենսագիրներ: Այնուամենայնիվ Ռաֆայելի արվեստին անդրադառնալը շատ կարևոր է նաև այն պատճառով, որ մենք համարյա թե անտեղյակ ենք այս անվանն ու տարբեր թանգարաններում, արխիվներում տեղ գտած նրա գործերին: Այս նկարչի մասին մենք համարյա ոչինչ չգիտենք և ոչ էլ նրա ու գերդաստանի հանրահայտ անունների ստեղծագործություններն ունենք Հայաստանում: Միայն վերջին տարիներին, շնորհիվ միջազգային ճանաչում ունեցող հայագի հանրահայտ ու տաղանդաշատ արվեստագետ **Կարո Զյուրքմանի** «Օսմանյան կայսրությունում հայ գեղանկարիչները» երկհատոր թանկարժեք քաջահայտում-ուսումնասիրության, մենք կարողացանք հաղորդակից լինել ոչ միայն արքունի գեղանկարիչներ Մանասների, այլև քաղմաթիվ անունների ու նրանց հրաշալի ստեղծագործություններին: Իհարկե, այս առթիվ շնոռանանք մեր երախտագիտությունն ու հիացմունքն արտահայտել պոլսահայ անվանի գիտնական **Կարո Զյուրքմանին**՝ նրա հրաշալի ալբոմ-ուսումնասիրությունների առթիվ¹:

«Tarih ve Toplum»-ի 1987թ. հունվարյան համարում Բանպուքճյանը մեկ անգամ ևս գրում է 18-րդ դարի արքունի ականավոր նկարիչ Ռաֆայելի մասին: Այստեղ նա մանրամասնորեն սրբագրում է Ռաֆայել Մանասի մասին իր նախորդ հոդվածում տեղ գտած որոշ անճշտություններ ու կարևոր լրացումներ է կատարում: Իսկական ուսումնասիրողին պատիվ բերող վերաբերմունք սեփական գործի նկատմամբ²:

- 1 Garo Kürkman, Osmanlı İmparatorluğunda Ermeni Ressamlar, İst., 2004, 2 cilt, 988s. Այս մասին տես նաև մեր «Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում», Երևան, 2011, Ա տպ. էջ 606-616): Tarih ve Toplum, 1987, N, 40, s.28-33.
- 2 Տես մեր՝ «Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում» գիրքը, Եր., 1911, էջ 609, 610:

Մանասների տաղանդավոր գերդաստանը հետագայում Օսմանյան կայսրությանը հայտնի դիվանագետներ տված տոհմ է եղել, որոնց մի քանի անդամներ շարունակել են նկարչի ասպարեզի և դիվանագետի միաժամանակյա գործունեությունը: Նման հողվածներն ի պատիվ Գ.Բամպուքճյանի, նշանակալի ներդրում են նաև բուրբակյան մշակույթի և դիվանագիտության պատմության մեջ¹:

Տիվրիկցի **Նորատունկյան** գերդաստանի և Օսմանյան կայսրության արտգործնախարար **Գաբրիել Նորատունկյանի** (1852-1926) մասին հողվածն ըստ սովորության ամիրայական ընտանիքի. նրա նշանավոր այրերի մասին աղբյուրագիտական հետաքրքիր տեղեկություններ է ներկայացնում²: Այն է՝ տոհմածառի, ծննդավայրի նկարագրությունից մինչև հողվածի հերոսի մահը: Այս դեպքում՝ Գաբրիել Նորատունկյանի ժառանգների, հարազատների մասին տեղեկությունները ու Փարիզի Ռոշե փողոցի հ.85 տանը՝ Պոլիսը լքած միջազգային մեծության հայ անվանի դիվանագետի մահը:

Գ.Բամպուքճյանի մասին խոսելիս հարկ է անդրադառնալ նրա գործունեության շատ կարևոր մի կողմին ևս: Այն է՝ բացի արևմտահայ մթնոլորտի տարբեր դարաշրջանների ուսումնասիրող լինելուց, նա անդրադարձել է նաև թուրք իրականության, մասնավորապես մշակույթի խնդիրներին, նոր լույս սփռելով դրանց վրա, առանձին գործիչների մոռացված կամ անհայտ ստեղծագործություններին նվիրված իր հողվածներով: Վերոհիշյալ տողերի համար որպես հաստատում կարելի է օրինակ բերել 20-րդ դարի ծագումով խտալացի, նշանավոր նկարիչ **Ֆաուստո Չոննարոյին** նվիրված մի հողվածը³: Այս փոքրիկ ուսումնասիրությամբ Գ.Բամպուքճյանը ներկայացրել է վարպետի բազմաթիվ կտավներ, որոնք մինչ այդ հիմնականում անհայտ կամ անձանոթ են եղել արվեստասեր հասա-

- 1 Tarih ve Toplum, 1988, N, 49, s.42-48. Երևանի պատկերասրահում այս նշանավոր տոհմի նկարիչների և ոչ մի աշխատանք չունենք:
- 2 Tarih ve Toplum, 1985, N, 19, s.41-43.
- 3 Kevork Pamukciyan, Fausto Zonaro'nun bilmeyen bazı tabloları. Tarih ve Toplum, İst., 1987, N.44, s. 24-30.

րակությանը, փակված զանազան մասնավոր հավաքածոներում¹: Մինչդեռ հայկական պարբերականներում Ջոննարոյին նվիրված հայ արվեստաբանների ու նկարիչների (Ռ.ա.Ֆայել Շիշմանյանի և այլոց) հոդվածներն ու նկարների արտատպումը լրացնում է այդ հայնրահայտ ու սիրված գեղանկարչի գործունեությունը, պուսահայ մթնոլորտի հետ նրա ջերմ հարաբերությունները ու վերագնահատումների մղում: Այս հոդվածում նշանավոր հայ երգիծաբան Հակոբ Պարոնյանի «Թատրոն» ամսագրում հրատարակված նկարներն են, նրանց մասին նոր տեղեկություններ, չափսերը, հավաքածոների գտնվելու վայրերը, որոշ նկարների մասին բացատրություններ, նկարված դեմքերի ով լինելուն միտված ճշգրտումներն ու ենթադրությունները: Դրանք հոդվածագիրը վերցրել է հայկական «Լոյս» ամսագրից:

1987թ. Ստամբուլում անգլերենով լույս ընծայված **Էնգին Չիզգենի** «Լուսանկարչությունը Օսմանյան կայսրությունում»² գրքի առթիվ գրված Բամպուրճյանի հոդվածը ոչ միայն բազմաթիվ վրիպակների ճշգրտմանն է նվիրված, այլև կարևոր լրացումներ է պարունակում՝ կապված Արևմտյան Հայաստանի գավառներում լուսանկարչական գործի հայ առաջամարտիկների մասին³:

Գ.Բամպուրճյան-գեղագետը գրում է նաև օտար նկարիչների հայտնի կտավների մասին, նույնպիսի ջանասիրությամբ ներկայացնելով նրանց տոհմաբանությունը: Նա սուլթան Ֆաթիհի հայտնի դիմանկարի հեղինակին՝ **Ջ. Բեյլինին** է նվիրել իր փոքրիկ ուսումնասիրությունը⁴:

1 Մի քանի տարի առաջ առիթ ունեցանք տեսնելու այս հրաշալի արվեստագետի գործերը Դոլմաբահչեի բանգարանում կազմակերպված ցուցահանդեսում: Նրա նկարներից մեկը՝ իր որդեգիր հայուհու գեղեցիկ դիմանկարն էր:

2 Engin Çizgen, Photography in the Ottoman Empire, 1839-1919, İst., 1987, 231 s.

3 Kevork Pamukciyan, Osmanlı Döneminde Fotografılık, Tarih ve Toplum, İst., 1987, N.48, s. 27-29.

4 Hayat Tarih ve Edebiyat Mecmuası, 1978, N, 5, s.13-14.

Գեղանկարչությունից գատ նա բացահայտումներ է արել նաև լուսանկարչության պատմության ասպարեզում: Այսպես օրինակ, **Սուլթան Աբդուլպահիզի** մի լուսանկարի առթիվ նա գրում է, որ այն արվել է հայտնի լրագրող, «Մանգումեի էֆեիար» թերթի 30-ամյա խմբագիր **Կարապետ Փանոսյանի** (1826-1905) 1869թ. հիմնած «Ազապյան աղջկանց վարժարանի» համար: Նկարի անկյունում կարդացվում է լուսանկարչի՝ **Շահին Սարգսյանի** անունը¹:

Սի ընդարձակ հոդված է նվիրված օսմանյան շրջանում Պոլսի պարբերականներին աշխատակցած հայ նկարիչների, լուսանկարիչների ու նրանց գործերի մասին²: Այդ անուններն են՝ **Աբդուլահ եղբայրներից Վիչենը, Սիմեոն Հակոբյանը, Աննա, Նվարդ և Վիչեն Ասլանյանները, Արամ Բաքբալյանը, Մկրտիչ Ջիվանյանը, Սարգիս Տիրանյանը, Տելեմաք Էքսերճյանը, ոմն Էսայան, Գրիգոր Քոչեռլուն, Մանասների տոհմից՝ Ռուբեն Մանասը, Միրան Մարտիկյանը, Մկրտիչ Մելքոնյանը, Պոլսի Հնագիտական թանգարանի հիմնադիրներից արձանագործ Երվանդ Օսկանը, Աբրահամ Սաքսյանը, Ռուբեն Սերոբյանը, Սերվիչեն, Պողոս Շաշյանը, Մելքոն Տիրացույանը**: Համարյա բոլորն էլ իրենց ժամանակի հայտնի անուններն են եղել, որոնց գործերը մինչ օրս հիացմունք են պատճառում արվեստասերներին:

Օսմանյան կայսրության եվրոպականացման ճանապարհին կարևոր են եղել օսմանյան պատվիրակությունների մասնակցությունները միջազգային ցուցահանդեսներին: Որոշ պատվիրակություններ առաջնորդվել են հենց սուլթանների կողմից: 1867թ. Փարիզյան ցուցահանդեսին բուրքական պատվիրակությունը մասնակցել է իտալացի ճարտարապետի նախագծած շքեղ տաղավարով, ուր տեղ էին գտել Պոլսի հայ, թուրք և օտար վարպետների ստեղծագործությունները: Դրանց թվում՝ օր. **Վերժինե Սերվիչենի** «Սուրճ մատուցող չեքեզուհին»³: Հետաքրքրության է արժանի

1 Hayat Tarih Mecmuası, 1972, N, 1, s.24-25.

2 Tarih ve Toplum, 1990, N, 80, s.34-41.

3 Tarih ve Toplum, 1992, N, 105, s.35-37.

մասնակիցների և նրանց գործերի ցուցակը:

Ինչպես խոստովանում է Գ.Բամպուքճյանը, շուրջ կես դար իր հետաքրքրությունների շրջանակում է պահել Օսմանյան շրջանում ստեղծագործած արվեստագետների մասին աշխատություն գրելու երազանքը: Առանձին մի հոդված¹ նվիրել է 1873-1908թթ. Օսմանյան շրջանի հայ արվեստագետներին, որոնց գործերի ցուցահանդեսներից մեկը կազմակերպված է եղել «Բեյմեն» հաստատության կողմից: Ստամբուլյան այս ցուցահանդեսում ներկայացված են եղել 3 հայ արվեստագետներ՝ **Մկրտիչ Մելքոնյանը**, ֆրանսիական կրթությամբ և փարիզյան սալոնների մասնակից **Մարգիս Տիրանյանը** և արձանագործ **Երվանդ Օսկանը** (1855-1914): Հոդվածագիրը հավելում է ևս 24 նկարիչների՝ այդ թվում՝ **Վիչեն Աբդուլլահ(յան)ի**(-1900) և էլի մի շարք արվեստագետների անուններ, որոնք հաճախ են ցուցադրվել Պոլսի կենտրոնում, Բեյոլլուի և այլ ցուցասրահներում: Հոդվածը հիմնականում ներկայացնում է վերոհիշյալ արվեստագետների կենսագրական գծերը: Առաջինը Վիչեն Աբդուլլահ(յան)ն է՝ Օսմանյան կայսրությունում լուսանկարչության հիմնադիրներից, արքունի հայտնի նկարիչ և լուսանկարիչներ Գևորգ(1839-1918) և Հովսեփ(-1902) Աբդուլլահյանների եղբայրը: 1881թվականից Վիչեն Աբդուլլահը Բեյոլլուի «Ջադդե-ի Քեթիթ» կենտրոնական պողոտայում իր արվեստանոց-ցուցասրահն է ունեցել: Նա ճանաչված է եղել որպես մանրանկարիչ, փղոսկրի վրա Աբդուլմեջիդ և Աբդուլազիզ սուլթանների, երևելի զինվորական փաշաների դիմանկարների հեղինակ, «Օսմանիյե»-ի 4-րդ, «Մեջիդիյե»-ի 3-րդ աստիճանների², պատվանշանների արժանացած արվեստագետ: Մի ցավալի

¹ Tarih ve Toplum, 1992, N, 105, s.34-41.

² Mecidiye Nişanı պատվանշանը ունեցել 5 աստիճան: Առաջին աստիճանը ադամանդակուտ է եղել: Այն հիմնվել է 1852թ. Աբդուլմեջիդ սուլթանի կողմից, տրվել է հիմնականում զինվորական գործիչներին մեծ արժանիքների համար:

Osmaniye Nişanı պատվանշանը հիմնվել է 1861թ. Սուլթան Աբդուլազիզի կողմից: Տրվել է Սուլթանի կողմից պետական գործիչներին, զինվորականներին: Օսմանյան շքանշանների մեծ մասը պատվիրվել է

փաստ է արձանագրված այս հողվածում: Այն է՝ 1898 թե՞ 1899 թվականին վերջինս դառնում է իսլամի հետևորդ, սկսում կրել Աբդուլլահ Շուքրու անունը: Պատճառը՝ հողվածագիրը չի գրում:

Հողվածում իրար են հաջորդում բնանկարիչ և դիմանկարիչ, հայկական եկեղեցիների համար աստվածաշնչական քեմաներով մի շարք հայտնի յուղանկարների հեղինակ Սիմեոն Հակոբյանի (1857-1921), Աննա և Նվարդ Ասլանյանների¹, Վիչեն Ասլանյանի (1866-1942), Արամ Բաքբալյանի (1874-1959)², Այվազուսկու հետևորդ, սանկտ-պետերբուրգյան կրթությամբ տաղանդաշատ բնանկարիչ, թատերական ու Պոլսի պալատները նկարագարող Սյրտիչ Ջիվանյանի (1848-1906), Սարգիս Տիրանյանի (1860-), Տելեմաք Էքսերճյանի (1840-1894), Գրիգոր Քոչեօղլուի (1845-1883), Մանասների պալատական նկարիչների և դիվանագետների տոհմից Ռուբեն Մանասի (1810-1875-ից հետո), Միհրան Մարտիկյանի (-1907), Սյրտիչ Մելքոնյանի (19դ.), Օ.Միասերի (20դ սկիզբ), նկարիչ, արձանագործ, փորագրությունների վարպետ Միսակ Էֆենդիի (-), Օսման Համդի բեյի հետ միասին Նեմրուք լեռան հետազոտող և Պոլսի ամենահայտնի քանդարաններից՝ Հնագիտական քանդարանի հիմնադիր Երվանդ Օսկանի (1855-1914), Աբրահամ Սաքալյանի (1821-1876), Ռուբեն Սերոբյանի (1875-1917), Սերփասյանի (Ջրբաշյան), 1867թ. Փարիզի միջազգային ցուցահանդեսի օրերին օսմանյան տաղավարում ներկայացված «Մուրճ մատուցող չերքեզուհին» հայտնի կտավի հեղինակ Վերժինե Սերվիչենի (1845-), Պողոս Շաշյանի (19դ.), Մելքոն Տիրա-

Դրամահատարանին, նրա հայ գծագրիչներին, ոսկերիչներին: Դրանց արձանացել են երկրի տարբեր բնագավառներում ներդրում ունեցած բազմաթիվ հայեր, մինչդեռ թուրքական հանրագիտարաններում, ուր տարբեր պատվանշաններին կից տրվում են դրանց արձանացած հայտնի դեմքերի անունները, չեք հանդիպում և ոչ մի հայկական անվան: Վիչեն Ասլանյանի բույրերը, Աննան ամուսնացել է Երվանդ Օսկանի հետ:

- 1 1932թ. փարիզյան ցուցահանդեսից հետո արձանանում է "Palme d'officier academique" պատվանշանի:
- 2

ցույանի (1837-1904) մասին հանրագիտարանային ոճի կարևոր տեղեկությունները: Հոդվածը նկարագարող է, գրված աղբյուրագիտական հարուստ նյութի հիման վրա: Շատ կարևոր է հայկական մթնոլորտի սահմաններից դուրս եկած, իրենց գործերով հայտնի այս արվեստագետների մասին հոդվածների ներկայացումը թուրքական գիտահանրամատչելի ու հանրագիտարանային գրականության էջերում: Այս առումով չափազանց արժեքավոր են մեր օրերի պոլսահայ տաղանդավոր արվեստաբան Կարո Քյուրքմանի ուսումնասիրությունները:

Գ.Բամպուքճյանն առաջիններից է, որ համարձակվում է գրել թուրք մշակույթի, ճարտարապետության պատմության ամենապայծառ դեմքի, Օսմանյան կայսրության ճարտարապետության նահապետ, շուրջ 500 մեծ ու փոքր կառույցների հեղինակ **Միմար Մինանի** հայկական ծագման, նրա դեշիրմեի գոհ լինելու մասին¹:

1 Tarih ve Toplum, 1985, N, 22, s.3-4. Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ կիրառված քաղաքականության մաս են կազմել շուրջ հարյուր տեսակի ամնարդկային հարկերի դասապարտելը, և որ շատ ավելի սուսկալի էր՝ դա դեշիրմեն էր: Այն է՝ կայսրության քրիստոնյա ժողովուրդների մանկահասակ երեխաների բռնի մանկաժողովը: Նրանք դաստիարակվում էին մուսուլմանական խստագույն օրենքներով և հետագայում համարում ենիչերական զորքերը: Ենիչերիներն աչքի են ընկելիպատակ ազգերի նկատմամբ իրենց ծայրաստիճան դաժանությամբ: Երեխաների մի մասը, որ մանուկ հասակում էին հավաքագրվել, տարիների ընթացքում մոռանալով իրենց ծագումը, ազգային պատկանելությունն ու ընտանիքը, վերածվում էին մոլեռանդ զինվորների, պատուհաս դառնալով իրենց ծնած ժողովուրդների գլխին: Ավելի մեծ տարիքում ընտանիքներից խլվածները իրենց ողջ կյանքում պահել են ազգային զգացողությունը, նունիսլ, երբ ամենաբարձր պաշտոնների են արժանացել՝ բարձրագույն հրամանատարներից մինչև մեծ վեզիր: Նրանցից ոմանք ոչ միայն չեն քաբցրել ազգային պատկանելությունը և իրենց անուններին կցել հայ մասնիկը, այլև փորձել են գաղտնի կամ անբաբույց հնարավորինս օգտակար լինել իրենց ազգակիցներին:

Դեշիրմեի՝ մանկահավաքի սկիզբ է կանարվում սուլթան Մուրադ Ա-ի ժամանակաշրջանը (1359-1390թթ.): Մանկաժողովները (նաև աղջկահավաքները) կատարվել են 3 կամ 5 տարին մեկ անգամ, իսկ սկսած 16-րդ դարից այն ամենամյա է եղել:

Հողվածը պատմական այս անվան շուրջ արդարության վերականգնման փորձերից է¹:

Հեղինակի «արդարության ջատագով» լինելը նրան հաճախ պարտադրել է դիմել ոչ միայն հայ, այլև հույն մատենագրությանը, թուրք հեղինակներին: Պոլսի *Նուրի Օսմանիյե* մզկիթի կառուցման պատմությունը շատ հետաքրքիր է: Հակառակ ժամանակի շեյխուլիսլամի բողոքներին, հայ դավանափոխ վաճառականը կարողանում է մզկիթ կառուցելու սուլթանական հրովարտակ ստանալ: Հիմնական ճարտարապետը եղել է **Մակար Պալանը**, որի հետ ցավալի ու պայծառ պատմություններ են կապված²: Երկրորդ ճարտարապետի՝ **Միմեոն խալֆալի** ազգային պատկանելությունը ճշտելու՝ հույն թե՛ հայ լինելուն է նվիրված հողվածը:

Հայտնի է, որ Կայսրության և մասնավորապես Պոլսի լավագույն մզկիթները կառուցվել են հայ ճարտարապետների ու շինարարների կողմից: Գ.Բամպուքյանը ժամանակ առ ժամանակ այս թեմային է անդրադառնում, հիշեցնելու նաև մահմեդական սրբավայրերի՝ սելջուկյան շրջանից ի վեր դրանց հայ ճարտարա-

1 Միմար Սինանի հայկական ծագման մասին 1930թ. առաջին անգամ 1573 թվականին պատկանող վավերագիր հրատարակեց Ահմեդ Ռեֆիկը, *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, 1930-31, N, 5. Այն ներկայացնում է Սուլթան Սելիմ Բ-ի (1524-1574) կողմից 1571թ. գերավարված Կիպրոսում կենսարահայության բռնի տարհանման և Կիպրոս տեղափոխման մասին: Խնդրո առարկա փաստաթուղթը 82-ամյա Միմար Սինանի խնդրագիրն է, ուղղված Սուլթանին, որպեսզի Կեսարիայի մի քանի գյուղերում սարքող իր հարազատները բռնագաղթի չենթարկվեն: Ի պատասխան, Աբ դադի (Երզրաթ) դատավոր Հյուսեյն Չավուշին հրաման է տրվում «ներում շնորհել ներկայիս արքունի ճարտարապետների գլխավորի քրիստոնյա ազգականներին ու բարեկամներին»... Նամակում տրված անունները՝ դրանք հայկական գյուղեր են եղել: Տես՝ Համիլ Ստեփանյան, Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում, Եր., 2011, էջ 430-431, N 1 և 2 տողատակերը:

2 Mimarlık Fakültesi Mimarlık ve Restorasyon Enstitüsü Bülteni, 1981, N 13-14, s.21-23. Տես նաև մեր «Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում» գիրքը (Եր., 2011, էջ 440).

պետների կողմից կառուցված լինելու փաստը¹:

Անվանի գիտնականը երբեք չի տառապել պատմական այս կամ այն երևելի անձին հայկական ծագում պարտադրելու հիվանդությամբ: Այս առումով, հանուն արդարության նա չի խուսափում ընկղմվելու աղբյուրագիտական հերթական դժվարին, երկարատև փնտռությունների մեջ: Սկյուտարի *Սեկիսիյե* մզկիթի ճարտարապետի ով լինելուն նվիրված հոդվածը այդպիսի մանրակրկիտ դրոնումների արդյունք է հանդիսանում: Թուրքական պաշտոնական արխիվներում Գրիգոր Պալյանի և Ֆոթի խալֆայի մասին փաստաթղթերի, հայկական աղբյուրների թարգմանության շնորհիվ այս խնդիրը ևս պարզաբանվում է²: Ամենայն հավանականությամբ **Ֆոթի խալֆան** եղել է **Սիմեոն Խալֆայի** որդին, ազգությամբ հույն՝ Կոմենեոս կամ Կոմյանոս ազգանվամբ:

Գ.Բամպուրճյանը 17-րդ դ. Ստամբուլի հայ ճարտարապետների ու խալֆաների մասին մի հետաքրքիր ցուցակ է ներկայացնում, որով կարելի էր առաջնորդվել³: Յուրաքանչյուր անվան կից ներկայացված են փաստերը լուսաբանող աղբյուրներ: Արդեն Գ.Բամպուրճյանի հոդվածների մեծագույն առավելություններից է փաստերի վավերականությանը կասկած չհարուցող աղբյուրների առատությունը: Այս պատճառով նրա հոդվածները հեղինակի, նյութի արժանահավատության գրավական են հանդիսանում: Իր մի նամակում (16.12.1990թ.) նա խոստովանում է, որ «Tarih ve Toplum» հրատարակչականը մեզ հայերու հանդեպ շատ համակիր է: Դրկած բոլոր հոդվածներս անփոփոխ և անհապաղ կը հրատարակեն»:

Գ.Բամպուրճյանի հատուկ բժախնդրությամբ մանրամասներ ներկայացնելու վարպետությունն ուղղակի ապշեցուցիչ է: Թվում է,

1 Այս մասին տես մեր՝ «Լուզինյան քաղաքական տան հայ ժառանգները» գրքի (Եր., 2016թ.). «Հայկական աղբյուրները սելջուկների Հայաստանյան արշավանքների մասին և 11-12դդ. հայերի կողմից» կառուցված սելջուկյան հուշարձանները հողիվածը:

2 Tarih ve Toplum, 1990, N, 74, s.21-23 « Tarih ve Toplum, 1990, N, 75, s.2.

3 Arredamento Dekorasyon, 1995, N6, s. 98-101.

քե նա բաց չի թողել և ուսումնասիրել է Արևմտյան Հայաստանի և Պոլսո հայկական բոլոր եկեղեցիների ծննդյան, մահվան, ամուսնական մատյանները, եկեղեցական ողջ գրագրությունը, ժամանակակիցների թողած ամեն մի հուշագրություն, թերթի ամեն մի հոդված, պատրիարքարանի արխիվի յուրաքանչյուր նամակ ու վավերագիր: Ավելին, ինչպես միշտ, հետաքրքրասերների և ուսումնասիրողների համար նա ամհրաժեշտ օգտագործման հայ և օտար աղբյուրներ է «առաջարկում»:

Առողջապահությունը եղել է Կայսրության կյանքի այն ասպարեզներից մեկը, ուր ամենամեծ ներդրումներն են ունեցել հայ բժիշկները, դեղագործներն ու կենսաբանները: Նրանց մի մեծ մասը կրթություն էր ստացել արտասահմանում, եվրոպական լավագույն հաստատություններում, կատարելագործվել ժամանակի հնյունի բժիշկների մոտ: Հայ բժիշկները եղել են այս ասպարեզի առաջատարները՝ այբունի բժշկապետներից սկսած մինչև բանակի ու թագմաթիվ հիվանդանոցների գլխավոր բժիշկներ, զիտական հայտնագործությունների հեղինակներ և համաշխարհային փորձն առաջին անգամ կայսրություն բերողներ, Պոլսի բժշկական զինվորական կայսերական հաստատության հիմնադիր դասախոսներ, Արքունի բժշկական միության նախագահներ, մասնագիտական պարբերականների ու ուսումնասիրությունների հեղինակներ: Գ. Բամպուրճյանի հոդվածներից մեկը նվիրված է արքունի խորհրդատու բժիշկ **Տիգրան փաշա Փեշտիմալճյանին** (1837-1894): Թուրքական առողջապահության մեջ նա հայտնի է որպես միջազգային «Կարմիր խաչ»-ին անդամակցած Օսմանյան կայսրության «Կարմիր Մահիկ»¹ կազմակերպության հիմնադիր: Տիգրան Փեշտիմալճյանը 1884թ. ընտրվել է «Société Française d'Hygiène» (Հիգիենայի ֆրանսիական ընկերության) անդամ: 1892թ. արժանացել **փաշայության** տիտղոսի: Աշխատակցել է տեղական ու արտասահ-

1 Pamukçyan K., Hilâli Ahmer Kurucusu Dr. Dikran Paşa. Tarih ve Toplum, İst., 1954 s.19-22.

մանյան գիտական մամուլին: Նշանակալից դեր է ունեցել «Կարմիր խաչ»-ի և «Կարմիր մահիկ»-ի միջազգայնացմանն ուղղված կազմակերպման աշխատանքներում՝ Ժնևից **Հանրի Գյունանի**, նեապոլից **Քալաչիանոյի**, Փարիզից՝ **Հենրի Առուլի** հետ միասին: «Կարմիր խաչ»-ի, որպես միջազգային կազմակերպություն, առաջին համագումարը տեղի է ունեցել 1864թ. օգոստոսի 8-ին Ժնևում, 12 երկրների անդամությամբ: Հաջորդ տարի, 1865թ. համաձայնագիրը ստորագրում է նաև Օսմանյան կայսրությունը: Տիզրան փաշան եղել է միջազգային ու կայսրության մասշտաբով բժշկական բոլոր կարևորագույն միջոցառումների մասնակիցն ու կազմակերպիչը: Իհարկե, կարևոր է, որ այս մասին իմանան շատերը, մանավանդ բուրքալեզու ընթերցողը:

Գ.Բամպուքճյանի ներկայացրած դեմքերը Օսմանյան կայսրության կյանքի որ ոլորտի ներկայացուցիչ էլ լինեին, մաս են կազմել այդ շրջանի հասարակության սերուցքի, կապված եղել պալատի հետ, վայելել սուլթանների բարեհաճ վերաբերմունքը, վստահությունը, անգամ մտերմությունը, եղել առանձնաշնորհյալ խավ: Կարևոր հանգամանքներից է եղել հայ բժշկապետերի, բժիշկների գործունեության ոչ միայն հասարակական գործունեության, այլև գիտության առաջամարտիկներ լինելու, այդ ոլորտը եվրոպական մակարդակին չզիջելու փաստը:

Գ.Բամպուքճյանի հողվածներից մեկը, որ շարունակում է ներկայացնել Կայսրության առողջապահության պատմության որոշ հատվածներ, նվիրված է բազմալեզու և բազմաբնույթ բառարանների շնորհիվ բուրքերեն լեզվի զարգացման, եվրոպականացման գործում մի այլ երախտավորի՝ բժշկական ուրալեզու հայտնի բառարանի հեղինակի՝ նշանավոր բժիշկ **Միքայել Աեստենին** (1774-1844)¹: Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում հիվանդությունների, դեղերի, բույսերի, հանքանյութերի, կենդանիների, գազերի, հեղուկների անունների 3 տպագրություն ունեցած 9-լեզվյա նրա կազ-

1 Tarih ve Toplum, 1985, N 17, s.46-48.

մած բառարանը (Վենետիկ, 1822, 542 էջ)՝ իր տեսակի մեջ ամենահայտնի ու ամենավաղ տպագրվածներից մեկը: Միքայել Ռեստեն Տեր Պետրոսյանի մյուս գործը՝ «Կրթություն բժշկական արվեստի» վեցհատորյակն է, տարբեր հիվանդությունների և մարդակազմության մասին, տպագրված 1833-41թթ. Պոլսում:

Շնորհիվ Գ.Բամայուքճյանի, թուրքական մամուլում, գիտահանրամատչելի հանդեսներում հայտնվել են հոդվածներ հայ նշանավոր տոհմերի, առանձին դեմքերի մասին՝ նրանց հոբելյանների առթիվ: Օրինակ՝ Մերձավոր Արևելքի երկրների նավթային արքաներից, **Գալուստ Սարգսի Գյուլբենկյանի** (1869-1955) ծննդյան 125 ամյակի առթիվ¹: Ուշագրավ է, որ իր գործունեության սկզբում «Նավթային Տալեյրան», «Պարոն 5%» ամուններով հայտնի միլիարդատերը եղել է Օսմանյան կայսրության ներկայացուցիչը եվրոպական երկրներում:

Գատական և պետական իրավաբանական-խորհրդատվական զանազան ասպարեզներում մեծ պատիվ ու հարգանք են վայելել հայազգի պաշտոնյաները: Այս հանգամանքը հիմնականում լուծքյան է մատնվել թուրքերի կողմից: Մինչդեռ քաղաքային, պատժական և առևտրական, մասնավորապես վերաքննիչ ու վճռաբեկ դատարաններում, իրավագիտական խորհրդում հաճախ ենք հանդիպում հայ մասնագետների ընտրությանը բազմաթիվ պաշտոններում՝ սկսած տարբեր դատարանների դատավորներից: 1880-ական թթ. Պոլսում 300 բժիշկ և նույնքան էլ փաստաբան կար: Այս սննդորտի երախտավորներից է իրավագետ **Սարգիս Գարագոչը** (1865-1944)²: Կեսարացի այս ընտանիքի պատմությանը նվիրված հոդվածը կարևոր է նաև այն առումով, որ պաշտոնական թուրքիան միշտ ձգտել է մերժել զինվորական, դատական ասպարեզում ոչ մահմեդականների գոյությունը, առավել ևս նրանց ավանդը: Մինչդեռ փաստերը միանգամայն հակառակն են ապացուցում:

1 Tarih ve Toplum, 1994, N, 130, s.38-40.

2 Tarih ve Toplum, 1987, N, 37, s.20-22.

Մարգիս Գարագոչը 1889թ. ավարտել է Օսմանյան իրավաբանական վարժարանը: Փաստաբանության ասպարեզն է ընտրել: Շատ շուտով նա այնպիսի ճանաչում է ստացել, որ ստիպված թողել է փաստաբանական գործը, քանզի սկսել են տարբեր վայրերում նրա նշանակումները որպես դատարանների նախագահի: 1910թ. Դատական նախարարության դիվանապետ է նշանակվել, միաժամանակ ղեկավարել նախարարության Վիճակագրության և Օրենքների դասավորության բաժինները: Աշխատել է որպես Արդարադատության վարչության արխիվի տնօրեն: Այս շրջանում է, որ նա հնարավորություն է ունեցել ստեղծելու Կայսրության դատական համակարգի համար ամենակարևոր կողմնորոշիչ հրատարակությունները՝ օրենսգրքերը: Հեղինակել է Օսմանյան օրենքների և միջազգային դաշնագրերի վերաբերյալ 30 հատորներից բաղկացած հոյակապ մի երկ, որի վրա աշխատել էր 20 տարի: Գրա համար Նախարարների խորհրդի կողմից պարգևատրվել է «*Osmaniye*» շքանշանով: Նա առաջին հայն է եղել, որ Սահմանադրության հռչակումից հետո այս պատվին է արժանացել: Ծանաչված է եղել որպես դատական և իրավական գիտությունների առաջին մեծության մասնագետ: Ոչ մի փաստաբան կամ իրավաբան չէր կարող աշխատել առանց այս գրականության: Հերթական մի երախտավոր, որի գոյությունն ու ավանդը չպետք է մնա պատմության ծալքերում, մանավանդ այսօրյա հայկականության մերժողական դիրքորոշման պայմաններում:

Հայտնի է, որ հայերը և հայերենը վաղուց Եվրոպայի, մասնավորապես Հռոմի հետաքրքրությունների կիզակետում են գտնվել: 1583թ. Հռոմի պապը ֆրանսիական դեսպանի միջամտությամբ Պոլսի Պերա թաղամասում հիմնում է ճիզվիտյան ուխտի «Սեն Բենուա» քոլեջը, որը գործում է մինչ օրս: 1625թ. Կ.Պոլսում ֆրանսիական դիվանագիտական ներկայացուցչության, կարդինալ Ռիշելյեի խորհրդական Ժոզեֆ դը Գրամբլեի ջանքերով կազմակերպվել է կապուցինյան ուխտի «Սեն Լուի» կոլեջը: 1699թ. Լյու-

դովիկոս 14-րդի հրամանով, Ֆրանսիայի նախարարապետ Ժան Բատիստ Կոլբերի կողմից Փարիզում հիմնադրվել է «Երիտասարդ լեզվաբանների կամ հայերի դպրոց» (Ecole des jeunes des langues ou Armeniens): Դպրոցի տնօրինությունը հանձնված էր կապուցինյան ուխտի կրոնավորներին: Այս դպրոցի նպատակն էր ֆրանսերեն, հունարեն, իտալերեն, իսպաներեն, լատիներեն, թուրքերեն, արաբերեն և պարսկերեն լեզուների թարգմանիչների պատրաստումը: Ուսումն այս դպրոցում անվճար էր: Նրա հայ շրջանավարտներից Հակոբ Չամչոզյուն (1695-1775)¹, 1715թ. Փարիզից վերադառնալով Պոլիս, 1721 թվականից սկսում է աշխատել որպես թարգմանիչ Պոլսի շվեյցարական դեսպանատանը: Այս ընտանիքի անունը Գևորգ Մխլայիմի անվան հետ միասին միահյուսված է Պոլսի հայոց պատրիարք Ավետիք Եվդոկացու (1657-1711)² առևանգման, ազատել վործելու, Բաստիլում նրա բանտարկության, «երկաթե դիմակով ճարդու» պատմության հետ:

Լինելով Հակոբ Նալյան պատրիարքի բարեկամներից, նրա և Հովհաննես Կոլտի պատվերով Հակոբ Չամչոզյուն 5-6 գործ է թարգմանել հայերենի՝ ֆրանսերենից, հունարենից, լատիներենից: Դրանք դավանաբանական երկեր են, ինչպես նաև՝ «Նյուտոնի փիլիսոփայություն»-ը և նույն երկի առաջին մասը, որը ֆիզիկային է վերաբերում:

Այս շարքից մի հոդված էլ Գ.Բամպուքճյանը նվիրել է հայտնի

1 Tarih ve Toplum, 1995, N, 143, s.23-27..

2 Ավետիկ Եվդոկացին Պոլսո պատրիարք է եղել երկու անգամ՝ 1702-03թթ., և 1704-06թթ. Նա հայտնի է եղել արևմտահայության մեջ կաթոլիկ քարոզիչների դավանափոխման շարժման դեմ իր ծայրահեղ խիստ քաղաքականությամբ: Միսիոներները վայելում էին Պոլսում Ֆրանսիայի դեսպան մարկիզ դը Ֆերբիոյի հովանավորությունը: Պատրիարքը խանգարող մի մեծ ուժ էր նրանց ճանապարհին: Այն պետք էր վերացնել: Մարկիզի կաշառքի դիմաց Պատրիարքը նախ բանտարկվում է բուրքերի կողմից, ապա՝ ֆրանսիացիների կողմից առևանգվում, բանտից բանտ, մինչև Բաստիլ տեղափոխվում: Տես՝ Հասմիկ Ստեփանյան, Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում, Եր., 2011, էջ 31:

պետական այր, տարբեր պաշտոններ վարած, նաև՝ քարզմանիչ, խմբագրապետ հրատարակիչ **Գրիգոր Մարկոսյանին** (1821-1888)¹։

Թուրքական հանրագիտարանային կամ գիտահանրամատչելի պարբերականների համար գրված բանալուքճանական հոդվածները փոքր ծավալի մեջ լիարժեք պատկերացում են տվել առաջարկված նյութի, տվյալ անձի ու նրա գործի մասին, այն էլ՝ տոհմաբանությունից սկսյալ մինչև ժառանգները, աղբյուրներ, աղբյուրներ։ Իհարկե պիտի խոստովանենք, որ այս հոդվածներն իրենց էությունը գուտ տեղեկատվական, հանրագիտարանային բնույթի են, առանց անալիտիկ մասի, հեղինակի կարծիքի, եզրահանգումների։ Հավանական է, սա ճիշտ մոտեցում է եղել, քանի որ թուրքալեզու ընթերցողը նրա մտածումները անպայման պիտի ազգային ենթագիտակցության արդյունք համարեր։ Իսկ չոր փաստերի հետ չես կարող մարտնչել ու փորձել խեղաթյուրել իրականությունը։ Այն գիտնականի շափազանց զգույշ էության արտահայտությունն է ։

Օսմանյան կայսրությունում հայ սազագաբնակչության մասին հոդվածում մատնանշվում են օտար աղբյուրներից սկսած (1822թ. ըստ գերմանացի Կ.Սասսելի՝ 12 մլն. բնակչություն և 1 690 000 հայ) մինչև 1922թ. թուրքական տերության պաշտոնական մարդահամարները, պարբերականներում ու հայկական աղբյուրներում եղած թվերը։ Սովորաբար Օսմանյան կայսրության կողմից ցույց տրված հպատակ քրիստոնյաների թիվը հեռու է եղել իրական վիճակից։ Հայկական աղբյուրները հիմնվել են Պոլսո պատրիարքարանի ժամանակ առ ժամանակ կատարվող մարդահամարների վիճակագրության վրա։ Մինչդեռ վերոհիշյալ օտար աղբյուրներում եղած թվերը, որ արդյունք են Մերձավոր Արևելքում եվրոպական դիվանագիտական, հյուպատոսական ծառայությունների կողմից, ինչպես նաև Օսմանյան կայսրության ամենահեռավոր անկյուններում գործող միսիոներական կենտրոնների կողմից կատարված

1 Tarikh ve Toplum, 1986, N, 27, s.2 (տես ամսագրի առաջին էջերում, խմբագրությանն ուղղված նամակների բաժնում)։

մարդահամարների՝ հիմնականում համապատասխանում են իրականությանը: 1846թ. Օսմանյան կայսրության տարածքում Անգլիան ուներ 43¹, Ֆրանսիան՝ 14, Իտալիան՝ 15, Ամերիկան՝ 10 հյուպատոսություններ: Որոշների հաշվումով 1833թ. հայերի թիվը եղել է 2 միլիոն:

Ջրիստոնյա բնակչության, ազգային փոքրամասնությունների մասին այս տվյալները և դրանց հրապարակումը չէին կարող համահունչ լինել կայսրության բռնակալ քաղաքականությանը, որը ձգտում էր մեկ ազգի, մեկ կրոնի տիրապետության, երբեք չհրապարակելով հպատակ քրիստոնյաների իրական թիվը: Հետաքրքիր մի հոդված, որը ազգային փոքրամասնությունների իրական վիճակի բացահայտում, մեղադրանք է հնչում և զարմանալի է, որ այն տպագրվել է թուրքական պարբերականում²:

Արևմտահայության ներդրումը Օսմանյան կայսրությունում ներառել է տնտեսության բազմաթիվ ոլորտներ: Անկասկած Գ.Բամպուրճյանին զբաղեցրել է նաև կայսրության կյանքում հայերի տաղանդի բազմակողմանիությունը ցույց տալու հոգսը: Այս առումով նա բավարարվել է անգամ 1-2 էջանոց համառոտ հոդվածներով: Կարևորը՝ ասելիքն է եղել:

Ծագումով արաբկիրցի բնագետ, լեզվաբան **Արմենակ Բեդլյանի** (Պետևյան, 1884-1957)³ մասին հոդվածը պատմում է բուսաբանության և լեզվաբանության ասպարեզում նրա թողած գիտական ուշագրավ ժառանգության մասին: Նրա և՛ կրթական, և՛ աշխատանքային գործունեությունը կապված է եղել հիմնականում Եգիպտոսի հետ, որը Օսմանյան կայսրության մաս էր կազմում: Աշխատել է Կահիրեի բամբակամշակման ֆաբրիկայում որպես ինժեներ ու փոխտնօրեն, 1920-ականներին ղեկավարել Գիզայի Գյուղատնտեսական նախարարության ուսումնասիրությունների կենտրոնը,

1 Stü` Uygur Kocabaşoğlu, Britanik Majesteleri`nin İstanbul Konsoloshanesi 1856-1871, 2004, 292s.

2 Tarih ve Toplum, 1995, N, 142, s.16-18.

3 Tarih ve Toplum, 1985, N, 13, s.65..

ղեկավարել բամբակի արտադրությունը: Արժանացել է «Նեղոսի» 5-րդ աստիճանի շքանշանի: Ուսանողական շրջանում իր կազմած հեռքարիումի և կենդանիների հավաքածոյի հիման վրա 40 տարվա աշխատասիրությունից հետո հրատարակել է 1100 էջանոց և 3657 անուն ընդգրկող բույսերի անունների լատիներեն, արաբերեն, հայերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, իտալերեն, թուրքերեն նկարազարդ եզակի արժեքի բառարան¹: Թողել է նաև «Հայ բուսաշխարհ» հայերեն անտիպ գործը:

Քյոթահիսցի Արթին Հինգոլլին (1780-1840)² մեկն է այն հեղինակներից, որը ֆրանսերենով ու գերմաներենով թուրքերենի դասագրքեր է հեղինակել, մեծ ծառայություններ մատուցել թուրքերենի զարգացմանը, Վիեննայում հրատարակել թուրքերեն լեզվին ու հայ մշակույթին նվիրված գրքեր: Նա կրթությունը ստացել էր Վենետիկի Մխիթարյանների մոտ, ապա՝ Վիեննայում քարգմանչի, թուրքերենի մասնագետի պաշտոններ վարել: Մի քանի լեզուներ տիրապետող Հինգոլլին հեղինակել է ֆրանսերեն-թուրքերեն բառարան, ֆրանսերենով թուրքերենի ուսուցման ձեռնարկ, գերմաներենով թուրքերենի դասագիրք է տպագրել Վիեննայում (1829): Կրկին Վիեննայում, 565թ. էջից բաղկացած ֆրանսերեն-թուրքերեն «Hazne-i Lugat» բառարանն է տպագրել (1831թ.): Հեղինակել է հայերեն-գերմաներեն-թուրքերեն և հայերեն-թուրքերեն-գերմաներեն բազմալեզու բառարաններ: Նրա դասագրքերն ու բառարանները չափազանց օգտակար են եղել գրական նոր թուրքերենի զարգացման, ինչպես նաև օտարներին թուրքերեն սովորեցնելու համար: Այսօր հայատառ թուրքերենով արտահայտ-

1 Armenag Bedevian, *Illustrated Polyglottic Dictionary of Plant Names*, Cairo, 1926, Նույն այս «Բառարանը» հայատառ թուրքերեն հրատարակվել է 1936թ. 1099էջ: Տես՝ Յասնիկ Ա. Ստեփանեան, Հայատառ թուրքերեն գրքերի եւ հայատառ թուրքերեն պարբերական մամուլի մատենագիտություն (1727-1968), Ստամբուլ, 2005, հ.1648: Կ.Պոլսում Ն. Արքիմյանը ֆրանսերեն, հայերեն, թուրքերեն լեզուներով տունկերի բառարան է հրատարակել(1908):

2 *Tarih ve-Toplum*, 1985, N, 16, s.8.

ված բառարանների թե՛ման թուրքական համալսարաններում գիտնականների համար որպես գիտական թեզ պաշտպանելու նյութ է ծառայում: Ընդհանուր առմամբ բառարանագիտության մեջ հայերի մեծագույն ներդրումն անկարելի է ժխտել: Այն թուրքիայում տարբեր ասպարեզների զարգացման համար կարևոր միջնորդ է հանդիսացել: Նույնիսկ որոշ թուրք մտավորականների մասին իր հոդվածներում, նրանց մասին իր հիշողությունների հրապարակումներում, Գ.Բամպուքճյանը առիթն օգտագործում է կրկին ու կրկին անգամ նրբանկատորեն սրբագրելու թուրքական կողմի բազմաթիվ սխալները, անճշտությունները: Այդպիսիներից է Ռեշադ Էքրեմ Գոչուի (Reşad Ekrem Koçu) մասին հոդվածը¹:

Հայկական աղբյուրների կարևորությունը թուրքիայի պատմության ուսումնասիրման գործում այսօր արդեն կասկած չի հարուցում: Այս գործի երախտավորների՝ աղբյուրագետ պատմաբանների, բանասերների, թարգմանիչների ու հրատարակիչների մասին Գ.Բամպուքճյանը բազմաթիվ հոդվածներ է տպագրել: Դրանցից մեկն էլ մեր ժամանակակից **Հրանտ Տեր-Անդրեասյանն** է (1892-1978)²: Նա թարգմանել, ծանոթագրել, հրատարակության է պատրաստել Օսմանյան կայսրության պատմության համար մի քանի շատ կարևոր հայկական աղբյուրներ, ինչպես Եղիա Զյոմուրճյանի «Պատմութիւն Ստամպոլա»(1952), Ղ.Ինճիճյանի «Ստամպոլ» (1956), **Գրիգոր Ակներցու**, **Սիմեոն Լեհացու**, **Գ.Օղուլուխյանի**, **Պետրոս դի Սարգիս Գիլանցու** պատմությունները, ժամանակագրությունները, բարգմանություններ կատարել ֆրանսերենից, անգլերենից, ռուսերենից (**Ժան Ռամոն**, **Կնուտ Համսուն**, **Հանրի Գյուվերնուա**, **Իվան Տուրգենև**), հրատարակել Պոլսին վերաբերող բազմաթիվ գիտական հոդվածներ:

Յավոք սրտի հայկական հանրագիտարանային գրականության մեջ բացակայում է **Թերզիբաշյան Գևորգի** (1859-1929)

1 Tarih ve Toplum, 1990, N, 83, s.49.

2 Tarih Dergisi, Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları, 1949, N, 1, s.95-118; N2, 1950, s. 401-438.

անունը: Թուրքական աղբյուրներում նա ներկայացվում է որպես Արևելքի դիվանային գրականության և մասնավորապես Ֆիզուլիի մասնագետ: Շնորհիվ Գ.Բամպուրճյանի հողվածների, մոռացության շղարշի մեջ չի մնացել այս անունը ևս¹: Տիրապետել է լատիներենին, իտալերենին, սանսկրիտին, ֆրանսերենին, անգլերենին, հոլանդերենին, հունարենին, պարսկերենին, և բնականաբար հայերենին և օսմաներենին: Այսպիսի կրթությամբ մարդը ծառայել է որպես քահանա Ադանայում, Հաճընում, Էրզրումում, Անկարայում, Պոլսում: «Մեն Ժոզեֆ» լիցեյի գրականության ուսուցչից մինչև Կ.Պոլսո հայ կաթոլիկների պատրիարքարանի գանձապետ, «Կաթողիկե Արձագանք» պարբերականի տնօրեն, գիտնական այս վարդապետը ընդարձակ ուսումնասիրություն է հրատարակել նվիրված 16դ. արևելյան միստիկ գրականության հսկաներից Ֆիզուլիին²: Ահա մի երևելի հայկական ներդրում էս արևելյան պոեզիայի ուսումնասիրության ասպարեզում:

Բացի Ֆիզուլիին նվիրված մի քանի կարևոր ուսումնասիրություններից (1928, 1929, 1950), Թերզիբաշյանը հեղինակել է լատիներենի քերականություններ, հայ-բյուզանդական հարաբերություններին նվիրված «Հայերը և Կոնստանդինը» (1913) գործը, կրոնադավանաբանական երկեր:

1 Tarih ve Toplum, 1988, N, 56, s.20-22

2 Tarih ve Toplum, 1988, N 56, s. 20-22. Ֆիզուլիի, նրա գրական ժառանգության, նրա դարաշրջանի մասին բոլոր է գրականագիտական, փիլիսոփայական, լեզվաբանական պատկառելի արժեք ունեցող մի հնգհատորյակ: Առաջինը նվիրված է Ֆիզուլիի գրականության փիլիսոփայական, միստիկ, սիրային և այլ գործերին: Առանձին գլուխ է նվիրված Ֆիզուլիի և Պետրարկայի գրական համեմատական դիմանկարներին: Աշխատության Գ և Դ հատորները հիմնականում կրոնադավանաբանական հայեցակետից արված մտորումներ են նվիրված աստծուն, նրա մարդեղությանը, փիլիսոփայական մտքերին: Ե մասը նվիրված է միստիկ սիրուն և հավելվածի մաս ունի: Այն Ֆիզուլիի մասին հավանաբար լավագույն ուսումնասիրություններից է, որը ցավով սրտի գիտական շրջանառության մեջ շատ չենք գտնում:

Գ. Բամպուքճյանը առանձին հոդվածներ է նվիրել հայատառ թուրքերեն ձեռագիր և տպագիր բառարաններին¹, որոնց դերն անգնահատելի է եղել մի երկրում, ուր արաբատառ օսմաներենը պարսկական քերականական բարդ սիստեմի պատճառով ոչ բոլորին է հասու եղել: Թուրք լուսավորիչները երազում էին նոր, գրական թուրքերենի մասին, որը գրագիտության, երկրում բարենորոգումների, եվրոպականացման ճանապարհին կարևորագույն դեր պիտի խաղար: Հայկական քատերախմբերի թուրքերեն ներկայացումների լեզուն, եվրոպական գրականությունից կատարված թարգմանություններն ու պիեսների վերածված գործերը, աղապատացիաները դարձան այդ հեղափոխական շարժման հիմնական գործիքներն ու գլխավոր հիմքը: Հայատառ թուրքերեն թարգմանական հարուստ գրականությունը, որի մի մասն էր կազմում թատրոնի համար գրականությունը՝ հասկանալի էին ընթերցողներին, հանդիսատեսներին: Հայկական քատերախմբերի շուրջ հավաքված թուրք լուսավորիչ հեղինակները որքան էլ որ ձգտում էին, այնուամենայնիվ չէին կարողանում դուրս գալ օսմաներենի ազդեցությունից: Նրանց երկերը, որ այսօր առատորեն հրատարակվում են Թուրքիայում, թարգմանություններ են թուրքերենից նոր թուրքերեն: Մինչդեռ հայ թարգմանիչների ու հեղինակների երկերը մինչ օրս էլ կարելի է դյուրությամբ հասկանալ: Այն արդյունք է հայ թարգմանիչների լեզվաբանական բացառիկ օժտվածության, բառակազմության նկատմամբ հատուկ տաղանդի: Եվ այս գործում մեծ դեր են խաղացել բառարանները, տարբեր ոլորտների մասնագիտական, բազմալեզու, անգամ ճանապարհորդական բառարանները, գրուցարանները, նամակների ու բազմապիսի գրությունների համար օրինակներ պարունակող հրատարակությունները:

Գևորգ վրդ. Թերգիբաշյանի կենսագրությանն անդրադառնալով, Գ.Բամպուքճյանը գրում է նաև, որ 1885թ. Վատիկանում 150 ուսանողների մեջ առաջինն է եղել, պարգևատրվել մեդալներով,

1 Tarih ve Toplum, 1986, N, 25, Տես նաև՝ Հասմիկ Ստեփանյան, Լուսինյան քաղափորական տան հայ ժառանգները, Եր., 2016, էջ 37-50.

ստացել դոկտորի աստիճան: Հռոմի **Լեոն 13-րդ** պապը նրա մասին խոսելիս դիմել է՝ «Մա իմ հայն է» խոսքերով:

Սովորաբար իր հողվածների սկզբում Գ.Բամպուքճյանն ընթերցողներին է փոխանցում այս կամ այն թեմայով գրելու իր շարժառիթը: Հողվածների մեծ մասը տպագրվել են որևէ անձի կամ իրադարձության հորեյանական տարեթվերի առթիվ: Դրանց մի կարևոր մասը պալատին կապված բարձրաստիճան հայերի մասին է, որոնք մաս են կազմել ամիրայական, փաշայական խավի, որևէ ոլորտի ղեկավար հանդիսացել: Այսպիսի լավագույն հողվածներից է ծագումով կեսարացի արքունի ճարտարապետ **Հովհաննես ամիրա Մերվերյանի** ծննդյան 200 ամյակին նվիրված հողվածը¹:

Հողվածների մեծ մասը նկարագարը են եղել, նաև՝ ձոնվել հերթական մի անձի, հիմնականում իր ժամանակակից թուրք գրագետի կամ գրագիտուհու: Մի շարք հողվածներ հիշեցնում են Թուրքիո Հայոց պատրիարքների մասին, նկարագրում որոշ կարևոր ղեպքեր, պալատի հետ ունեցած նրանց փոխհարաբերությունների, նաև սուլթանների կողմից նրանց շնորհված պարգևների, ֆերմանների մասին²: Դրանց տեքստերը սովորաբար պատմական կարևոր աղբյուր ներկայացնող նյութեր են:

Քիչ չեն եղել Թուրքիայի այս կամ այն ոլորտում արևմտահայության և նրա առանձին ներկայացուցիչների ունեցած ներդրման մասին, երբեմն՝ հակահայ, խեղաթյուրումներ պարունակող և կամ էլ՝ որևէ ասպարեզի կամ անձի մասին հողվածները, որոնք տառապել են թերարժեքությամբ, աղբյուրներին տեղեկացված չլինելու միակողմանիությամբ և այլն: Բոլոր այս դեպքերում բարեխիղճ գիտնականն իր պարտքն էր համարում սրբագրել մտացածին կամ ակամա սխալները, թերությունները, կրկին ու կրկին ներկայացնելով հայկական աղբյուրների կարևորությունն ու եզակիությունն

- 1 Սնլü Hassa Mimarı Ohannes Amira Serveryan, Tarih ve Toplum, İst., 1987, N.46, s. 23-28.
- 2 Onsekizinci Yüzyılda Patrik Basmacıyana Verilen Cölus Fermanı. Tarih ve Toplum, 1991, N, 88, s.37-40.

ապացուցող հսկա ցուցակներ: Ահա այդպիսի մի պատճառաբանություն էլ առիթ է հանդիսացել գրելու **Կեսարացի Չարդարյան ընտանիքի և Գևորգ Չարդարյանի** մասին¹: «Tarih ve Toplum» ամսագիրը որպես կանոն սկսվում է «100 տարի առաջ այս ամսին՝ օսմանյան տպագրության պատմությունից» և «Հայտարարություն և գովազդ» խորագրերով: Այն հիմնականում տարբեր պարբերականներից բերված պատառիկներ են, որ լույս են տեսել 1 դար առաջ: Չարդարյաններին նվիրված Գ.Բամպուրճյանի հոդվածը գրվել է ի պատասխան հերթական մի պատառիկի, որում **Հաջի Էմին** բեյի դաշնամուրային և բանաստեղծությունների հիման վրա գրված երգերի, եվրոպական նոտագրության, դրանց Չարդարյան հրատարակչատանը տպագրված լինելու մասին է: Գ.Բամպուրճյանը նյութը չիմացողներին ծանոթացնում է Չարդարյան փառավոր ընտանիքին ու օսմանյան տպագրության զարգացման սլաոնության մեջ նրանց ունեցած դերին: Հոդվածն այս գերդաստանի մի քանի հայտնի անդամների հրատարակչական բուռն գործունեության մասին է:

«Tarih ve Toplum» ամսագրի առաջին էջերը սովորաբար հատկացված են եղել նաև առանձին ճամակների ու որոշ հոդվածների հակիրճ արձագանքներին: Այստեղ, սկզբնական էջերում շատ հաճախ են եղել Գ.Բամպուրճյանի հրապարակումները՝ ուղղումների, բացահայտումների, լրացումների տեսքով:

Թատրոնին նվիրված հոդվածներին Գ.Բամպուրճյանը միշտ իր արձագանքներն է ներկայացրել: Դրանց մի մասը եթե վերաբերվել են զուտ թատերական ներկայացումներին, առանձին ստեղծագործությունների, անգամ քայլերգերին ու երգերին, ապա մյուս մասը եղել է առանձին դերասան-դերասանուհիների մասին, բուրք թատրոնի ստեղծման մեջ նրանց ներդրումը նկարագրող կենսագրական նյութերով: Նրանց հետ կապված հետաքրքիր դրվագներին ծանոթացնելու, նրանց մասին ավելի մանրամասն իմանալու համար

1 Tarih ve Toplum, 1986, N, 34, s.17-19.

հողվածագիրը հայերեն և թուրքերեն մի շարք աղբյուրներ է մատնանշում: Այսպիսիներից է օրինակ, հայ-թուրք բեմերի պրինադոնաներ **Ռոզալի Պենյանի**, **Քնար Սվաճյանի** մասին ակնարկները: Երբեմն այսպիսի մի հողված գրվել է մի քանի մտացածին կամ հանիրավի սխալների ճշտումների համար: Մտացածին՝ քանզի որևէ անձի անվան մեկ տառը փոխելով այն հնարավոր է որպես թուրք ներկայացնել: Օրինակ, Գ.Քամպուրճյանն ուղղում է թուրք գիտնական Ուրիչինիին, երբ նա որպես «Այլա Գյուզ» է ներկայացնում **Այդա Գյուզ** քարգմանչուհուն և նման շատ ու շատ «մանրուքներ»¹:

Բնականաբար եղել են ոլորտներ, քեմաներ, առանձին պատմական անձինք, որոնց նկատմամբ թուրքական պատմագրությունն առանձնակի զգայուն վերաբերմունք ու վերապահումներ է արձանագրել: Ճարտարապետության բնագավառում, օրինակ այդպիսի տաբու է եղել Միմար Սինանի հայկական ծագման շուրջ: Երաժշտության ասպարեզում ընդունելով հանդերձ թուրք երաժշտության մեջ լիմոնճյանական ձայնանիշերի ներդրման փաստը², շատ հիվանդագին վերաբերմունք է եղել թուրքերենով արտահայտված (հայատառ թուրքերենով գրի առնված) հայ աշուղների, թուրքական դասական երաժշտության տարբեր ասպարեզների հիմնադիր, կոմպոզիտոր Տիգրան Չուխաջյանի, իսկ թատրոնին նվիրված ուսումնասիրություններում՝ թուրք թատրոնի և դրամատուրգիայի հիմնադիրներից դերասանապետ Գյուլլի Հակուրի (Հակոբ Վարդուլյանի)³

1 Tarih ve Toplum, 1985, haziran, s. 2.

2 Պարզվում է, որ մինչև 20-րդ դարի վերջերը, որոշ մեղրեսեններում շարունակել են ուսումնասիրությունն ու լիմոնճյանական ձայնանիշերի օգտագործումը՝ մերժելով օտար, խտալական նուտագրությունը:

3 Հակոբ Վարդուլյանի փառքն այնքան մեծ է եղել, որ բազմիցս նրան թուրքական կատարվել նրան թուրքացնելու ուղղությամբ՝ ընդհուպ նրան թուրքական գերեզմանոցում բաղելը: Իհարկե այս մտացածին պատմությանը զուցե նպաստել է Վարդուլյանի կյանքի վերջին շրջանում, 1884 թվականից պալատական թատրոնի ղեկավար լինելը Աբդուլ Համիդ Բ սուլթանի (1842-1918) օրոք: Գառնիկ Ստեփանյանի համոզմամբ սուլթանական այս քայլը դերասանապետին ոչ թե գնահատելու, այլ նրան պատժելու համար է արվել: Այդ շրջանում, 1882թ. Վարդուլյանի թատրոնում մեծ

նկատմամբ: Նյութի սրությունը հասկանալի կլինի, եթե ասենք, որ որոշների թուրք լինելն ապացուցելու համար ներկայացվել է անզամ մրանց մահմեդականություն ընդունելու մտացածին պատմությունները: Որպես կանոն՝ նվազագույնի է հասցվել արևմտահայության ունեցած ներդրումը Օսմանյան կայսրության կյանքի ամենատարբեր ոլորտներում և կամ ընդհանրապես այն զանց է առնվել, փոխարինվելով թուրքանպաստ պատմություններով:

Գ.Բանպուրճյանը տալիքեր առիթներով անդրադարձել է նաև Պոլսի հայ թատերախմբերին, թատրոնի մարդկանց: **Գևորգ Չոպանյանի** (1861-1944) ինքնակենսագրությունը տպագրել է նրա

հաջողությամբ ընթանում էին թուրք լուսավորիչ հեղինակ Մինեդ Սիբհատի «Էօզդեմլեր» (Չերքեզ ազնվականներ) հերոսական դրաման: Ըստ պալատ ուղարկված լրտեսագրերի, այդ ներկայացումը կայսեր հպատակների միջև բջնամություն էր՝ սերմանում: Թատրոնը փակելուց, պատժելուց ավելի սուրբանը հարմար է գտնում Վաղդուվյանին գրելի թատրոնից՝ նրան հրավիրելով պալատական թատրոն: Առաջարկություն, որը համազոր է եղել հրամանի: Ansiklopedik Sözlük թուրքական հանրագիտարանը գրում է, որ Վաղդուվյանը մահմեդականություն է ընդունել Յակուբ էֆենդի, Գյուլի Յադուպ անվամբ և մահացել Այս անվանումը Գառնիկ Ստեփանյանը «Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության» մեջ գրում է, որ ոչինչ չի նշանակում, քանզի այն ընդամենը Հակոբ անվան թուրքական տառադարձումն է:

Տես՝ Ansiklopedik Sözlük, İst., 1967, N 11, s. 813-814. Այս մասին մի անգամ չէ, որ գրվել է թուրքերի կողմից: Արևմտահայ թատրոնի պատմության Գառնիկ Ստեփանյանն իր «Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության» եռահատոր աշխատության մեջ մի շարք փաստարկներով հեքքում է այն, անզամ չընդունելով մեծ դերասանապետի կողմից մահմեդականության առերես ընդունումը, համարելով այն ոչ հավաստի: Հակառակ փաստարկներից կարելի է համարել մահվանից առաջ հայ քահանա խոստովանահոր հետ հանդիպումը: Պոլսահայ մամուլն անդրադարձել է կայսրության տարածքում դավանափոխության յուրաքանչյուր դեպքի, ամենայն մանրամասնորեն ներկայացնելով փաստը: Այնպիսի հանրահայտ դեմքի, ինչպիսին եղել է մեծ դերասանապետը, նրա դավանափոխությունը չէր կարող լուրջան մատնվել հայկական պարբերականների կողմից և չքմեկահարվել թուրքական մամուլում: Տես՝ Գառնիկ Ստեփանյանի «Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության» (Եր., հ.2, 1962-75թթ.):

մահվան 50 ամյակի առիթով¹, ավստսելով, որ այս տաղանդավոր դերասանին քիչ են անդրադարձել թե՛ հայ, և թե՛ քուրք պարբերականները: Մինչդեռ Վարդովյանի «Օսմանյան թատրոնում», հետո՝ **Մարտիրոս Մնակյանի** «Օսմանյան դրամատիկ»-ում, իսկ Օսմանյան Սահմանադրությունից հետո՝ Ֆելեկյան քույրերի թատերախմբում կատակերգու այս դերասանը վայելել է իր հանդիսականների ջերմ համակրանքը, կերտելով բազմաթիվ մեծ ու փոքր դերեր, իր իրական լուսման ներդրելով քուրքական թատրոնի զարգացման մեջ: 2-3 էջանոց այս կենսագրությունը հուզիչ պատմություն է աչքի ու քթի հիվանդություն ունեցող մի որբուկի մասին, որին հիվանդության պատճառով 14 տարեկանում հանել են դպրոցից, սադափագործ հորերաբայրների մոտ աշակերտելու տարել: Սադափի փոշին ավելի է վնասել նրա առողջությանը: Պատրիարքարանում ներքին խնդիրների պատասխանատու Տեր Սուքիասի մոտ օգնական են կարգել: Հազիվ 3 տարի ծառայելուց հետո 17 տարեկանում դառնում է Հակոբ Վարդովյանի թատերախմբի անդամ: Գ-ա արդեն ողջ կյանքի համար էր: Կենսագրության մնացած մասը վերոհիշյալ երեք թատերախմբերում նրա ունեցած դերակատարություններին է վերաբերում: Օսմանյան սահմանադրությունից հետո, երբ հիմնադրվում էր քուրքական թատրոնը, հայ դերասաններին հեռացրին բեմից, թողնելով միայն որոշ հայտնի դերասանուհիների, քանզի այդժամ դեռ թրքուհին չէր համարձակվել բեմ ելնել: Չոպանյանը երախտագիտությամբ է հիշում, որ երբ իրեն ևս հանգստի կոչեցին, դերասան **Նաշիդ բեյը** (1886-1943) սիրված կատակերգուի ձեռքերը համբուրելով ճանապարհ դրեց: Պոլսում էլ անելիք չունեի և 1931-ին մեկնեց ԱՄՆ: Զիչ խաղաց: Մխիթարվում էր ամերիկյան ականավոր կինոռեժիսոր **Ռուբեն Մամուլյանի** մոտ՝ դերասանուհի **Վերժինե Մամուլյանի** հետ ունեցած իր բարեկամությամբ, սիրով մասնակցում նրա

1 Tarih ve Toplum, 1994, N, 125, s.43-44, Թատրոնի մարդկանց մասին հոդվածներում Գ.Բամպուրճյանի հիմնական աղբյուրը Գառնիկ Ստեփանյանի «Ուրվագիծ արևմտահայ թատրոնի պատմության» գործն է (Եր., 1962-75թթ.):

կազմակերպած բարեգործական ներկայացում-հավաքներից:

Շարունակելով քատրոնի թեման, Գ.Բամպուքճյանը գրել է **Թագվոր Նալյանի** (1843-1876) մասին: Շնորհալի քարգմանիչը, որ Հակոբ Վարդուկյանի քատրոնի համար բազմաթիվ եվրոպական օպերետների լիբրետոտոներ է քարգմանել, տեղայնացրել, հայտնի է որպես Տիգրան Չոխաշյանի «Լերբեիջի Հոր Հոր աղա»-ի լիբրետոիստ և մի քանի սիրված զուգերգերի երաժշտության հեղինակ: Նրա թուրքերենով լիբրետոտոները բազմիցս տեղայնացվել են, փոփոխվել, մանավանդ ֆիլմերի նկարահանման առիթներով¹: Երաժշտական քատրոնի այս հրաշալի նմուշը մինչ օրս չի իջնում բեմերից և շարունակում է մնալ մասնագետների ուսումնասիրությունների շրջանակում: Թագվոր Նալյանը թուրքական օպերետի պատմության երախտավորներից է համարվում: Վերջին անգամ բեմ է բարձրացել Վարդուկյանի քատերախմբի «Լիոնի սուրհանդակը» պիեսում: Վայելել է Հակոբ Պարոնյանի մտերմությունը: Այդ տաղանդավոր երիտասարդը 35 տարեկանում հրաժեշտ է տվել կյանքին:

Թատրոնի մասին հաջորդ հողվածը հայ և թուրք քատրոնների ամենահայտնի դերասանապետներից Մարտիրոս Մնակյանի (1837-1920) մահվան 50 ամյակի առթիվ է գրել²: Դերասանայետը 1854-1919թթ. բեմում գտնվելու 65 տարիների ընթացքում շուրջ 300

1 «Լերբեիջի Հոր Հոր աղա» -ի 140 ամյակին է նվիրված (1875թ.) բուրք երաժշտագետ **Էֆդալ Սեվինջլի**ի ուսումնասիրությունը՝ Efdal Sevinçli, Leblebici Horhor Ağa Operetinin 140 Yıllık Serüveni (İst., 2016, 192+30 էջ): Հեղինակը սիրալիք էր եղել և մեզ գրքի մեկ օրինակ է նվիրել: Գրքում ի մի են բերված օպերետի տարբեր տարիների ներկայացումների լիբրետոտոները (հայատառ թուրքերենից ժամանակակից լատինատառ թուրքերենի վերածված), նոտաներ, ազդագրեր, լուսանկարներ: Առաջաբանում Էֆդալ Սեվինջլին իր երախտագիտությունն է հայտնում պոլսահայ դերասան և քատրոնի պատմաբան **Պողոս Չալգճոզլուին** գրքի հրատարակության գործում ցուցաբերած մեծ օգնության համար: Արժեքավոր այս աշխատությունը, բացի օպերետային մշակույթի մեջ կարևոր ներդրման, մասն էրախտագիտության տուրք է այն ստեղծողների հիշատակին:

2 Hayat Tarih Mecmuası, 1971, N, 11, s.32-34.

ղեր է խաղացել: Հողվածում հիշվում է այն մասին, որ 1890թ. Էդիր-
նեյում հյուրախաղերի ժամանակ նրան հայտնում են որդու՝ Արշա-
կի մահվան մասին: Նա չի թողնում, որ ներկայացումը տապալվի ու
ինքը՝ տապալված հոգով շարունակում է խաղալ: Նույնպիսի դեպք
է հիշվում մեծն Սիրանուշի հետ կապված: Հետաքրքիր է, որ այս
հողվածում որպես հիմնական նյութ Գ.Բամպուրճյանը ներկայաց-
նում է Մնակյանի ինքնակենսագրությունը: Սրանք հետաքրքիր
վավերագրեր են հայ և բուրք քատրոնի պատմության ուսումնասի-
րության համար:

Այն հողվածները, որոնք գրված են հանրագիտարանների հա-
մար, նրանց պատվերով՝ շատ փոքր ծավալի են՝ համարյա մեկ էջ:
Այդպիսին է հանրապետական շրջանում **Ասլանյան եղբայրների**
եռյակի մասին հողվածը, գրված «Ստամբուլի Հանրագիտարանի
համար»¹: Վահագն (ջութակահար), Վարուժան (դաշնակահար) և
Վարդան (մեներգիչ) Ասլանյանների տրիոն (1940թ.) եղել է Թուր-
քիայի սիրված երաժիշտական խմբերից: Նրանք **Գևորգ արք.**
Ասլանյանի թոռներն են: Մաս են կազմել Ստամբուլի «Քաղաքային
ռադիոյի» սիմֆոնիկ նվագախմբերի:

«**Քնար Հայկական**», «**Նուագ Օսմանեան**», «**Օսմանեան երաժշ-
տութիւն**» (օսմաներեն, հայերեն, ֆրանսերեն, հունարեն տիտղո-
սաբերթով) պարբերականները աննախընթաց նորություններ էին
Օսմանյան կայսրության մշակութային, երաժշտական կյանքում:
Նրանք մեծ ընդունելություն գտան հայկական և օսմանյան մթնո-
լորտում: Նրանցում տպագրվել են և՛ հրգեղոր, և՛ թուրքական ու հայ-
կական երգեր, նաև՝ հայ և օտար կոմպոզիտորների փոքր ստեղծա-
գործություններ, երգեր, քայլերգեր, վալս, պոլկա (Չուխաջյանից):
1875թ. **Նիկողոս Թաշնյանն** իր եղբոր հետ միասին հրատարակում
է «Նուագ Օսմանեան» կիսամսյա թերթը: Նրա առաքելությունն
էր դաշնամուրի և այլ գործիքների համար դաշնավորել արևելյան
երաժշտության ընտրանի մուշները: Այն 10 համար է միայն ունե-

1 İstanbul Ansiklopedisi, c.2, İst., 1959, s. 1121-1122.

նում, որին և Գ.Բամպուրճյանը նվիրել է իր հերթական հոդվածը:¹

Գ.Բամպուրճյանը նախընտրելի է համարել հայատառ թուրքերեն հրատարակությունների միջոցով անդրադառնալ այնպիսի նյութերի, որոնք իրենց հետ նաև նորություն են բերել Կայսրություն: Այդպիսիք շատ են: Իր մի հոդվածում Գ.Բամպուրճյանը հայատառ թուրքերեն «Խելալ» երգիծաթերթի մասին է գրել²: Այն ունեցել է նաև արաբատառ թուրքերեն (օսմաներեն) տարբերակ: Նորությունը հետևյալում էր. նախ՝ թուրքերենով առաջին երգիծաթերթ, երկրորդ՝ պարբերականներում սկիզբ է դրվում ծաղրանկարների, շարժերի ներմուծմանը, որը եվրոպական մամուլում արդեն կայուն սեղ էր գրավել: Այն բնականաբար զարկ պիտի տար նաև ծաղրանկարչության զարգացմանը: Այս պարբերականի էջերում հանդես են գալիս առաջին ծաղրանկարիչները, եվրոպական և կայսրության քաղաքական դեմքերի նրանց շարժերը, կենցաղային թեմաներով ծաղրանկարներ: Հոդվածը հասնելով է ծաղրանկարներով: Օսմանյան մամուլի 100 ամյակին նվիրված հոդվածաշարերից հայտնի խմբագիր և թարգմանիչ **Երվանդ Թոլայանի** «Սէճմուայի Ախպար» (1884-1907թթ.) օրաթերթին նվիրված հոդվածը իրերն իրենց տեղը դնող հերթական պատասխան է³ փաստերը խեղաթյուրել փորձողներին:

Գ.Բամպուրճյանի մեղմ բնավորության, իր ժամանակակիցների հետ բարի հարաբերությունների ապացույցներից կարելի է նկատել որևէ անվանի հայի հորելյանական տարեթվի առթիվ գրած հոդվածի ձոնելը որևէ թուրք մտավորականի: Նա թուրք և պոլսեցի օտարազգի գիտնականների մասին ևս հանդես է եկել հոդվածներով, նրանց տարեդարձերի առթիվ, ներկայացրել նրանց գործունեությունը: Այդպիսի հեղինակներից է գերմանացի **Ռոբերտ Անհե-**

1 Tarih ve Toplum, 1990, N, 82, s.22-23.

2 Tarih ve Toplum, 1987, N, 42, s.36-40. Տես՝ Յասմիկ Ստեփանեան, Հայատառ Թուրքերեն Գրքերի և Հայատառ Թուրքերեն Պարբերական Մամուլի Մատենագիտություն, Ստամբուլ, 2005, էջ 577, հ.38. Tarih ve Toplum, 1987, N 42, s.36-40.

3 Tarih ve Toplum, 1987, N, 46, s.2.

գերը¹, որի գոնե մեզ ծանոթ հոդվածները աչքի չեն ընկնում հայերի ու հայկական մշակույթի նկատմամբ հարգալից վերաբերմունքով ու համակրանքով, եթե հակառակը չասենք: Նա գրել է Օսմանյան կայսրության հպատակ քրիստոնյա ժողովուրդների, այդ թվում հայերի և նրանց ներքին տարածայնությունների, պայքարի մասին²: Ծայրահեղ թուրքամետ պոլսաբնակ հեղինակ է: Բամպուքճյանը պարբերաբար անդրադարձել է իր «սիրելի բարեկամի» հրատարակություններին, զրախոսականներով հանդես եկել նույն «Tarih ve Toplum» ամսագրի նոր գրքերին նվիրված բաժնում³:

Քառահատորյակի Գ հատորն ավարտվում է հրատարակիչների կազմած հետևյալ հոդվածներով՝ **Ղևոնդ Ալիշանի** «Սիսուան»-ի մասին⁴, **Ղ.Ինճնճյանի** առանձին ուսումնասիրությունների⁵, «Երզնկան ըստ» Դուկաս Ինճիճյանի⁶, «Գալաթայի հրդեհի աշտարակն ըստ Ինճիճյանի», 1855թ. Բուրսայի երկրաշարժի⁷, Իզմիրի երկրաշարժային գոտու⁸, ի պատասխան Արարատ լեռան մասին մի հոդվածի⁹, ի պատասխան **Մխիթարյան** միաբանության դեմ գրված հերյուրանքների¹⁰:

Քառահատորյակի չորրորդ հատորը անվանվել է «Biyografileriyle Ermeniler» (Հայ կենսագրություններ): Հետաքրքիր է այս հատորի շապիկը: Սա նկարիչ **Գ.միտրի Նալբանդյանի**

1 Tarih ve Toplum, 1988, N 57, s.57-58.

2 Robert Anhegger, Bir Hristiyan ve iki Ermenj. Osmanlı Devleti'nde Hristiyanlar ve İç Tartışmalar, Tarih ve Toplum, 1987, N 47, s.17-20.

3 Tarih ve Toplum, 1988, N 57, s.185.

4 Hayat Tarih Mecmuası, 1973, N 1, s.75-79.

5 Tarih ve Toplum, 1986, N 26, s.61-62.

6 Tarih ve Toplum, 1993, N 114, s.43-47.

7 Tarih ve Toplum, 1986, N 6, s.22-25.

8 Tarih ve Toplum, 1989, N 70, s.51-52.

9 Tarih ve Toplum, 1987, N 37, s.23-24.

10 Tarih ve Toplum, 1985, s.311-315. Tarih ve Toplum, 1986, N 26 s.60-62. Tarih ve Toplum, 1986, N 28, s.46-47 և Tarih ve Toplum, 1986, N 33, s.2-3.

«Վերնատան» հայտնի նկարն է, ուր հայ մտավորականները մեկտեղված են դաշնամուրի առջև նստած Կոմիտասի շուրջը: Միայն վերջին՝ Դ հատորն է, որ կազմված չէ նախկինում տպագրված հոդվածներից:

Շուրջ 3500 կենսագրությունները հավաքվել են հիմնականում մատենագետի արխիվում առկա կենսագրական նյութերից: Հեղինակը նույնիսկ չի նախատեսել այն ներկայացնել որպես կենսագրական բառարան: Դրանց մի մասը ուսումնասիրությունների, տպագրված և անտիպ հոդվածների նյութեր են եղել: Մյուս մասը՝ եղել են հոդվածներին կից, տեքստերի վրա հավելագրված, նշումների ձևով: Կենսագրականների ահա այս երկու տեսակներից է կազմված վերջին հատորը՝ շնորհիվ հրատարակիչների ու խմբագրի տքնաջան աշխատանքի:

Մեկ էջից մինչև մեկ տող պարունակող այս կենսագրականները շատ օգտակար ծառայություն կարող են մատուցել: Իհարկե՝ այն վերջնական ստուգման, խմբագրման չի ենթարկվել և վիճելին շատ է այստեղ:

«Խմբագիրը, խղճամիտ ու գիտական բժախնդրութեամբ իրարմէ գատորոշած է երկու տեսակ կենսագրականները, առաջինը՝ լայնաշունչ ու հեղինակին կողմէ գրի առնուած իբր ամբողջական կենսագրութիւն, երկրորդը՝ միայն մեկ կամ երկու տողով, հեղինակին կողմէ գրուած որպէս սիւնակներու տակ ենթատեղեկութիւն: Առաջիկաները տպուած են մեծատառ, իսկ երկրորդները գրուած են մանրատառ: Այս կերպով հարգուած է հեղինակին գիտական վարկը, քանի որ ողբացեալ Բամպուքճեան անշուշտ երբեք չէր երեակայած, թէ իր այդ ցիրուցան կենսագրական նօթերը օր մը պիտի կարենային մեկտեղուիլ որպէս կենսագրական բառարան», - գրում է Պոլսի «Մարմարա» օրաթերթի խմբագրապետ, մեր ժամանակի մեծագույն մտավորականներից **Ռոբեր Հատտեճյանը**¹:

1 Գ. Լևոնյան, Հայ աշուղները և նրանց արվեստը, Ե., 1944, էջ 34: Տես նաև՝ Ամիրյան Խ.Պ., Սիրո քեման բուքբալեզու հայ աշուղների երգերում. («Արևելագիտության հարցեր» ԵՊՀ ժողովածուի 1-2 համարում, Եր.

Քառահատորյակի հրատարակիչ Օսման Քյոքերն իր առաջաբանում, գնահատելով թուրքական հանրագիտարաններին աշխատակցելու Գ. Բամպուքճյանի վաստակը, նշում է, որ նա որպես հայ է դասել նաև այն անձանց, որոնք, հայկական ծագում ունենալով հանդերձ, ավելի ուշ ընդունել են մահմեդականություն, ինչպես օրինակ քուրք իրականության ամենահայտնի անուններից մեկը՝ Միմար Մինանը¹: 450 էջերում տեղ են գտել նաև մի շարք հայտնի բանաստեղծներ, աշուղներ, որոնք թուրքերեն ծածկանուններ են ունեցել: Դրանցից են, օրինակ, «Նիհատի» անվան տակ՝ Կ.Պոլսի հայոց պատրիարք **Հակոբ Նալյանը** (1701-1764), 18-րդ դարի աշուղ **Կարապետ Գրղղանը**՝ հայտնի որպես «Քարաջաօղլան»: Կենսագրական հատորում օսմանցիների պաշտամունքի առարկա ճարտարապետը տեղ է գտել որպես «Սինան» կամ «Քոճա Սինան»:

Բռնի մահմեդականացվածների ազգային պատկանելության հարցը չի կարելի միակողմանի ընկալել: Առավել ևս, եթե այն հասուն մարդու այլակրոն դառնալու ինքնուրույն որոշում չի եղել: Սա յուրաքանչյուրի համար առանձին քննարկելի որոշում է, մանավանդ որ այդ անձանց շատերի ազգային զգացողության պահպանումն արդեն խոսում է ի վնաս նրանց «թուրքականության»:

Գ. հատորն արժեքավոր է նաև նրանով, որ գրքի վերջում տեղ է գտել Գ.Բամպուքճյանի հայերեն ուսումնասիրությունների, առանձին հոդվածների լատինատառ իայերեն ցանկը: Օսմանյան կայսրության պատմությանն ու մշակույթին վերաբերող հարուստ նյութերը չափազանց հետաքրքիր են նաև հայ մշակույթով հետաքրքրվողների համար:

1983, էջ 230) և Ամիրյան Խ.Պ., Թուրքալեզու հայ աշուղներ, Օսմանյան կայսրություն. 16-20-րդ դարեր, 1990, Օլնե-սու Բոսս (Ֆրանսիա):

1 Tarih ve Toplum 1988, N 1, s.219-220. Այս նույն ամսագրում Միմար Մինանի արձատների որտեղից լինելու մասին է գրել նաև Հակոբ Սվասյանը. Stev' Tarih ve Toplum 1985, N 7, s.41-43

Գևորգ Բամպուրճյանի հայերեն աշխատությունները¹

Պոլսո Շնորհք արք.Գալուստյան պատրիարքի պատվերով Գ.Բամպուրճյանը պետք է մենագրություններ պատրաստեր 17-18-րդ դարերի մեր ամենահայտնի հոգևոր գործիչների՝ **Հովհաննես Կոլոտ, Հակոբ Նալյան և Պողոս Կազվանցի** Կ.Պոլսո պատրիարքների մասին: Հովհաննես Կոլոտի և Հակոբ Նալյանի մասին ուսումնասիրությունները արժեքավոր մենագրություններ են: Այս աշխատություններում արտացոլվում է արևմտահայ իրականություն մերխուժած կաթոլիկական կրոնի, դրա դեմ ուղղված հայ ժողովրդի պայքարը, որ ղեկավարում էին Կ.Պոլսո պատրիարքները հայ գործարար սերուցքի և առաջադեմ մտավորականության հետ միասին: Հովհաննես Կոլոտի ստեղծած «Գրական-քարգմանական» դպրոցի, նրա ավանդույթները շարունակող Հակոբ Նալյանի գործունեությամբ են պայմանավորված եղել այդ շրջանի գրական ժառանգության կարևոր մաս կազմող հայատառ բուրբերեն ինքնուրույն և քարգմանական գործերը: Առեւելի փաստական նյութ է ամբարված այս մենագրություններում, որը մեր ժողովրդի պատմության շատ ու շատ անհայտ էջերի վրա լույս է սփռում, բազմաթիվ նոր մանրամասներ ի հայտ բերում: Փաստական հարստագույն նյութ, որը կարող է աղբյուր ծառայել մի քանի լուրջ ուսումնասիրությունների համար, մանավանդ, որ այս արժեքավոր նյութն ինքնին կհարստանա դրանց քննական մոտեցման արդյունքում: Այս աշխատությունների մեծագույն արժեքներից է Կ.Պոլսո Հայոց Պատրիարքարանի առաջնորդների, հոգևոր գործիչների և Մխիթարյան միաբանության հայրերի, մասնավորապես Մխիթար Սեբաստացու ու մյուսների միջև նամակագրական հարուստ նյութը, որը նոր էջ է հայ դավանաբանական իրականության մեջ՝ միջեկեղե-

1 Գևորգ Բամպուրճյանի բուրբերեն աշխատությունների քառահատոր-յակի հետմահու հրատարակության 4-րդ հատորում կազմողները փորձել են ի մի բերել նաև նրա հայերեն հոդվածների ցանկը լատինատառ հայերենով:

ցական հարաբերությունների արտացոլման տեսակետից: Ի տարբերություն մեզ հայտնի հասունյանական պայքարի շրջանի՝ Մխիթարյանների հետ այս կապը չափազանց հուզիչ է ու շատ հետևութիւններ ակնկալող, ի շահ մեր ժողովրդի տարբեր եկեղեցիների ու նրանց հովվապետերի միջև հարաբերությունների լուսաբանման առումով: Համակրանքի այս զգացումների, գործունեության որոշ հարաբերակցության փաստը, որ ամփոփվել է նամակներում, մինչ օրս հիմնականում ի ցույց չի դրվել:

Համոզված ենք, որ Պոլսո պատրիարքարանի ձեռագիր նյութերը, արխիվը, որի մի մասը միայն հասցրեց ուսումնասիրել մատենագետ Բամպուրճյանը, մեր ժողովրդի, նրա եկեղեցական, դավանաբանական կյանքի, պատմության վերաբերյալ կարևորություններ կայացնող դեռ շատ հետաքրքիր աղբյուրներ են պարունակում, որոնք սպասում են ուսումնասիրողներին:

Գ.Բամպուրճյանը նպատակ ուներ գրել նաև Գրիգոր Շղթայակիի պատրիարքի մասին, սակայն Պոլոս Կաղզվանցու և Գրիգոր Շղթայակիի մասին աշխատությունները մնացին որպես չիրագործված երազներ:

Գ.Բամպուրճյանի հայերեն հրատարակություններն են՝

1. Ակնցի հին գերդաստաններ ու դեմքեր, Իսթ., 1956թ. (Թորոս Ազատյանի «Ակն»-ում):
2. «Շողակաթ»¹ տարեգիրքը, ուր 1970թ. սկսյալ համարյա բոլոր

1 «Շողակաթ» կրոնաբարոյական, տրամաբանասիրական, գրական ամսագիր, պարբերագիրք, ապա՝ տարեգիրք (1970թ.), Թուրքիայի Հայոց պատրիարքության Սբ Խաչ Դպրեվանքի պաշտոնական հրատարակություն: Լույս է տեսնում 1952 թվականից, Ստամբուլում: Հրատարակում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության և պատրիարքարանի պաշտոնական հաղորդագրությունները, ծանոթացնում Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքության առօրյային: Տպագրում է հայ պատմագիրների, մատենագիրների, տաղերգուների, համաշխարհային դասականների, արևմտահայ և հայ խորհրդային հեղինակների ստեղծագործություններ:

հողվածները պատկանում են Գ.Բամպուքյանի գրչին:

3. Մատենագիտութիւն Հանրապետական Հիմնամեա Շրջանի Ստանապոլահայ գրքի (1923-1972)¹:
4. Յակոբ Նալեան Պատրիարք 1706-1764. կեանքը, գործերը եւ աշակերները, Իսթ., 1981թ. 279 էջ:
5. Յովհաննէս Պատրիարք Կոլոտ (1678-1741) եւ իր աշակերտները, Իսթ., 1984, 415 էջ:²
6. Պատմութիւն հրակիզման Կոստանդնուպոլս³:

Գ.Բամպուքյանի գիտական գործունեությունը ուրույն դրոշմ է կրում: Այն հիմնականում կապված է մեր ժամանակների Պոլստամենապայծառ պատրիարքներից Շնորհք արք. Գալուստյանի գահակալության շրջանի հետ:

Շնորհք արք. Գալուստյանը Թուրքիոյ հայոց պատրիարքարանի ու նրա գիտնական պատրիարքների, գիտության հովանավորների՝ Հովհաննէս Կոլոտի, Մաղաթիա Օրմանյանի գործի արժանավոր շարունակողն է եղել: Նրա գործունեության կարևոր ոլորտներից մեկը հայագիտական ուսումնասիրություններ հրատարակելու ծրագրերն են եղել: Նա 1961թ. «վերակենդանացրեց» **Գարեգին Պատրիարք Խաչատուրյանի «Շողակաք»** գիտական մատենա-

1 «Շողակաք»- 1976-78թթ. համարներում:

2 Գ.Բամպուքյանն է հեղինակել Պոլստ հայտնի պատրիարքների ու ականավոր որոշ մտավորականների հոբելյանական տարելիցների առթիվ Պատրիարքարանի նախատեսած հանդիսությանց փոքրածավալ շքեղ հրատարակությունները: Դրանցից են Հովհաննէս Կոլոտին, Հակոբ Նալեանին նվիրված գրքույկները, ինչպէս նաև՝ «Պրոսացի Յովհաննէս Տերոյենց Մեծ Մտաորականի Յիշատակի Ոգեկոչում Մահուան Հարիւրամեակին 1801 առիթով 1888» (Իսթ.198860 էջ), «Յիշատակի Ոգեկոչում Տ.Ներսէս Վարժապետեան Ազգասէր Պատրիարքին Հայոց Թուրքիոյ իր Մահուան Հարիւրամեակին առթիւ» (Իսթ. 1985, 48 էջ): Այս հրատարակությունն արժեքավոր է նրանով, որ վերջին էջերում տեղադրված են Պատրիարքի մահվան առիթով Տիգրան Չոխաջյանի հեղինակած «Մահանուագ»-ի (Marche Funebre) Արամյան հրատարակչության կողմից տպագրության տիտղոսաբերքը (հայերեն եւ ֆրանսերեն) և նոտաները:

3 «Շողակաք»- 1991թ. համարում:

շարը (1952-58թթ.): Այն ստեղծվեց «հայագիտական, պատմաբանասիրական անտիպ գործերը լույս ընծայելու, նոր ուսումնասիրություններ հրատարակելու, հայ պատմաբանասիրությունը ճոխացնելու» նպատակով:

Ճակատագրի բոլոր դառնությունները ճաշակած գրասեր այս մտավորական այրը դույզն իսկ չարություն չունեցավ և միշտ ու ամենուր հավատք, առաքինություն, բարիք, լույս, հույս ու սեր էր ամփոփում իր անձի ու գործի մեջ, տարածելով այն իր շրջապատում: Նրա ուղղորդությամբ, պատվերով ու հովանավորությամբ են կատարվել գիտական մի շարք ուսումնասիրություններ, այդ թվում նաև Գ.Բամպուրճյանի կողմից: Շնորհք Պատրիարքի շրջանում Պոլիսը տոնում էր մեր անվանի եկեղեցական հայրերի, մասնավորապես գրական առատ հունձք ունեցած, մեր եկեղեցու և ժողովրդի կյանքում ճակատագրական դեր խաղացած պատրիարքների հոբելյանները, հրավիրում միջազգային գիտաժողովներ, հրատարակում հոբելյանական գրքույկներ և գիտական իրական արժեք ներկայացնող ուսումնասիրություններ: Վերջիններից են Գ.Բամպուրճյանի հեղինակած Հովհաննես Կոլոտ Բաղիշեցի (1678-1741) և Հակոբ Նալյան (1706-1764) Պոլսո Պատրիարքների 300 և 275 ամյակներին նվիրված հոբելյանական շքեղ գրքույկներն ու մենագրությունները, որոնք առաջին ընդարձակ ուսումնասիրություններն են ԺԸ դարի մեր մեծագույն մատենագրի ու աստվածաբանների մասին:

Երկու ուսումնասիրություններն էլ սկսում են Ծայրագույն Պատրիարք և Կարողիկոս Ամենայն Հայոց Վազգեն Ա-ի ողջույնի և օրհնության գրություններով և Շնորհք պատրիարքի գիտական անաչառ, համառոտ առաջաբաններով:

1981թ. հրատարակված «Յակոբ Նալեան Պատրիարք (1706-1764), կեանքը, գործերը և աշակերտները» գիրքը բազմակողմանի ուսումնասիրություն է: Շնորհք Պատրիարքն իր առաջաբանում մեջբերում է Մաղաքիա Օրմանյանի տողերը. «Առանց վարանման կրնանք յայտարարել, թե Նալեան Կ.Պոլսոյ Պատրիարքա-

կան Աբոռին վրա *գրական արդիւնավորութեամբ և ուսումնական արժանիքով* ամենէն բարձր անճնավորութիւնը եղած է, ոչ միայն իւր հմտութեամբ եւ աշխատութեամբ, այլեւ ուսումը տարածելու համար քափած ջանքովը» (ԱԶԳ-ԱՊԱՏՈՒՄ.էջ 3037):

Իրապէս, ուսումնական գործին ուղղված ջանքերով, դասախոսությամբ ու մանավանդ իր կրթած աշակերտներով, գրական գործունեությամբ Հակոբ Նալյանը մեծագույն քափ է հաղորդել արևմտահայ վերածննդի շարժմանը, գրում է Շնորհք Պատրիարքն առաջաբանում:

Ալկնցի Հակոբ Նալյանի մասին գրքում ամենայն մանրամասնությամբ պատմվում է Նալյան վարդապետի, եպիսկոպոսի, Երուսաղեմի պատրիարքի, Պոլսո պատրիարքության, հիվանդության ու վախճանի մասին: Ոչ մի կարևոր հանգամանք այս գրքում չի շրջանցված՝ ծնունդից մինչև հուղարկավորություն, տապալանագրի տեստը, բարեգործությունները, գրքերի հրատարակությունների մեկենասությունը, կնիքները, աշակերտները, 1746թ. տպագրված «Ոսկեփորիկ»-ի և 1762թ. Իզմիրում լույս տեսած **Եզնիկ Կողբացու** «Գիրք ընդդիմութեանց» (եղծ աղանդոց)գրքերի առաջաբանները, 1764թ. կտակագիրը¹:

Գրքին առանձին հետաքրքրություն են հաղորդում Նալյանի ժամանակակիցների, աշակերտների թողած գրությունները Նալյանի կյանքի առանձին կարևոր իրադարձությունների, թողած աստվածաբանական ու գրական ժառանգության մասին: Մատենագետը շնորհակալությամբ է անդրադառնում Նալյանի մասին գրած հեղինակներին, հողվածներին: Հիշատակությունների մաս են կազմում Նալյանի անունը պարունակող վիմագիր երեք արձանագրություններ, նորահայտ աղբյուրներ ու վավերագրեր, նրա մասին առանձին հետաքրքիր պատմությունների շարադրում, մամականի, Նալյան գերդաստանի այլ դեմքերի մասին: Հակոբ Նալյանը առանձ-

1. Երուսաղեմին նվիրած գույքերի մասին գրությունը Գ.Բամպուքճյանը հրատարակել է 1970թ. «Շողակաթ» տարեգրքում:

նացել է իր շինարարական գործունեությամբ: Նառլըզափուի և Բերայի հիվանդանոցների հիմնադրման մասին պատմելիս բերվում են գործին առնչվող կոնդակներ, շինարարությունը թույլատրող և հիվանդանոցները հայերին պատկանելու մասին սուլթանական հրովարտակների, եպարքոսների, նամակների, բարերարների, շինարարության մասին հնարավոր ամեն մի տեղեկություն, որոնք կարևոր մաս են կազմում արևմտահայոց պատմության: Անդրադարձ կա Նալյանի ժամանակ եղած կարևոր իրադարձություններին (1762թ. մեծ հրդեհին և այլն):

Որպես հավելված Գ.Բամպուրճյանը մի քանի չափազանց տարբեր, հետաքրքիր աղբյուրներ է ներկայացնում, որոնք արդեն աշխատանքի ավարտին էր գտել և որոնք տեքստում տեղ չէին գտել: Դրանցից մեկը Օսմանյան կայսրությունում հպատակ քրիստոնյա ժողովուրդների նկատմամբ պալատի կիրառած հետևողական ջաղաքականության հերթական ապացույցներից է: Այն է՝ երբ մի ժողովրդի թշնամացնում էին մյուսի նկատմամբ, որպեսզի վերջիններս չկարողանային համախմբվել պալատի դեմ: Այդ միջոցներից էր մի ժողովրդի եկեղեցին մյուսին տալը: Հաճախ այս քայլն օգտագործվել է հայերի և հույների նկատմամբ՝ երկարատև թշնամանք սերմանելով կողմերի միջև¹: Հավելվածում հեղինակը աղբյուրագիտական բազմաթիվ ճշգրտումներ է անում, համեմատելով մի շարք ծանոթ ու մինչ այդ անծանոթ աղբյուրներ:

Հսկոբ Նալյանն աստվածաբանական երկերի² կողքին տպագիր ու անտիպ հայերեն ու հայատառ թուրքերեն սքանչելի տաղերի, ուտանավորների, քառյակների հեղինակ է: Ձեռագիր երգարան-

1 Յակոբ Նալեան Պատրիարք 1706-1764. կեանքը, գործերը և աշակերտները, Իսթ., 1981թ. էջ 160:

2 «Գիրք կոչեցեալ Ձէն Հոգեւոր»-ն ունեցել 6 տպագրություն և ծառայել մաս որպես դասագիրք: Երեք մասից բաղկացած երկի Բ և Գ մասերը հայատառ թուրքերեն են: Տես՝ մեր «Հայատառ թուրքերեն գրքերի և հայատառ թուրքերեն պարբերական մամուլի մատենագիտություն», Ստամբուլ, 2005, N 8, 29, 103, 212, 371, 1029.

ներում նրա ստեղծագործությունները գրի են առնված հիմնականում «Նիհատի» ծածկանվան ներքո: Երանի մի օր լույս ընծայվի այս սքեմավոր տաղերգուի հայերեն ու հայատառ թուրքերեն չափածո ստեղծագործությունների գիտական հրատարակությունը:

Հակոբ Նալյանի միասին գրքի վերջում տրվում է ամենայն բժախնդրությամբ կազմված հայկական և օտար աղբյուրների մատենագիտությունը, անձնանունների և տեղանունների, հեղինակի հայերեն և թուրքերեն աշխատությունների ցանկերը:

Երկրորդ մենագրությունը նվիրված է Հովհաննես Կոլոտ պատրիարքին (1678-1741) Թուրքիայի հայ պատրիարքներից ամենամեծ, ամենապայծառ դեմքին, որը արևմտահայության զարթոնքի ռահվիրան եղավ: Նա կատարելության մոտ անձ է եղել մի երկրում, ուր 115 տարվա մեջ (1600-1712թթ.) պատրիարքական Աթոռ են բարձրացել 55 դեմքեր: շուրջ 60-70 անգամ, ընդամենը 2-3 տարի միայն պատրիարքություն անելով: Պոլսի գրավումից հետո 1461թ. Հայոց պատրիարքական աթոռի հիմնադրման փաստը մեր ժողովրդի համար նշանակալի հանգրվաններից է եղել: Անշուշտ, առաջին 250 տարիները, որքան էլ որ կարևոր, սակայն այնքան էլ դրական ու լուսավոր չեն եղել արևմտահայոց հոգևոր ու մշակութային կյանքում: Հետագայում միայն, շնորհիվ Հովհաննես Կոլոտ, Հակոբ Նալյան, Շղթայակիր պատրիարքների ամրապնդվեցին ու անկումից փրկվեցին Պոլսո և Երուսաղեմի պատրիարքությունները, դրանով իսկ գորացնելով 1441թ. Կիլիկիայից Էջմիածին տեղափոխված Հայրապետական Աթոռը:

Հովհաննես Կոլոտի շրջանը բարդագույններից է եղել արևմտահայոց համար: Օսմանյան կայսրությունը սկսել էին ողողել եվրոպական տերությունների ու Հռոմի միսիոներները, ծրագրելով Կայսրության մասնատումը միջանց միջև: «Արևելյան» հարցի իրականացման ջատագովներ էին նույն այդ երկրների դեսպանատները, երկրով մեկ տարածված հյուպատոսական կորպուսները: Նրանք Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյա հպատակների միջոցով

կաթոլիկության տարածման գլխավոր ուժերն ու միսիոներների հովանավորներն էին: Դեսպաններից մինչև պալատական բժիշկ և հարեմի ուսուցիչներ, նրանք իրենց ազդեցությունն էին տարածել անգամ պալատում, փաշայական ազդեցիկ շրջանակներում: Իսկ կաթոլիկական տարբեր ուխտերի կողմից հիմնադրվող եկեղեցիները արևմտահայ մթնոլորտում վերածվում էին առաքելական կրոնի և կաթոլիկության միջև սուր պայքարի կենտրոնների: Յավոք սրտի պոլսահայության սերուցքը հանդիսացող ամիրայական ու փաշայական շրջանակները, որ եվրոպական առաջադիմական գաղափարների ու կրթության գնահատողներ էին, դյուրությամբ հակվում են դեպի կաթոլիկություն, արևմտահայության ապագան կապելով եվրոպական զարգացման հետ: Ավելի ուշ նրանք հասկանում են այս քաղաքականության հայաջինջ, մեր ժողովրդին մասնատող, միմյանց դեմ լարող, կործանարար հետևանքները:

Ահա այս բարդագույն շրջանում է Աբոռ բարձրանում Հովհաննես Կոլոտը: Մինչ այդ մեր եկեղեցին անընդհատ կորուստների շղթա է գրանցել: Ամենախոսուն օրինակներից է կաթոլիկների դեմ սուր ու անհանդուրժող պայքար հայտարարած Ավետիք Եվրոկացի (գահակալել է 1702-03թթ., 1704-06թթ.) Պոլստ պատրիարքի ճակատագիրը: Պոլսում Ֆրանսիայի դեսպանի մասնակցությամբ նրան առևանգել են, բանտարկել Բաստիլում, մահկանացուն կնքել է Փարիզում: Ֆրանսիական գրականության մեջ նա հայտնի է որպես «երկաթե դիմակով մարդ»: Այս օրինակը ևս ազդել է Հ.Կոլոտի տանելիք քաղաքականության վրա: Այն եղել է չափազանց զգույշ, հեռատես, իմաստուն, պատրաստ ֆրանսիական կողմի հետ բանակցությունների, անգամ համատեղ եկեղեցական արարողությունների, քեւ զերծ չի մնացել ծայրահեղ քայլերից, պալատին բողոքներ ուղղելուց: Կաթոլիկ հայերը մեր եկեղեցիներ հաճախելու և չհաճախողները գանակոծության ու թիապարտության դատապարտելու դիմումը մեկն էր Յբլղըզ ուղարկված այդ բողոքներից:

Կոլոտը մեր եկեղեցու և գրականության պատմության մեջ մնացել է ավելի իր մշակութային հուժկու գործունեությամբ¹: Նրան տրվել է «ոսկեբերան», «վեհալույս տեր» անունները: Հովհաննես Կոլոտն իր գահակալության սկզբնական շրջանում (1715-1739թթ.) հիմնադրել է Սկյուտարի հռչակավոր «Գ-ասատունը» (1715թ.): Մեծ թվով աշակերտներ էին սովորում այնտեղ, որոնց մի մասը մեր մշակութային նվիրված մտավորականներ դարձան (23-24 հոգի): Այստեղ է, որ հիմնադրվեց պոլսահայ գրական դպրոցն իր թարգմանչական մշակույթով՝ մեկնողական, կրոնադավանաբանական, փիլիսոփայական, գիտական ուղղվածությամբ: Այն Ոսկեդարի ու Արծաթեդարից հետո մեր երրորդ թարգմանական դպրոցն է: Կոլոտ սլաոնաբանի շրջանում թարգմանվեցին, հրատարակվեցին բազմաթիվ գրքեր, հոգևոր կենտրոնները ողողվեցին բազմահատոր գրքերով ու դասագրքերով: Նույն այդ կենտրոններից բերվեցին հազվագյուտ ձեռագրեր, որոնք ընդօրինակվում էին բազմաթիվ օրինակներով, փրկելով մեր մատենագրության թանկագին ու հազվագյուտ գանձերը: Այն հիմք դարձավ Հովհաննես Կոլոտի հիմնադրած Մատենադարանի, որի մեկենասներն էին Պոլսո և վենետիկյան պոլսահայ ամիրաները:

Գ.Բամպուրճյանի ուսումնասիրությունը մանրամասն արձանագրումն է վերոհիշյալի: Գ-իրքն արժևորում են բազմաթիվ փաստաթղթերը, կոնդակները, ֆերմանները, Կոլոտի նկարը, ձեռագիրը, կնիքը և այլ հետաքրքիր մանրամասների շարադրանքները: Կարևոր է Կոլոտ-Մխիթար Սեբաստացի հարաբերությունների մասին հատվածները: Սա մնան է երկսայր սրի: Մի կողմից՝ ավանդական կրոնը կաթոլիկությամբ փոխարինած մի «ուխադրուժ», որը նույն Կոլոտի բողոքների շրջանակում հետապնդվել է և հավանական է որբերգական վախճան կարող էր ունենալ, եթե... Ուսումնասիրությունը պարզում է Հովհաննես Կոլոտի վեհանձն վարվելակերպը Մխիթարյան միաբա-

1 1978թ. Պոլսում, Սիյուրում և ս.Էջմիածնում տոնվել է Հովհաննես Կոլոտի ծննդյան 300 ամյակը:

նության ապագա հիմնադրի նկատմամբ: Հովհաննես Կոլոտը գաղտնի աջակցել է, որ Մխիթար Սեբաստացին փրկվի հետապնդումներից և օգնել է նրան, որպեսզի թողնի կայսրության սահմանները: Նրանց գաղտնի նամակագրության որոշ հատվածներ մեր ժողովրդի ապագային իրենց ողջ կյանքը մվիրաբերելու պատրաստ այս երկու իրաբաներժ այրերը կարողացել են գնահատել մեկմեկու, խորանալ դիմացինի էության, նպատակների ու ծրագրերի մեջ: Նպատակը նույնն է եղել՝ մեր ժողովրդի փրկությունը: Նրան հասնելու ուղիներն են եղել տարբեր: Այսօր կարող ենք ասել, որ երկու հսկա մտավորականներն էլ ազնիվ ու ճշմարիտ են եղել իրենց երազանքների իրականացման առումով: Հետագայում Մխիթարյան միաբանության հարաբերությունները Պոլսի հետ ավելի բացահայտ ու փոխադարձ են եղել: Եվ այն եղել է ի շահ մեր ժողովրդի:

Բամպուրճյանը առիքը բաց չի թողել և թուրքերենով հանդես է եկել Մխիթարյաններին ու նրանց գործունեությունը, վաստակը չարախոսող թուրք լրագրողների, գիտնականների դեմ:

Հովհաննես Կոլոտի և Հակոբ Նալյանի մասին երկու գրքերը կարևոր ներդրում են մեր եկեղեցու և մշակույթի ուսումնասիրման առումով: Պոլստ այս երկու պատրիարքներն իրեն տեղն են գտել նաև ֆրանսիական հանրագիտարանային և պատմագիտական բառարաններում¹:

Մենագրությունները, ինչպես նաև առանձին ուսումնասիրություններ, հայերեն կամ թուրքերեն հոդվածներ, նաև բամպուրճյանական երախտագիտության զգացումների արտահայտություններ են՝ ուղղված առանձին մտավորականների, հաստատությունների, ինչպես Մխիթարյան վանքերի վարդապետներին, երևանյան Մատենադարանին և այլոց: Նրանք օգնել են հեղինակին ուսումնասիրությունների համար պակասող և Պոլսում գոյություն չունեցող աղբյուրներ հայթայթելու խնդրում:

1 Heofer Jean-Chrétien-Ferdinand (1811-1878), Nouvelle Biographie Général. Paris, 1857, t.21, col. 124-125; t.37, col. 146-147. Feller François Xavier de 1735-1802, Dictionnaire Historique, Paris, 1835, t. 15, p. 21-22.

Գ.Բամպուբճյանի գիտական հրատարակության պատրաստած աղբյուրագիտական արժեքների թվում են՝

1. Երեմիա Չելչալի Քեօմիրճեան, «Պատմութիւն Հրակիզման Կոստանդնուպօլսոյ (1660 թ.)» երկը ծանոթագրություններով հանդերձ (Շողակաթ, Իսթ., 1991, 184 էջ):

2. Միքայել ա. քհնյ. Երամեան, «Պատմութիւն Արմաշու» (Երևան, 1991, 70 էջ)

Նա խմբագրել և հրատարակության է պատրաստել նաև **Տրդատ քին. Ուղուրլեանի** «Պատմութիւն Կիլիկիենկեան գերդաստանի» երկը: Այս նշանավոր գերդաստանի մասին անտիպ, մեքենագրված 127 էջերի լուսապատճենի մեկ օրինակը գտնվում է Գ.Բամպուբճյանի արխիվում և մյուս օրինակը՝ Լիսաբոնում, Գյուլբենկյան հիմնարկում: Այս ուսումնասիրությունը հրատարակվել է հետմահու (Անթիլիաս, 2006)¹:

Տաղարանները ժողովրդական ստեղծագործության ու առանձին անհատ ստեղծագործողների մի անպիսի փունջ է, որն անհատնում ուսումնասիրությունների, տաղարանների հրատարակման, նորանոր բացահայտումների, նոր արժևորումների է ակնկալում: Հայատառ թուրքերեն տաղարաններն արժեքավոր են նրանով, որ նրանց շնորհիվ կարող ենք վերականգնել մի քանի հարյուրամյակներ Արևելքում շրջած բազմազգ աշուղների ինքնուրույն տաղերը, ճշտել նրանց անձերը, հետևել այս մշակույթի զարգացման ընթացքին՝ ունենալով ոչ միայն երգերի բառերը, հեղինակների անունները, այլև արևելյան եղանակների, ռիթմիկայի ընդհանուր պատկերը²: Հայտնի է, որ միայն 17-19-րդ դդ. ավելի քան 500 հայ աշուղներ

1 «Ալյու» օրաթերթին տված մի հարցազրույցի ժամանակ (27.09.1996թ., հայերեն հավելված, էջ 1) արդեն հիվանդ Գ.Բամպուբճյանը ցավով խոստովանում է, որ Լիսաբոն ուղարկած այս գործը «չհրատարակեցին եւ չուզեցին ալ հրատարակուի...»:

2 Տես՝ Երևանի Մ.Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. 197, 201-215 (Նոր ձեռագրերի հավաքածու): Երկու ձեռագիր ժողովածուներ պարունակում են 19-րդ դ. թուրք հեղինակների երգեր՝ հայատառ թուրքերեն բառերով, փնոնճյանական և խտալական նոտագրությամբ:

ստեղծագործել են միաժամանակ հայերեն և թուրքերեն լեզուներով¹: Հայատառ թուրքերեն տաղարաններում և առանձին ժողովածուներում տեղ գտած մեծ ժողովրդականություն վայելած, սիրված տաղերը դրա լավագույն արտահայտություններն են:

Գ.Բամպուրճյանը հայերեն և թուրքերեն լեզուներով թողել է մի շարք անտիպ, իր խմբագրությամբ ու ծանոթագրություններով հրատարակության պատրաստ գործեր, մասնավորապես հայերեն լեզվով: Պատմագիտական որոշակի արժեք ներկայացնող ուսումնասիրությունների մի մասը հակիրճ հոդվածների տեսքով նախապես հրատարակվել են թուրքական հանրագիտարաններում և պարբերականներում:

Անավարտ գործեր²

1. Տապանագիրք Սկյուտարի հայոց գերեզմանատան (314 էջ):
2. Յուցակ Պալրքլի հայոց գերեզմանատան հին և կարևոր տապանագիրերու:
3. Յուցակ Էտիրնէգափուի հայոց գերեզմանատան հին և կարևոր տապանագիրերու:
4. Ընդարձակ ցուցակ ձեռագրաց Օրթագյուղի Ս.Աստուածածին եկեղեցույ (271 էջ):
5. Ընդարձակ ցուցակ ձեռագրաց Պալատու Ս.Հրեշտակապետ եկեղեցույ (227 էջ):

1 Ստամբուլի «Մարմարա» օրսերբը (9.01.2018 թ.) տեղեկացնում է, որ լույս է տեսել «Մարմարա» երաժշտական միության նախագահ **Ահմեդ Ֆեվզի Յոքերի** (Ahmet Fevzi Yoker) Müzikimize renk katanlar 150 էջանոց գիրքը, հրատարակված MC հրատարակչության կողմից, թուրքական երաժշտությանը ծառայած հայ վարպետների մասին: Բազմաթիվ հայտնի անունների թվում է Կոմիտաս վարդապետը: Գրքի հեղինակն այն հարստացրել է որոշ երգերի նոտաներով:

2 Բամպուրճյանը առիթի դեպքում տարբերում է իր երկերի անավարտ և անտիպ լինելը, ներկայացնելով դրանք առանձին առանձին: Մենք նախընտրել ենք այն ներկայացնել միասին:

6. Քաղվածքներ պոլսահայ եկեղեցիներու մկրտությանց և ննջեցելոց ցուցակների:
7. Յուցակ Պոլսի հայկական եկեղեցիներում եղած հնստիպ գրքերի:
8. Մատենագիտութիւն Հանրապետական շրջանի ստամբուլահայ մամուլի:
9. Կեսարացի Չարդարեան գերդաստանը:
10. Ուսումնասիրութիւն Օսմանեան արքունիքի հայ սեղանալորական դասի՝ «Սարաֆլար Քէփիւտասը» պաշտոնում գտնվածների մասին:
11. Պատմութիւն Կարազոյան գերդաստանի:
12. Սարգիս Գարագոչի մասին:
13. Հարութիւն արք. Պալատեցոյ (1705°-1752) մասին:
14. Արաբկիւրցի Մարտիրոս Ա. Սարկավագ, 1743-1813թթ.:
15. Ջամբայեան կամ Դուրեան գերդաստանի պատմութիւնը:
16. Գևորգ Փափագեան ամիրայի կենսագրութիւնը:
17. Պրոֆ. Գրիգոր Զոյմորճեանի կենսագրութիւնը:
18. Հայազգի կարևոր դէմքերու համառոտ կենսագրականներ (այբբենական կարգով դասավորված):
19. Գեորգապատում (Գևորգ անունը կրող նշանավոր անձանց կենսագրությունները):
20. Մատենագիտութիւն Հանրապետական շրջանի հայ տպագրութեան:
21. Ուսումնասիրութիւն Պոլսոյ խաների մասին¹:
22. Պատմութիւն Սկիւտարի Ս. Կարապետ եկեղեցոյ:

1 Խաների-իջևանատների, մասնավորապես Պոլսոյ խաների մասին բազմաթիվ ուսումնասիրություններ կան, այդ թվում հայ հեղինակների: Տարբեր ժամանակներում տարբեր հեղինակներ ներկայացրել են դրանց ցուցակները: Գ.Բամպուքճյանը իր 3 էջանոց հոդվածում ևս ներկայացնում է մի ցուցակ, որը կազմված է 56 խաներից. *Stu' Tarih ve Edebiyat Mecmuasi*, 1979, N, 11, s. 74-76. Հինգ տարի անց, խաներին նվիրված իր հաջորդ հոդվածում նա այդ թիվը հասցնում է 196-ի: *Stu' Tarih ve Toplum*, 1994, N, 128, s. 124-130.

23. Անդրեաս արք. Գաղատիացի, «Օրագրութիւն» գործի մասին¹:
24. Դուկաս Ինճիճեան, «*Ամառանոց Բիզանդիան*»-ի թուրքերեն թարգմանությունը ծանոթագրություններով հանդերձ:
25. Արշալույսի շողեր (86 էջ, արձակ և չափածո գործեր), 1943-1960թթ.:
26. Օնա Տաիր Հաքըրալարըմ (հուշագրություն թուրքերեն լեզվով), 1948, 130 էջ.:
27. Աբրահամ Անկյուրացիի «Պոլսո գրավման ողբը» (թարգմանություն և ծանոթագրություն), 1955թ. 25 էջ.:

Գ.Բամպուքճյանի հայալեզու տպագիր ու անտիպ գործերի մեծ մասի ցուցակը պարտական ենք Կարո Աբրահամյանի աշխատասիրությանը²: Հայերեն աշխատասիրությունների ցանկը, «Մարմարա»-ի կարծիքով կարող է լրացվել³ հետագա ուսումնասիրողների կողմից:

Աճենայն խնամքով կազմված այս ցուցակում գտնում ենք Գ.Բամպուքճյանի աշխատակցած պարբերականների, հանրագիտարանների ու յրանցում տպագրված հոդվածների անվերջանալի ցանկը⁴:

Այնուս, որ Գ.Բամպուքճյանի անտիպ գործերի ցանկը ևս բավականին մեծ է⁵:

1 Այս ուսումնասիրությունը Գ.Բամպուքճյանն ուղարկել է Գարեգին Ա վահափառին, Անթիլիասում, «Հասկ» հանդեսում տպագրելու համար (Կարո Աբրահամյանին ուղղված նամակից՝ 4.11.1993: Այդ տարիների հանդեսում ուսումնասիրությունը մենք չգտանք):

2 Tarik ve Toplum. 1997, N,7, s.4-8.

3 Մարմարա, Իսթ. 24.09. 2003, էջ 4:

4 Տես՝ Քառասատորյակի Դ հատորի 391-430 էջերը:

5 «Վաղահաս ու անփոխարինելի կորուստ մը՝ Գեորգ Բամպուքճեան» հոդվածում Կարո Աբրահամյանը գրում է, որ 193 հայերեն և 104 թուրքերեն հոդվածներ է գտել հայկական և թուրքական մամուլում. «Հասկ», Անթիլիաս, 1995-96թթ., էջ 666):

Գ.Բամպուքճյանն իր հայերեն հոդվածները սովորաբար ստորագրել է իր իսկական անունով՝ **Գեորգ Բամպուքճյան**: Թուրքերեն հոդվածները ստորագրել է՝ **Kevork Pamukciyan**: Նաև՝ **Գիմ-Մեն-Բեն**, **Գ.Մ.Բ.**: Օգտագործել է **Գեորգ Մրայոն**, **Գ.Մրայոն**, **Գ.Արզէոս**, **Խարազան** գրչանունները:

Քառահատորյակի վերջին հատորն ավարտվում է «Գ.Բամպուքճյան աղբյուրագետի» օգտագործած հայալեզու եւ հայատառ բուրբերեն գրականության ցանկով: Դրանք հայկական պարբերականներ են, տարեգրքեր, հանրագիտարաններ, գրքեր՝ որոնք այնքան օգնել են հեղինակին տարիների իր ուսումնասիրությունների ընթացքում: Հայերեն պարբերականների էջերում Գ.Բամպուքճյանն անպայման իր վերաբերմունքն է արտահայտել հայ և հայատառ բուրբերեն գրականության մասին բուրբ գիտնականների ուսումնասիրությունների, առանձին հրատարակությունների նկատմամբ: Այսպիսով, հայախոս ընթերցողն էլ իր հերթին տեղեկացվում էր այն ուշադրության ու հետաքրքրության արդյունքներին, որ ունեին բուրբ գիտնականները հայկական մշակույթի վերաբերյալ՝ կողմնակալ թե՞ ազնիվ: Թվում է, թե հրատարակիչները ավելի շատ նկատի են ունեցել այն հանգամանքը, որ այս ցուցակը առաջնորդող կլինի այսօրյա հայ, բուրբ ուսումնասիրողների, երկու ժողովուրդների մշակութային կապերի, դրանցով հետաքրքրվողների համար:

Քառահատորյակի յուրաքանչյուր հատոր անմիջապես բարեխղճորեն արժանացել է Պոլսի «Մարմարա» օրաթերթի խմբագրապետ, մեծ գրագետ Ռոբեր Հատտեճյանի ընդարձակ ու վերլուծական անդրադարձին:

1 Գ.Բամպուքճյան, Հայատառ բուրբերեն պատմոսածրերու մասին կարետր յօդուած մը. «Մարմարա» օրաթերթ, Ստամբուլ, 1984, 19 ապրիլ, էջ 2: Այն բուրբ գիտնական Սաբրի Քոզլի խմբագրած «Halk Kültür» բանասիրական ու ազգագրական եռամսյա հանդեսի առաջին համարում տպագրված Թուրգուր Քուրթի «Հայատառ բուրբերեն ժողովրդական գրքեր» ուսումնասիրությանն է վերաբերում (69-79 էջերում):

Գ.Բամպուրճյանը մեզ ուղղված մի նամակում (22.01.1992) ուրախությամբ հայտնում է, որ Սրբազան Պատրիարքի ցանկությամբ¹ վերսկսվելու է «Շողակաթ» հանդեսի հրատարակությունը և իրեն էլ հանձնարարված է յուրաքանչյուր համարի համար երկարաշունչ հոդվածներ գրել: Ա եռամսյայի համարում նա տպագրել է «Թագուր վարժապետ Ասլանեան»-ին նվիրված հոդված, իսկ երկրորդ համարում՝ «Տաղասաց **Յովհաննես Կարբեցու**՝ 1604թ. կովկասահայոց բռնագաղթի մասին» ընդարձակ հոդվածը: Գ.Բամպուրճյանը հաջորդ համարում երկար աշխատություն է հրատարակել մինչ այդ համարյա անժամոք մնացած **Հակոբ Պարոնյանի** «Խիկարի տարեցոյցի» ամբողջական բնագրի շուրջ:

Գ.Բամպուրճյանը բարեբախտաբար աշխատակցել է Հայաստանի և սփյուռքի շատ հայագիր պարբերականների:

Գ.Բամպուրճյանի ուսումնասիրությունների մի մասը տեղ են գտել Մխիթարյանների վիեննական և վենետիկյան պարբերականների էջերում: Դրանցից է «Բազմավեպ»ի 150- ամյա հոբելյանին **Մարտիրոս պատրիարք Արիմեցուն** նվիրված նրա հոդվածը (1995թ.):

Իրապես, հայ անվանիների կամ՝ ընդհանրապես արևմտահայության կյանքի տարբեր ոլորտների ու ժամանակների նշանավոր ալյրերի գործունեության ուսումնասիրությունը եղել է այս համետազույն մատենագետի նախասիրած թեմաներից: Ժամանակ առ ժամանակ նա այս կենսագրականները հրատարակել է թուրքական գիտական և հանրամատչելի պարբերականներում, թուրքական տասնյակ հանրագիտարաններին սնելով հայկական նյութով²: Նա սիրով համագործակցել է և իր որոշիչ ներդրումն է ունեցել օսմանյան կայսրության պատմության հետ առնչվող հայ հեղինակների երկերի՝

1 Նկատի ունի Գարեգին Բ Գազանճյանին (1990-1998թթ.):

2 Եթե ոչ առանձին հոդվածներով, ապա նամակի ձևով նա տպագրել է առանձին ամսանց կենսագրությունները, բազմաթիվ կարևոր ճշտումների հեղինակ դարձել: Tarih ve Toplum, Biografik Notlar. İst., 1985, haziran, s. 2.:

մասնավորապես թուրք գիտնականների կողմից թուրքերեն լեզվով հրատարակությունների գործում: Այսպիսի օրինակները շատ շատ են: Դրանցից է պատմաբան, նկարիչ Կոզմաս Կոմիտաս Բյոմուրճյանի կենսագրությունը և մատենագիտությունը հրատարակության պատրաստելու օրինակը, որ մաս էր կազմել Կոզմաս Կոմիտաս Բյոմուրճյանի կոթողային աշխատության՝ **Էրենսիզ Էօզբայօղուի** կողմից գիրք-փորագրանկարների այբոմի թուրքերեն թարգմանության հրատարակությունը տպագրելիս (Cosimo Comidas de Carbognano, Descrizione Topografica dello stato presente di Costantinapoli) :

Գ.Բամպուրճյանի մուտ հայերեն ուսանած ստամբուլցի բանասեր Թուրգութ Բութի հողվածը Օսմանյան կայսրությունում տպագրված հունատառ թուրքերեն գրականության մասին¹ է: Այն Կայսրության տարբեր ժողովուրդների այբուբեններով, սակայն թուրքերեն լեզվով հրատարակությունների մասին հայտնի շարքի ուսումնասիրություններից է: Շնորհիվ հայերենի իմացության, հեղինակը համեմատություններ է կատարում հայատառ թուրքերեն գրականության հետ, մեջբերում է մեր մատենագիտությունից քաղված հայատառ թուրքերեն գրքերի թիվը, մի շարք օրինակներ, տիտղոսաթերթեր, որոնք հարստացնում և արժևորում են հողվածը: Գ.Բամպուրճյանի հողվածներից և նյութերից առատորեն օգտվել են մի շարք թուրք գիտնականներ: Այն ակնհայտ է դառնում նրանց հրապարակումներից, երբ որևէ նյութի կամ աղբյուրի օգտագործման դեպքում մատնանշվում է հայ մատենագետի անունը: Դրանց մի որոշակի մասը վերաբերում է Արևելքում դարերով շրջող սիրային պատմություններին, ինչպես նաև Նասրեդդին հոջայի գրույցների տարբեր լեզուներով, այդ թվում հայերենով և հայատառ թուրքերենով լույս տեսածներին²:

- 1 Turgut Kut, Evangelinos Misalidis Efendi, Tarih ve Toplum, İst., 1987, N.48, s. 22-26.
- 2 Mustafa Duman, Karamanlıca, Yunanca, Ermeni Harflı Türkçe ve Ermenice Nasreddin Hoca Kitapları, Tarih ve Toplum, İst., 1991, N.92, s. 61-64.

Գևորգ Բամպուքճյանը նամակներում

...Ուրախ եմ, որ ինչ հեղի կը փափագիր Ձեր նամակագրութիւնը շարունակել: Ես ալ նույնը կը փափագիմ: Կը հուսամ, թե մեր այս թղթակցութիւնը ոչ միայն երկուսերը օգտակար պիտի ըլլայ, այլև Հայ Մշակույթին համար ալ նպաստավոր պիտի ըլլայ: (23.05.1991թ. Ստամբուլ, նամակից)

Մի քանի տարի պատիվ ունեցա նամակագրական կապ ունենալու **Գևորգ Բամպուքճեանի** հետ: Այդ նամակները մինչ օրս ինձ մոտ են: Ունեն նաև եղբորս՝ **Արմեն Տեր Ստեփանյանին** ուղղված նրա մի քանի նամակները: Եղբայրս աշխատում է Երևանի Մատենադարանում և միմյանց կապող ու հետաքրքրող բազմաթիվ նյութերի շուրջ են այս նամակները: Դրանք գրված են սքանչելի պարզ ձեռագրով, մեզ դիմելով ոչ պարզ ձևով՝ ազնվաշուք, ազնվափայլ, մեծարգո և այլն:

Արմենի հետ նրա կապը գիտնականների դասական նամակագրության օրինակ էր: Հարցումներ որևէ ձեռագրի, հոդվածի մասին, խնդրանքներ՝ անձամբ իր ուսումնասիրությունների համար անհրաժեշտ մի շարք ձեռագրերի պատճեններ, մատենադարանի նոր հրատարակված ձեռագրացուցակները, պարբերականները Պոլստ պատրիարքարանի գրադարանին ուղարկելու խնդրանքով: Նա իր անխառն ուրախությունը, «ջերմ խնդակցությունը» ու հիացումն էր հայտնում Արմենի մատենագիտական յուրաքանչյուր հայտնագործության առիթով, քանզի համոզված էր, որ պատմագիտության համար կարևոր են նոր կյանք ստացած, վերծանված նյութերը: Մեր պատմությամբ ու գիտությամբ հետաքրքրվողներին նա թուրքերենով ներկայացնում էր հրատարակված կամ անտիպ գործերում առկա հայատառ թուրքերենով հետաքրքրություն ներկայացնող բնագրերը, թուրքական մթնոլորտում հայ կյանքի կարևոր իրադարձություններին, վերջինիս նկատմամբ Յըլդըզի՛ վերաբերումների մասին:

1 Սուլթանական պալատ Ստամբուլում:

Այսպիսի հրատարակություններից է «Tarih ve Toplum» ամսագրում **Գարեգին Պատրիարք Պասմաճյանի** (1715-1791) գահակալության ֆերմանը¹, որի հայատառ թուրքերենով բնագիրը գտնվում է **Ավետիս վարժապետ Պերպերյանի** (1798-1873) «Հայոց Պատմութիւն»-ում: Այս վավերագրերի հրատարակությունները միանգամից մի քանի նպատակ են հետապնդում: Նախ՝ ներկայացվում է հայ կյանքն իր ունեցած դիրքով ու որակով և ապա՝ սուլթանական պալատի հարգալից վերաբերմունքը պատրիարքարանի, նրա առանձին առաջնորդների, անհատների նկատմամբ:

Անկասկած մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Ստամբուլի պատմությունը գրած հայերի մասին ուսումնասիրությունը²: Այն այս ոլորտի անաչառ ու նորովի ուսումնասիրության համար նոր նյութերի, դեպքերի ու դեմքերի առատություն է ներկայացնում: «Ստամբուլի պատմագիրները» խորագրի ներքո անասելի խտությամբ մի քանի նկարագարող էջերում ներկայացվում են 25 անհատներ ու նրանց գործերը: Մեծ ու հարուստ աղբյուրագիտական նյութ այսօրյա թուրք և օտար գիտնականների համար, որոնք առանց հայերեն ու հայատառ թուրքերեն աղբյուրների իմացության շատ հեռու գնալ չեն կարող: Այս շարքի մեջ կարելի է միավորել նաև ստամբուլյան մի քանի հուշարձանների պատմությանն³ ու նրանց ստեղծողներին նվիրված հրապարակումները: Դրանք հավասարապես վերաբերվում են հայ ճարտարապետների կառուցած հայկական ու օսմանյան հուշարձաններին, մասնավորապես՝ դամբարաններին, մզկիթներին⁴:

Գ.Բամպուրճյանի հողվածները մեկական հայտնագործություններ կարելի է համարել թուրք պատմագրության մեջ: Դրանք իրենցից պատմական իրողության բացահայտումներ են ներկայացնում: Ահա այս պատճառով է, որ Գ.Բամպուրճյանի համար միշտ

1 Tarih ve Toplum, 1991, N, 88, s.37-40.

2 Tarih ve Toplum, 1991, N, 89, s.48-52.

3 Tarih ve Toplum, 1990, N, 81, s.39-42.

4 Tarih ve Toplum, 1990, N, 74, s.21-23

բաց են եղել թուրքական գիտական պարբերականների էջերը, իսկ հոդվածները եղել են սպասված ու հաճույքով կարդացվող:

Նամակներում առկա էին խնդրանքների շարք, որ ապացույցն էր բամպուքճյանական հետաքրքրությունների լայն շրջանակի, ուսումնասիրությունները Պոլսո նյութերով չսահմանափակելու, պատրիարքարանի գրադարանը հետևողականորեն և մատենագիտական տեսանկյունից հարստացնելու մղումով: Նրա որոշ նամակներ կարելի է նկատել որպես սեփական գործունեության ժամանակագրություններ: Նամակներից կարելի էր տեղեկանալ տարբեր տեղերում տպագրված ու մեզ շատ հետաքրքրող և օգտակար նրա հոդվածների մասին:

Մեզ ուղղված իր մի նամակում (23.05.1991) մեր ազնիվ բարեկամը ուրախությամբ հայտնում է, որ Անկարայում լույս է տեսել իր թուրք բարեկամ **Յըլմազ Օզթունայի** «Թուրքական Երաժշտական Հանրագիտարան»-ի Բ տպագրությունը, «որու երկարատև աշխատակցություն մը ունեցած եմ, թե՛ արևելյան հայ երաժշտագետներու կենսագրութեանց մասին իրենց տեղեկություններ տալով, թե՛ համբարձումյան խազերով գրված երկտասնյակ մը նոթատետրերու մանրամասն պարունակությունը իրենց հայտնելով: «Աշխատակցությունս բարձր գնահատելով, 32 տող իմ կենսագրությունս ալ հանրագիտարանին մեջ զետեղեց»-գրում է Գ.Բամպուքճյանը: Մի այլ առիթով էլ գրում է, որ ուրախ է Գ.առնիկ Ստեփանյանի «Կենսագրական բառարանում» իր անվանը հատկացված 8 ու կես տողերի համար:

1995թ. «İstanbul Ansiklopedisi»-ն 106 տողով անդրադարձել է թուրք մշակույթի համար աշխատած մեղվաջան մատենագետի կենսագրությանը և տեղադրել լուսանկարը, թեև գործող գիտնականներից շատ քչերի մասին է գրվել նրա էջերում:

Գ.Բամպուքճյանը ցավով գրում է իր նամակում, թե՛ «Թուրքերը զիս մեր հայերեն ավելի կը գնահատեն»: Ահա ինչպիսի գուսպ երախտագիտություն՝ մեծագույն ներդրման համար... Զչով գոհացող բարի հոգի:

Գալով թուրքական պարբերականներում իր համագործակցությանը, Գ.Բամպուրճյանը վերջին շրջանում «Tarih ve Toplum»-ին հողվածներով հազվադեպ աշխատակցելու փաստը ժամանակի տղությանն էր վերագրում:

Սովորաբար իր հողվածների առանձնատիպերը նա ուղարկում էր մեր Արևելագիտության ինստիտուտին և Ակադեմիայի հիմնաբար գրադարանին: Նրա խնդրանքով և Պոլսո Պատրիարք հորն ուղղված իր միջնորդությամբ բազմաթիվ թանկագին գրականություն է ստացել Արևելագիտության ինստիտուտը¹: Ուղարկել էր իր աշխատասիրած՝ Երեմիա Չելեայի Զյոնուրճյանի «Պոլսոյ 1660 տարւոյ մեծագոյն հրդեհին պատմութիւնը», նաև երաժշտագետ, լիմոնճյան խազերի հեղինակ Համբարձում Լիմոնճյանին նվիրված իր հողվածը: Չմոռանանք ասել, որ մինչ իտալական նոտագրության տարածումը Օսմանյան կայսրությունում հայերը, նաև թուրքերը օգտագործում էին հենց լիմոնճյանական խազերը: Որքան եղավ մեր զարմանքը, երբ վերջերս իմացանք, որ թուրքական մեդրեսներում ոչ միայն այսկերպ էր ուսուցանվում երաժշտությունը, այլև երկար տասնամյակներ հետո էլ մեդրեսները չէին ընդունում իտալական նոտագրությունը՝ հարազատ համարելով ավանդական լիմոնճյանական խազերը: Եվ դա՝ մինչև վերջերս: Շնորհիվ Գ.Բամպուրճյանի մեզ ուղղված նամակների, կարևոր հրատարակությունների մասին էինք տեղեկանում: Այսպես օրինակ, իր նամակում գրում էր, որ շուտով լույս է տեսնելու Կոզմաս Կոմիտաս

1 Գևորգ Բամպուրճյանն իր կարևոր աշխատասիրություններից մեր գրադարանին է նվիրվել Պատրիարքներ Հովհաննես Կոլտին, Հակոբ Նայանին նվիրված մենագրությունները, ինչպես նաև Պոլսի Պատրիարքարանի կողմից նշված մի քանի հոբելյանների շքեղ հրատարակություններ: Հոբելյաններ, որոնք պատիվ էին բերում Պոլսի Պատրիարքարանին, նրա գրասեր, մշակույթի հովանավոր, այսօր հիվանդության անկողնուն գամված Մեսրոպ Մուրաֆյան Պատրիարքին: Ավաղ, նրանից հետո Պատրիարքարանի կողմից որպես կանոն ո՛չ լուրջ հրատարակություններ և ո՛չ էլ արժանավորների ու երախտավորների հոբելյաններ հանդիպեցինք մինչ օրս...

Քյոմուրճյանի Կոստանդնուպոլսին նվիրված չափազանց կարևոր մի աշխատության «Descrizione Topografica di Costantinopoli»-ի թուրքերեն թարգմանությունը, կատարված թուրք պրոֆեսոր Է.Էռզբայոլլուի կողմից: Այս հրատարակության համար Գ.Բամպուրճյանն էր պատրաստել Կոզմաս Կոմիտաս Քյոմուրճյանի կենսագրությունն ու մատենագիտությունը: Այսկերպ մենք ծանոթանում ենք նաև հայ մթնոլորտի ուսումնասիրության հետ առնչվող թուրք գիտնականներին ու նրանց ուսումնասիրություններին: Սա կարևոր հանգամանք է ամեն մի հայագետի համար:

Թուրքական «Decorasyon» հանդեսի 1995թ. հունիսյան համարում գտնում ենք. «Ժ է դարու պոլսահայ Արքունի և այլ ճարտարապետների մասին» կարևոր հոդվածը: Պարբերականի տնօրինության խնդրանքով գիտնականը պիտի իր հոդվածաշարով անդրադառնար նախորդ դարերում ստեղծագործած հայ ճարտարապետներին ու նրանց գործերին՝ հուսալով թուրք ճարտարապետության պատմության մեջ կարևոր մի բաց լրացնել: Չգիտենք, թե որքանով այն իրականություն դարձավ: «Yeni Yuzyil» պարբերականում (15.07.1995) հանդիպում ենք Օսմանյան կայսրության պատմագիտության կարևորագույն անուններից Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանի 300 ամյակին նվիրված Գևորգ Բամպուրճյանի հոդվածին: Իսկ նույն թվականին, «İstanbul» եռամսյա հանդեսում հրատարակվել է XV դ. տաղերգու **Աբրահամ վրդ. Անկյուրացի** «Ողբ ի վերայ մայրաքաղաքին Կոստանդնուպոլսյ՝ վասն տիրելոյն տաճկաց» երկը, որը 1953թ. ծանոթագրություններով հանդերձ թարգմանել էր Գևորգ Բամպուրճյանը:

Գևորգ Բամպուրճյան մատենագետը տարբերվում է իր գրածների նկատմամբ հատուկ մի մուտեցմամբ: Մենք, որ հակված ենք ուսումնասիրություններում հենվել պատմահամեմատական մեթոդի վրա, քննարկել, համեմատել հնարավոր աղբյուրները, փնտրել նյութում առկա խնդիրների ծագման պայմաններն ու պատճառները, ապա նաև՝ հետևանքները, բամպուրճյանական ուսումնա-

սիրություններում դրանց պակասն ենք զգում: Այս ոճը մենք նկատում ենք նաև շատ թուրք ուսումնասիրողների երկերում: Գևորգ Բամպուքճյանը առատորեն հում նյութ է դնում ընթերցողի առջև, որը նրա տքնաջան պրպտումների ու աշխատանքի արդյունք է: Մրանք հողված-պատմություններ են՝ զարմանալիորեն համառոտ, առանց ավելորդ զգացմունքայնության, փաստերի շարադրանք, նույնիսկ՝ մի քիչ «չոր»:

Նյութի շուրջ խորհրդածությունները, հետևությունները մաթողում է ընթերցողին: Մեր կարծիքով սա կարող է արդյունք լինել իր ստացած կրթության կամ՝ ոչ թե դիրքորոշում, այլ ստիպողական ոճ լինել, պայմանավորված մի շարք հանգամանքներով: Մենք նկատի ունենք Թուրքիո Հայոց Պատրիարքարանում նրա ունեցած պաշտոնները, որոնք Գևորգ Բամպուքճյանին զուսպ, խաղաղասեր, զգույշ լինելու պայմաններ են պարտադրել: Ուզածդ եղերական դեպքերի ակնարկ, ցավոտ եզրահանգում, որով առլեցուն պիտի լինեին նրա ուսումնասիրությունները՝ կարող էին անդառնալի հետևանքներ ունենալ նրա հետ կապված ամեն ինչի վրա՝ իր անձից մինչև շրջապատի անձինք, մթնոլորտը: Պատմաբանի մեր ստացած կրթության համար պարտադրող պայման է հանդիսացել եզրահանգումներ, անալիզ կատարելը: Երևի թե այս հանգամանքը կամ անտեսվել է և կամ էլ խելամտորեն, զգուշությամբ շրջանցվել մատենագետի կողմից: Մովորաբար այսպիսի կեցվածքը հատուկ է միայնակ, ինքնամփոփ կերպարներին: Այնուամենայնիվ մա չխուսափեց մեծագույն փորձանքից, թե՞ պատժից, որ կարող էր արմատախիլ անել մտավորականին, կյանքը միայն գիտությանը նվիրված «դերվիշին»¹: Այրվեց, հրոճարակ դարձավ նրա գրադարանը, գրքերը, գործերը, որոնք դեռ պիտի սեղանին դրվեին, կարևոր աղբյուրների հրատարակության պատրաստ ու կամ անմշակ տրցակները...

1 Այսպես էին ճանաչում նրան մերձավորները, աշակերտները, համակիրները:

Գևորգ Բամպուքճյանի հրապարակումներից որոշները մեզ հիշեցնում են մեծն Ալիշանի գործը: Այն է՝ առանց իր ս.Ղազար կղզու խցից դուրս գալու նա ստեղծել է մեր ժողովրդի պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրությանը նվիրված կոթողային երկեր: Ահա փոքրիկ մի օրինակ, որ հանդիպում ենք Գևորգ Բամպուքճյանի մոտ, երբ նա Մոնրեալում հրատարակվող «Արմաշ» պարբերականում (1990թ. հ.15,) գրում է Աշտարակի Ծիրանածին ս.Աստվածածին եկեղեցու նորահայտ արձանագրության մասին, որ լուսանկարի վրայից կարդացել է խոշորացույցով (ինչպես իր 25.05.1991թ. նամակում է մեզ գրում): Ապա հավելում է՝ «Արդյոք ցարդ ուրիշներ հրատարակեցի՞ն»:

Գևորգ Բամպուքճյանն ուրախությամբ էր արձանագրում հայաստանյան գիտական պարբերականների և գիտնականների հետ իր համագործակցությունը, ինչպես օրինակ «Հայ հնատիպ գրքի մատենագիտության» հսկա հատորի տպագրությունը, «որին 1966 թվականից հետո ես ալ երկար տարիներ մեծ նվիրումով համագործակցած եմ»: Նա առիթի դեպքում իր ուղղումները և որ շատ ավելի կարևոր է՝ որոշ ձեռագրերում պակասող հատվածների ընդօրինակություններն էր ուղարկում Մատենադարանին, Արմենին: Օրինակ՝ Մատենադարանի հ.9696 ձեռագրում պակասող 4 քառյակները:

Գևորգ Բամպուքճյանը մի առիթով շարունակում է, թե ուրախ է, որ մեր ընտանիքի անդամները (Մտեփանյանները) բոլորն էլ պոլսահայ մշակույթի ուսումնասիրությանն են նվիրել իրենց: «Այս պարագան քիչ մը կը թեթևեցնե՛ր Դոլսեն արդեն պատմաբան կամ բանասեր չհասնելուն մեր վիշտը: Ուրախ ենք, որ այսօրեա սերնդի մեջ կան կարող պատմաբաններ»:

Իհարկե, մեզ համար չափազանց կարևոր են եղել մասնավորապես մեր ուսումնասիրությունների մասին նրա կարծիքը, գնահատականները: Ահա դրանցից մեկը, որ մեծագույն ոգևորություն է հաղորդել ու ներշնչել մեզ, թե իզուր չեն բոլոր տանջանքներն ու անքուն գիշերները...

«Ատտահ եղեք, որ սրտանց կը գնահատեմ Ձեր տքնաջան և խղճամիտ աշխատությունները, որոնք կարևոր պարապ մը կը լեցնեն մեր գրականության մեջ», գրում է նա (22.01.1992):

Գևորգ Բամպուքճյանը համարյա իր բոլոր նամակներում հետաքրքրվում էր հորեղբորս առողջությամբ, որի նկատմամբ անսահման ակնածանք ու գնահատանք ուներ, անհամբեր սպասում էր նրա «Կենսագրական բառարանի» հաջորդ հատորներին: «Աղոթող եմ իր կատարեալ ապաքինման համար»- գրում է Գևորգ Բամպուքճյանը: Իհարկե, Արմենին ուղղված նամակները շատ ավելի ուսանելի են, քանզի իրենց ուսումնասիրության շրջանի, առարկաների միջև ընդհանուր շատ բան կար: Առաջիկայում հետաքրքրություն ներկայացնող, նաև պատվիրված, փափուգած թեմաների մասին գրելիս Գևորգ Բամպուքճյանը անպայման հավելում էր՝ «եթե Տէրը կամենայ»: Նա շատ էր ցանկանում թուրքերեն լեզվով գրել Օսմանյան պատմությունը գրած հայ հին ու նոր հեղինակների մասին՝ անկախ աղբյուրների լեզվից (հայերեն, օսմաներեն, հայատառ թրքերեն): Այս մտածումը այսօր էլ չի կորցրել իր կարևորությունը: Հայերեն և հայատառ թուրքերեն ձեռագրերի գիտական հրատարակությունները հայերեն կամ թուրքերեն լեզուներով, կարևորագույն ներդրում կհանդիսանային օսմանագիտության, հայագիտության, արևելագիտության համար, լրացնելով Թուրքիայի պատմության բազմաթիվ ճերմակ էջեր, սրբագրելով ժամանակակից թուրք և օտար որոշ պատմաբանների շինծու գրքերի մտածածին նյութը: Որքան շատ էին անխոնջ ուսումնասիրողի պրպտումներին սպասող այդ ծրագրերը, որոնք այնքան էլ լավատեսությամբ չէին շնչում: Իսկապես, մի շարք ծրագրած գործեր նա այդպես էլ չհասցրեց սկսել կամ ավարտել, մեզ թողնելով դրանց մասին գոյություն ունեցող աղբյուրների մասին հավաստիացումները:

Մեր միջոցով երբեմն խնդրում էր իր բարևները և որոշ խնդրանքներ հաղորդել երևանյան իր բարեկամ գիտնականներին: Շատ էր անհանգստանում, երբ գրադարաններին ու բարեկամներին ուղար-

կամ իր գրքերի մասին երկար ժամանակ լուր չէր ունենում: Այդժամ մեզ էր խնդրում տեղեկանալ դրանց հասցեատերերին իր ծանրոցների հասած-չհասած լինելու մասին: Փոխարենը գրում էր իր նոր ու հին աշխատանքների մասին, կամ, նույն թեմայով եղած գործերում առկա բյուրիմացությունների, սխալների մասին, ուղարկում իր հրատարակությունները մեզ և Մատենադարանին, Ազգային գրադարանին, Արևելագիտության ինստիտուտի իր անվան ֆոնդին:

Նա նաև իր բարեկամներին կորցնելու ցավի մասին էր գրում: Այնուամենայնիվ նրանցից **Պրիգոր Ապաճյանի** (1924-1989), **Թորոս Ազատյանի**¹ (1893-1955) և դոկտ. **Արտո Մեզպուրյանի** (1879-1957) գրադարանների կարգավորման գործը որպես հաճույք է նկատում:

1995թ. Ժնև, ինձ ուղղված իր մի նամակում գրում է տարեվերջին պատրիարքարանի իր պաշտոնից հրաժարվելու մասին: Պատճառը՝ իր շատ հոգնած լինելն էր և միայն իր ուսումնասիրություններով զբաղվելու հեռանկարը:

Երբեմն իր նամակներում նա խոսում է սփյուռքին այնքան հետաքրքրող մի հարցի՝ դասական ուղղագրության վերականգնման խնդրին, այն դիտելով որպես մեծ ու անտեղի խոչընդոտ Մովսես-կան Հայաստանի և Սփյուռքի մշակութային հարաբերություններում, ինչպես նաև պատմաբանասիրական ուսումնասիրություններում (16.12.1990թ.):

1 Գ.Բամպուրճյանն իր հեղինակած գրքերի վերջին էջում, ինչպես սովորաբար անում են շատ հեղինակներ, իր աշխատությունների ցուցակն է հրատարակել՝ հայերեն՝ տպագիր, անտիպ և անավարտ սյունակներով, և թուրքերեն՝ տպագիր և անտիպ մասերով: Հովհաննես Կոլոտին նվիրված իր մենագրության վերջում նա որպես տպագիր գործ է ներկայացրել «Ակնցի հին գերդաստաններ ու դեմքեր» երկը՝ Թորոս Ազատյանի «Ակն»-ի 58-140 էջերում (Ստամբուլ, 1956թ.):

Վերջաբանի փոխարեն

Մենք շատ ենք ափսոսում, որ չկարողացանք իրագործել այս գրքի կարևոր մի գլուխ ևս: Այն է՝ «Գևորգ Բամպուրճյանը ժամանակակիցների հուշերում»: Միայն մի առիթով նրա մերձավոր բարեկամ-գործընկերներից անվանի արվեստաբան Կարո Քյուրբմանը հրաշալի պատմություններ հիշեց: Այդպիսիք, իհարկե շատ ու շատ պիտի լինեին: Առիթը չունեցանք այցելելու նրան մոտ կանգամ մարդկանց: Ափսոս, չկարողացանք...

Մաղթում ենք, որ ի վերջո ի մի հավաքվի ու մշակվի հայտնի բանասեր, մատենագետ պատմագրի արխիվը: Հրատարակվեն նրա անտիպ ուսումնասիրությունները, իսկ թուրքերենները՝ թարգմանվեն ու տպագրվեն Գևորգ Բամպուրճյանին նվիրված հատորներում¹:

Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա-ն (1932-1999) 1997թ. հոկտեմբերի 11-ին Թարգմանչաց տոնի առթիվ Հայրապետական կոնդակով Գևորգ Բամպուրճյանին հետմահու շնորհեց «**Ս.Մեսրոպ Մաշտոց**» շքանշան:

Գևորգ Բամպուրճյանը, հայ մատենագիտության այդ հանրագիտարանը, իր ողջ կյանքը նվիրեց մի մեծ գործի՝ հայ մշակույթի ուսումնասիրության, ճանաչելի դարձնելուն ու արժևորմանը: Նա այդ արեց անշուշտ ու անձայն:

1966թ. սեպտեմբերի 24-ին Պոլսի հայագիր մամուլը գուժեց բարի ու ազնիվ, համեստ ու մեղվաջան, մատենագիտական մեծ հունձք ժառանգություն թողած Գևորգ Բամպուրճյանի մահը, որ կնքել էր

1 Երկու տարի առաջ, Պոլսում, մեր մի հանդիպման ժամանակ Գևորգ Բամպուրճյանի բարեկամ, թուրք գիտնական Սաբրի Քոզն ասաց, որ մի գիրք է պատրաստում իր ուսուցչի՝ «Հայ Դերվիշի» մասին: Ափսոս, որ 2017թ. մարտին (մահվան 20-րդ տարվա առթիվ) այս գիրքը դեռևս հրատարակված չէր: Վերջերս Սաբրի Քոզի խնդրանքով այդ գրքի համար գրեցի Գևորգ Բամպուրճյանի մասին իմ խոսքը և փոխանցեցի ինձ ուղարկված Գևորգ Բամպուրճյանի ինքնակենսագրության ձեռագիր օրինակը: Հուսանք, որ շուտով հրատարակվի:

ս. Հակոբ հիվանդանոցում: Մահագղին հաջորդեցին հայտնի գիտնականի մեծ վաստակին նվիրված հայ ու թուրքական գիտական շրջանակների մի շարք ծավալուն հոդվածներ: Ի դեպ, կենդանության օրոք Բամպուքճյանի խնդրանքով լույս չեն տեսել նրան մեծարող հոդվածներ:

Գևորգ Բամպուքճյանը հանգչում է Պոլսում, Շիշլիի հայոց մտավորականության պանթեոնի պատրիարքական գերեզմաններին կից, ընտանեկան դամբարանում: Նրա գերեզմանին արձանագրված է՝ **«Ասր հանգչի բանասեր ու պարմարան Գևորգ Բամպուքճյանն որ իր անչէն աւելի ուրիշներուն ծառայեց»:**

ՎԵՐՀԻՇԵԼՈՎ ՀԱՐԳԱՐԺԱՆ ԲԱՐԵԿԱՄԻՍ

Իմ սիրելի եւ յարգելի աշխատակցիս՝ Պատմաբան Գեորգ Բամպուքճեանի հետ ծանօթանալու քախտն ու առիթը ունեցած եմ, երբ 1985 էն սկսեալ իբր քարտուղարուհի կը պաշտօնավարէի Պոլսոյ Պատրիարքարանի մէջ:

Բաղդատմամբ միւս աշխատընկերներուն իր հետ ունէի աւելի ջերմ յարաբերութիւն մը, քանի որ ես պատմաբանութեան ճիւղէն նոր շրջանաւարտ եղած էի: Իր հետ նոյն երթիկին տակ գտնուիլը ինձի համար անգտանելի զանձ մըն էր:

Նկատելով, որ համալսարանի մէջ ուսանած էի միայն քրքական պատմութիւն, պաշտօնէ ազատ մնացած ժամերուս յաճախ կ'այցելէի իրեն Հայոց պատմութեան վերաբերեալ իմ պակասները լրացնելու եւ հարցումներուս պատասխան ստանալու փափաքով: Հոգեւոյս Բամպուքճեան միշտ սիրով եւ յարգանօք կ'ընդունէր զիս եւ երբեք չէր զգացներ որ տակաւին շատ ճամբայ ունէի քալելու համար: Միշտ կը խրախուսէր զիս որպէսզի առիթ մը ներկայանալու պարագային շարունակէի ուսումս, շրջանաւարտ եղած ճիւղիս մէջ մասնագիտանալու համար: Երբ 2005 թուականին հանգստեան կոչուեցայ արդէն շատոնց մահացած էր Բամպուքճեան: Ու անոր խրախուսական խօսքերը կտակ ընդունելով շարունակեցի ուսումս եւ երբ այս օրերուն մագիստրոսութեան իմ թեզս պաշտպանելու վրայ եմ, անգամ ես կը խոնարհիմ իր յիշատակին առջեւ երախտագիտական զգացումներով:

Բամպուքճեան իրաջատուկ անձնաւորութիւն մըն էր, մանաւանդ ժամանակը խնայելու ուղղութեամբ օրինակ հանդիսացած է ինձի, հակառակ անոր որ իր որդեգրած կեցուածքը քիչ մը խիստ ըլլալ կը թուէր ինձի: Երբ ամէն անգամ կը հարցնէի իրեն թէ հեռուստացոյցի մէջ այս կամ այն սերիալը կամ ֆիլմը դիտա՞ծ էր, իր պատասխանը միշտ կըլլար «ատանկ քաներու համար ժամանակ չունիմ, անոր տեղ կը նախընտրեն աշխատիլ»: Բայց այդ հարցի

շուրջ այդքան խիստ ըլլալով հանդերձ շատ անգամ ականատես եղած եմ, քէ իր ամենէն խճողուած պահերուն ան ինչպէ՛ս կը տառապէր, ուրիշի մը գործը յաջողցնելու համար: Այդ ալ իր անհատականութեան հետաքրքրական այլ մէկ երեսակն էր: Իր փափաքին համաձայն Շիշլիի Ազգային Գերեզմանատան ընտանեկան դամբարանին վրայ դրուած տապանաքարի արձանագրութիւնը կը ցուացնէր իր այ երեսակը. «Իր անձէն աւելի ուրիշներու ծառայեց»: Բան մը որ իրականութիւն մըն է: Իր օժանդակութիւններուն փոխարէն ալ դիմացիներէն կը սպասէր միայն յարգանք, այդ ալ ոչ քէ իր անձին, այլ՝ իր գիտութեան: Իր այցելումները միշտ մեծ յարգանօք կը դիմատրէր, զանոնք կը հիւրասիրէր եւ անոնց կ'օգնէր առանց նկատի ունենալու ազգի, ցեղի կամ կրօնքի կամ այլ տարբերութիւնները:

Իր պատասխանատուութեան յանձնուած եւ կամ իր կողմէ ուրիշի մը աւանդ տրուած գիրքերու նկատմամբ խիստ նախանձախնդրութեամբ կը վարուէր եւ բժախնդրութեամբ կը քննէր զանոնք անաղարտ պահելու առաջադրութեամբ: Կը յիշեմ պաշտօնավարութեանս շրջանին, խիստ վիճաբանութիւն մը ունեցած էր պատմաբանի մը հետ որ գրադարանի գիրքերէն օգտուելու ընթացքին անխղճութեամբ յանդգնած էր գիրքերէն էջեր պատռել:

Իր ունեցած երկու երեք յատկութիւնները, որոնք ըստ ինծի պատմաբանի մը համար մեծ գնահատանքի արժանի են, իբր ուղեցոյց ընտրած եմ իմ պրպտումներուս եւ աշխատանքներուս ընթացքին: Անոնցմէ մին է յարատեւ աշխատանք տանիլ առանց զգուելու միշտ հասնելու համար սկզբնաղբիւրներու. իսկ երկրորդը՝ յղումներու կամ յառաջաբաններու մէջ յիշել անպայման անունները բոլոր անոնց, որոնք օգնած են իրեն բանիլ բերանոյ եւ կամ հրատարակութիւններու միջոցաւ: Բամպուրճեան ունի երրորդ կարեւոր մասնաշաղկապիւն մը, որ ըստ ինծի ամենէն կարեւորն է եւ որուն դժուար է հանդիպիլ մանաւանդ մեր ներկայ դարուն. «անունը պահել գործին ետեւ եւ չարտօնել որ անցնի գործին առջեւ»:

Երախտագիտական զգացումներով կը վերջացնեմ տողերս ըսելով. «Օրհնեալ ըլլայ իր յիշատակը»:

Սիրվարդ Մալխասեան

Պատմաբան եւ նախկին պաշտօնեայ Պոլսոյ Ազգային Պատրիարքարանի

*Շնորհք արք. Գարուստյան
Թուրքիո հայոց պատրիարք
(1961-90թթ.)*

ԳԵՎՈՐԳ ԲԱՄԲՈՒԿՈՅԱՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿԸ (ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐ)

Վերջին տասնամյակների պոլսահայ պատմագրությունը մի շարք արժանավոր առումներ է ներկայացնում:

Այս գիտնականները հայտնի են հիմնականում արևմտահայ իրականությունում հայկական հետքի և կյանքի տարբեր ոլորտներում հայերի ներդրման ուսումնասիրմանը նվիրված գործունեությամբ: Այն ներկայացվել է հիմնականում թուրքերեն, մասամբ նաև՝ հայերեն, ֆրանսերեն, անգլերեն լեզուներով:

Այս հեղինակներն այսօր հայտնի են միջազգային գիտական հանրությանը, հիմնականում որպես թուրքական պատմագիտական շրջանակների ներկայացուցիչներ:

Դրանցից առաջինը բառարանագետ, հանրագիտարանագետ, լեզվաբան, պատմաբան, բանասեր, մշակույթաբան, միջազգային ճանաչում ունեցող **Բարս Թուղլաճին** է (Բարսեղ Թուղլաճյանը, Pars Tuğlacı, 1933-2016):

Բարս Թուղլաճին ծնվել է Պոլսում 1933 թվականին: Նա Կիպրոսի Մելքոնյան վարժարանի սաներից է եղել, իսկ բարձրագույն կրթությունը ստացել է ԱՄՆ-ում, Միչիգանի համալսարանում: Պոլիս վերադարձին նա դասավանդել է հայկական վարժարաններում և թուրքական մի քանի համալսարաններում: Բարս Թուղլաճին հիմնականում թուրքագիր գիտնական է, սակայն արևմտահայ իրականության հետ կապված նրա հիմնական աշխատությունները հրատարակվել են նաև անգլերեն, մասամբ նաև հայերեն լեզուներով:

Նրա գործունեությունը տարբեր բնագավառներ է ներկայացնում՝ օսմաներեն և նոր գրական թուրքերեն լեզուների բառարանագիտություն, տարբեր ոլորտների տերմինաբանություն և լեզվաբանություն¹, գրականություն (վիպակներ, պատմվածքներ), թարգ-

1 İngilizce - Türkçe Sözlüğü; İngilizce Türkçe Deyimler Sözlüğü; 2002; Okyanus Ansiklopedik Sözlük 6 cilt,1972; Tıp Sözlüğü İngilizce-Türkçe;

մանություններ (Շեքսպիր, Պրոսպեր Մերիմեն, Գի դը Մոպասան), մշակույթի տարբեր ասպարեզների ուսումնասիրություն (ճարտարապետություն¹, կիրառական արվեստ², գեղանկարչություն³, Օսմանյան կայսրության կյանքում մեծ ներդրում ունեցած պոլսահայ նշանավոր գերդաստանների մասին⁴, քատերազիտություն և այլն), Թուրքիայի⁵, արևմտահայության պատմությանը վերաբերող⁶ հանրագիտարանային գրականություն, ազգագրական երկեր⁷:

Բ. Թուրլաճիի գիտա-տերմինաբանական բառարանները նկա-

İngilizce - Türkçe Ekonomi ve Hukuk Terimleri Sözlüğü, 2003; Türkçede Anlamdaş ve Karşıt Kelimeler Sözlüğü 1996; Türkçe-Fransızca Büyük Sözlük International. . Bilimsel ve Teknik Terimler Sözlüğü.

- 1 The Role of The Balian Family in Ottoman Architecture, 1982. Tarih Boyunca Batı Ermenileri 3 Cilt - Cilt 1 (287-1850), Cilt 2 (1851-1890)-, Cilt: 3 (1923-1966) 3 (1891-1922)-2004, Cilt: 4 (1923-1966). 2009 (Օսմանյան ճարտարապետության արևմտականացման ժամանակաշրջանն ու Պալլան գերդաստանը).
- 2 Թուրքական ավանդական կիրառական արվեստը, Ստամբուլ, 1985.
- 3 Այվազովսկիին Թուրքիայում, Ստամբուլ, 1983. Հովնաթան Հովնաթանյանի (1730-1801) մասին, 1991:
- 4 Տառյան գերդաստանի մասին, Ստամբուլ, 1993: Գրիգոր Չոհրապի մասին Ստամբուլ, 2008, Թուրքական բանակի հայ սպաների մասին 2010: The Role of The Dadian Family in Ottoman Social, Economic and Political Life 1993; Osmanlı Ordusunda Ermeni Askerler -armenians in the ottoman army: service and destruction - Genocide ... 1993 Örnek Bir Osmanlı Vatandaşı Kirkor Zohrab Efendi 2008;
- 5 Բուլղարիան և բուրբ-բուլղարական հարաբերությունները, 1984; Bulgaristan ve Tür - Bulgar İlişkileri 1984; İstanbul Ermeni kiliseleri - Armenian Churches of İstanbul 1991; Osmanlı saray kadınları. The Ottoman palace women 1985; Suna Korad: Türk Operası'nın Sönmeven Yıldızı 2008; Türk Tiyatrosu'nun Sönmeven Yıldızları 2005; Mehterhane'den Bando'ya: Turkish Bands of Past and Present 1986; Osmanlı Şehirleri; Sinan Ottoman Master Architect [Archive] 2006; Ermeni Edebiyatından Seçkiler 2012; The Kalfayan Orphanage Bulding 2004.
- 6 Պոլսի Իշխանաց կղզիները պատմության ընթացքում, 2 հ. 1989., Օսմանյան պալատական կինը, Կինը Թուրքիայում, Ստամբուլ, 1985, Tarih Boyunca İstanbul Adaları 1989; Osmanlı saray kadınları - The Ottoman palace women 1985; The Kalfayan Orphanage Bulding 2004,
- 7 Սկյուտարի, Ախթամարի, մասին.

տելի ներդրում են թուրքական բժշկության, առողջապահության, ֆինանսների, տնտեսագիտության, իրավաբանության զարգացման մեջ: Անգլերենի, ֆրանսերենի օգտագործմամբ թուրքերեն բազմաթիվ տպագրություններ ունեցած տարբեր բնույթի իր բառարանների համար նա արժանացել է Մեծ Բրիտանիայի բարձրագույն պարգևներին և կոչումների, Թուրքիան ներկայացրել է միջազգային բազմաթիվ գիտական նստաշրջաններում: Իհարկե, նրա երկերում, մասնավորապես որոշ գրքերում, հոդվածներում վիճելի շատ հարցեր կան, ինչպես Օսմանյան ճարտարապետության նահապետ Միմար Մինանի հայկական ծագման, նրա հույն լինելը անհիմն համարող ուսումնասիրությունը, **Իսմեթ Ինենյուլին** նվիրված մենագրությունը, Ջեմալ փաշայի սպանողի հայ չլինելուն, թուրք-բուլղարական հարաբերություններին, թուրք առաջին կին օղաչու **Մաբիհա Գյոկչենին**, **Հրանտ Դինքին** նվիրված գործերում¹:

Բ. Թուրլաճին հրատարակության է պատրաստել մի շարք կարևոր գործերի թուրքերեն տպագրությունը, քարգանությունը, ինչպես օրինակ ֆրանսերենով լույս տեսած Գևորգ Աբդուլլահի «Կարմիր կայսրը» (2002թ.), Այվազովսկու, Պոլսո եկեղեցիներում եղած Հովնաթան Հովնաթանյանի գործերի մասին այլոմը, «Թուրք թատրոնի անմար կրակները գիրքը»(2005թ.), առաջին չերքեզուհի կոմպոզիտոր **Նեվեսեր Կյոքդեշի**, օսմանյան քաղաքների մասին հրատարակությունները: Անկասկած Բարսեղ Թուրլաճյանի գիտական ժառանգությունը նկատելի ներդրում է ժամանակակից Թուրքիայի գիտության տարբեր ոլորտների զարգացման և դրանց միջազգայնացման մեջ: Այն իր լուրջ ներդրումն ունի հայագիտության, մասնավորապես արևմտահայության պատմության ուսումնասիրության ասպարեզում: Նա թուրքերենով հրատարակել է «Հայ գրականության ընտրանի», «Օսմանյան քաղաքացի Գրիգոր Զոհրապը» (2008թ.), «Արևմտահայությունը պատմության ընթացքում» (2004թ.) քառահատոր հսկա ժամանակագրություն-մատենագիտությունը,

1 Cemal Paşa'nın Katili Ermeni Değildi 2008; Sabiha Gökçen Ermeni'ydi 2004

թուրքական կիրառական արվեստի հայուհի վարպետ **Արշալույս Ուրուջյանի** մասին (1985թ.), օսմանյան շրջանի պոլսեցի կանանց մասին երկլեզու (թուրքերեն և անգլերեն) գրքերը (1984թ.) և այլն:

*

Պոլսահայ պատմագրության մասին խոսելիս անհնար է շրջանցել ստամբուլահայ ճանաչված ու հեղինակավոր գիտնական, Օսմանյան կայսրության տարածքի գիտության և արվեստների, արհեստների հետազոտող, խորհրդական, կերպարվեստագետ, միջազգային ճանաչման արժանացած, մեր ժամանակակից **Կարո Քյուրքմանի** (Garo Kürkman) անունը: Ծնվել է 1947թ. Ստամբուլում: 1974թ. ավարտել է Երլոզի Պետական Ակադեմիայի ճարտարագիտության բաժինը: 1978թ. **Ճինեյթ Կեօքչերի** հետ «Եսփը վե: Քրետի» դրամատան մեջ բացել է Օսմանյան շրջանի բոլոր դրամանիշներին նվիրված իր առաջին ցուցահանդեսը, իսկ 1991թ. Օսմանյան կշիռների մասին գրքի առթիվ ցուցահանդես՝ «Թուրք և Իսլամ Արվեստների» քանգարանում: Հրատարակության է պատրաստել Օսմանյան դրամատան Սուլթան Աբդուլմեջիդի շրջանի ոսկերիչների արհեստանոցների արձանագրությունների գրքույկները, որոնք հիմնականում հայ ոսկերչապետներին են վերաբերում:

Դրամագիտության (նումիզմատիկայի) և կերպարվեստի աճուրդների ճանաչված խորհրդական (էքսպերտ) է:

Հեղինակավոր հրատարակչատների կողմից լույս ընծայված գեղարվեստի տարբեր ճյուղերի պատմության, օսմանյան, ապանան՝ անատոլիական չափ ու կշռի գործիքների, օսմանյան արձաքե կնիքների և նրա այլ արժեքավոր ուսումնասիրությունները մեծազույն ներդրում են Թուրքիայի մշակութաբանության պատմության մեջ¹: Իհարկե, նրա տասնյակից ավելի ծավալուն, նկարա-

1 Անգլերեն և թուրքերեն լեզուներով հրատարակել է՝ 1. Ալանիայի մետաղադրամները, 1981: 2. Օսմանյան արձաքե կնիքները 1996, 2010:3. XIV դ. Էգեականի բեյությունների մետաղադրամները, 1998: 4. Անատոլիայի չափ ու կշռի գործիքները, 2003: 5. Հայ նկարիչները

գարդ, իրական գիտնականի հմտությամբ արժեքավոր ու ճաշակավոր հայտնագործություն-ուսումնասիրությունների, հրատարակությունների (անգլերեն, թուրքերեն լեզուներով) գլուխգործոցը, մեր կարծիքով «Հայ նկարիչները Օսմանյան կայսրությունում 1600-1923թթ.» երկհատորյակն է¹:

*

Պոլսահայ այսօրյա պատմագրության հայտնի ներկայացուցիչներից է **Արսեն Յարմանը** (Arsen Yarman): Նա իր գիտական գործունեությունը սկսել է 2001թ. թուրքական առողջապահության պատմության մեջ իր նմանը չունեցած շքեղ հրատարակությամբ²: Այն նվիրված է Օսմանյան առողջապահության պատմության մեջ հայերի ունեցած դերին և «Սուրբ Փրկիչ» հայկական ազգային հիվանդանոցի պատմությանը³:

Հանրագիտարանային արժեքի այս աշխատությունը գրված է թուրքերեն լեզվով: 865 մեծածավալ էջերից կազմված նկարազարդ մենագրությունը ներկայացվում է 10 գլուխներով:

Աշխատության առաջին էջերում կարդում ենք Ստամբուլի համալսարանի պրոֆեսոր **Մեթե Թունջայի** և ֆրանսիացի ճանաչված ուռուցքաբան, մարդու իրավունքների պաշտպանության հայտնի դեմքերից **Լեոն Շվարցենբերգի** գիրքն արժևորող, հայերի ավանդը խորապես գիտակցող խոսքերը: Լ.Շվարցենբերգի առաջնորդողում

Օսմանյան կայսրությունում 2h.2004՝ 455 հայ նկարիչների 924 գործերի մասին՝ 1600-1923թթ, 988 էջ: 6. Կավի և կրակի մոզական ուժը, 2005:

- 1 Garo Kürkman. Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Ressamlar 1600-1923.(İstanbul, Matüsalemler Uzmanlık ve Yayıncılık, 2004, 2cilt; 988s.):
- 2 Arsen Yarman. Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pirgiç Hastanesi Tarihi (İst., 2001. Yayımlayan Surp Pirgiç Ermeni Hastanesi Vakfı, 865s.). Մինչ այս աշխատությունը նախորդ հեղինակը՝ Բարսեղ Թուղանյանը բազմաթիվ ու բազմատեսակ, բազմալեզու բժշկական բառարաններ է հրատարակել:
- 3 Հասմիկ Ստեփանյան, Հայերը Թուրքիայում և հայ-թուրքական մշակութային վերաբերումներ, Պատմա-Բանասիրական Հանդես. ՀՀ ԳԱԱ, Եր., 2005, 2 (169), էջ 316-318: (Տպագրվել է նաև ուսալեզու «Медиаинформ» ամսագրում, 2006թ. N.3, էջ 26-27)

անդրադարձ կա նաև մեր ժողովրդի տառապանքի, սակայն կանգուն մնալու ոգու ուժին:

Իր տեսակի մեջ եզակի այս աշխատության հեղինակ Արսեն Յարմանը պոլսահայ համայնքի երևելիներից է սերում: Ծնվել է 1949թ.: Մովորել է Կ.Պոլսի Մխիթարյան միաբանների վարժարանում, ապա ուսումը շարունակել Իտալիայում: Տիրապետում է մի քանի օտար լեզուների: Այն, որ հետազոտողը հայազգի է, մեծապես շահեկան դեր է ունեցել ուսումնասիրությունը հնարավորինս լիարժեք ներկայացնելու առումով, քանի որ Օսմանյան կայսրությունում մշակույթի, գիտությունների, արհեստների և որոշ այլ բնագավառների զարգացման պատմությունն անխզելիորեն կապված է հիմնականում արևմտահայ համայնքի գործունեության հետ: Հիմնականում հայկական աղբյուրներում են ամբարված (հայերեն և հայատառ թուրքերեն գրական ժառանգության մեջ, փաստաթղթերում, պարբերական մամուլում և այլուր) Օսմանյան կայսրության կյանքի ամենատարբեր կողմերի ուսումնասիրության վրա լույս սփռող նյութերը, սկզբնաղբյուրները: Բազմաթիվ հեղինակներ, որոնք ձեռնարկել են Օսմանյան կայսրության կյանքի այս կամ այն ասպարեզի ուսումնասիրությունն առանց օգտագործելու հայկական նյութը՝ ի վիճակի չեն եղել այն լիարժեք ներկայացնելու և ստիպված են եղել բավարարվել միայն դրա ուրվագծումով:

Այս աշխատանքը մեծապես շահեկան է նաև ուսումնասիրված հարուստ աղբյուրների, օգտագործված արխիվային նյութերի առումով: Ներկայացված են չափազանց մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող օսմաներեն եզակի փաստաթղթեր, սուլթանական հրամանագրեր՝ բերաթներ, ֆերմաններ, հայերեն, ֆրանսերեն, հայատառ թուրքերեն նյութեր: Փաստաթղթերի մի մասը, որ առաջին անգամ են գիտական շրջանառության մեջ դրվում, այսուհետ ևս արժեքավոր աղբյուր կարող են հանդիսանալ կայսրության տարբեր բնագավառների ուսումնասիրողների համար:

Առատորեն ներկայացված են Արևմտյան Հայաստանի բոլոր

գավառների հայաբնակ բնակավայրերը ներկայացնող նկարներ՝ վանքեր, պատմական հուշարձաններ, կալվածագրեր, հաշվեցուցակներ, այդ վայրերում գործած առողջապահական հիմնարկների, շենքերի արտաքին ու ներքին, բժշկական առումով կահավորման, աշխատակիցների բժշկական առօրյային վերաբերող բազմաթիվ նկարներ: Բնականաբար շատ են հայկական դեղարանների, բժիշկների, այցետոմսերի, մամուլում նրանց գովազդների, հայտարարությունների հայերեն, օսմաներեն, հայատառ թուրքերեն, ֆրանսերեն օրինակները: Այս ամենը, հիրավի, մեծ տպավորություն է գործում:

Գրքի վերնագիրը զուսպ է՝ ընդգծելով ընդամենը հայերի ունեցած դերը օսմանյան առողջապահության բնագավառում՝ շեշտելով մինչ օսմանյան կայսրության հայ բժշկության պատմությունը ներկայացնող նյութերը, հայ բժշկության ունեցած ավանդույթները: Հիացմունք է պատճառում գրքում ծայրաստիճան ճաշակով ու տեղին ներկայացված կառավարական, համայնքի ու անձնական հավաքածոների, վիմագիր արձանագրությունների, սկզբնաղբյուրների փաստաթղթային կամ կիրառական առարկաների, մանրանկարների ու նկարների, ճարտարապետական կառույցների արտաքին ու ներքին տեսքի, հայաշատ քաղաքների, թանգարանային, հնագիտական բրածո իրերի, դրամների, ձեռագիր մատյանների, զարդերի, շքանշանների, կիրառական շատ առարկաների, ինչպես նաև առողջապահության հետ մոտավոր կամ հեռավոր առնչություն ունեցող իրերի, սարքերի, գծանկարների, փորագրանկարների ու լուսանկարների, գրքերի, ատլասների և շատ ու շատ տարբեր, բազմալեզու նյութերի բազմությունը: Ազդեցիկ թիվ են կազմում օսմաներեն նյութերը, որոնցից շատերն այս ուսումնասիրության էջերում առաջին անգամ են լույս աշխարհ գալիս:

Գրքի երկրորդ նպատակի՝ Կ.Պոլսի Ս.Փրկիչ ազգային հիվանդանոցի մասին պատմող գլուխը սկսվում է 447 էջից միայն: Այն ոչ միայն հայերին ու Թուրքիայի այլ ազգերին ծառայող հիվանդա-

նոցի պատմությունն է, ներկան, այլև ապագան պայմանավորող ծրագրերն ու պարագաները: Մեծ արժեք են ներկայացնում տարբեր ցուցակները, բժշկական միությունների ու հայ դեղագործների, բուսաբանների մասին գլուխը, բժշկական մամուլն ու մասնագիտական գրականությունը, տարբեր ասպարեզների բժիշկների ցանկերը՝ նրանց մասին տեղեկություններով, նկարներով հանդերձ: Հեղինակը հետևել է անգամ նրանց ճակատագրին՝ լիարժեք ներկայացնելու համար Օսմանյան կայսրությունում ապրած ու գործած իր գրքի հերոսներին:

Այս գրքում ի մի են բերված եվրոպական տարբեր երկրներում ուսանած, կարևորագույն գիտական կենտրոններում հայտնագործությունների հեղինակներ դարձած, ապա՝ Թուրքիայում գործունեություն ծավալած հայ բժիշկների, նրանց տարբեր երկրներում ունեցած բարձրագույն պարգևների ու գիտական աստիճանների արժանացած լինելու, մաս ալ ասպարեզներում ծավալած գործունեության մասին տեղեկությունները: Գիրքը հարուստ է հայ բժիշկներին վերաբերող տարբեր մանրամասն ցուցակներով, նկարներով՝ սկսած Բակկանյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմներում մասնակիցների, բժշկության տարբեր բնագավառները ներկայացնողներից մինչև օտար երկրներում թուրքական կառավարության դիվանագիտական ներկայացուցչություններում, հյուպատոսություններում, թուրքական բանակում ծառայած հայազգի բժիշկների ներկայացմամբ:

Գիրքը եզրափակում են Օսմանյան կայսրության առողջապահության ասպարեզում մեծ ավանդ ունեցած հայ բժիշկների կենսագրությունները, օգտագործված աղբյուրների, տեղանունների ու անձնանունների հարուստ ցանկերը, որոնք այնչափ կարևոր են օսմանյան երկրի այդ բնագավառի պատմությամբ հետաքրքրվողների համար:

Այս ուսումնասիրությունը լիովին արդարացրել է հեղինակի առջև դրված կարևորագույն խնդիրներից հիմնականը՝ ներկա-

յացնել առողջապահության պատմությունն Օսմանյան իրակա-
նությունում:

Ավելին՝ առաջին անգամ թուրքերեն լեզվով գիտական գրականության մեջ նման ծավալով ներկայացվել է հայ ժողովրդի պատմությունն իր սկզբնավորման շրջանից ի վեր, արևմտահայության պատմությունը, պոլսահայ համայնքի պատմությունը, արևմտահայերի դերն ու ավանդն այդ երկրի կյանքի ամենատարբեր բնագավառներում, նրանց ունեցած նպաստը: Անդրադարձ կա պոլսահայ հարուստ սերուցքի՝ ամիրաների, պատրիարքական աթոռի, մտավորականների, առանձին անհատների, ինչպես նաև բժշկության պատմության հայ երախտավորների գործունեությանը՝ կենսագրականներով, տոհմածառերով, նրանց գեղանկարներով կամ լուսանկարներով հանդերձ:

Հիրավի, արժեքավոր մի աշխատանք, որի հեղինակը՝ Մխիթարյան հայերի անսպառ աշխատասիրությունը որդեգրած մտավորական այս ժառանգը, մեծ գործ է կատարել: Այն հավասարապես նշանակալի ավանդ ու հետաքրքրություն է ներկայացնում ինչպես Օսմանյան իրականությունում բժշկության, առողջապահության պատմության, այնպես էլ ընդհանրապես բժշկության պատմության Մերձավոր արևելյան քնի ուսումնասիրության, արևելագիտության համար:

2012թ. հրատարակվեց «Մուրբ Փրկիչ» հայկական ազգային հիվանդանոցի 1900-1910թթ. լույս տեսած տարեգրքերի փոքրածավալ 10 հատորյակը և նույնի խտասալիկը: 2014թ. «Թարիհ վաքֆը» հրատարակչության կողմից լույս տեսավ հայկական բժշկական ընկերության մասին աշխատությունը, որն ընդգրկում է 1912-1922թթ.:¹ Գիրքն արժևորող առաջաբանը գրել է Մյունխենի «Լյոտվիզ Մաքսիմիլիան» համալսարանի պրոֆեսոր, պատմաբան **Քրիստոֆ Նոյմանը**:

¹ Arsen Yarman, «Ermeni Etibba Cemiyeti» 1912-1922. Osmanlıda Tıptan Siyasete bir Kurum. İst. 2014, 464s.:

Մենք երախտագիտությամբ ենք օգտվել այս սրանչելի գրքից:

Արսեն Յարմանի հետագա գործունեությունը պատմաբանի և հրատարակչի ներդրում է թուրքագիտության և մեր ժողովրդի պատմությունը թուրքախոս շրջանակներին ծանոթացնելու գործում:

Այսօր Թուրքիայում շատ են կարևորվում Արևմտյան Հայաստանի առանձին նահանգների մասին աշխատությունները: Ակնհայտ է, որ հայկական աղբյուրների, նախկին և այսօրյա հայ հեղինակների ուսումնասիրությունների՝ թուրքերեն թարգմանված հրատարակությունները՝ չափազանց կարևոր են պատմական արդարությունը խեղաթյուրվելու վտանգից պահպանելուն, կանոնավոր դարձած նման գայթակղության հնարավորություններից զերծ մնալու համար:

2008թ. «Birzamanlar» ստամբուլյան հրատարակչության լույս ընծայած «Սվազ 1877» 560 էջից բաղկացած թուրքերեն հատորը հրատարակության էր պատրաստել, ծանոթագրել և լուսանկարներով հարստացրել Արսեն Յարմանը: Թարգմանչուհին՝ Միրվարդ Մալխասյանն է:

Սվազի, նաև՝ Թոքատի, Ամասիայի, Մարզվանի մասին պատմող այս հատորը հրատարակիչ Արսեն Յարմանը նախընտրել է ներկայացնել ծնունդով վանեցի բանասեր, մշակութային գործիչ Պողոս Նաթանյանի (1856-1886)՝ Պոլսում տպագրված մի քանի երկերի թարգմանությամբ, որոնք Արևմտյան Հայաստանում վերջինիս շրջագայությունների տպավորություններն են և XIXդ. դարի արևմտահայ գավառի տնտեսական, քաղաքական կյանքի մասին հարուստ նյութ են պարունակում¹: Գրքում զետեղված մի քանի լուսանկարներ պատկերում են կաթոլիկ եկեղեցու կողմից ամենասիրված սրբերից մեկի՝ ծագումով սվազցի, հայ, հայկական աղբյուրներում հիշատակվող ս.Վլսախի (ծնվ.՝ 280թ.–նահատակված՝ 316թ.)

1 Այդ երկերն են՝ «Տեղեկագրութիւն ընդհանուր վիճակին Գաղատիոյ» (1873), «Տեղեկագիր ընդհանուր վիճակին Սեբաստիոյ եւ անոր կոռակալութեան ներքեւ գտնող մեկ քանի գլխատր քաղաքաց» (1877): Այս հատորի երկրորդ մասում տեղ են գտել հատվածներ Գարեգին Սրվանձտյանի (1840-1892) «Թորոս աղբար»-ի Ա մասից (1879), և հավելվածը:

գերեզմանաքարը՝ ղեղատոմսերի արաբերեն արձանագրություններով հանդերձ: Նշենք, որ այս սրբի անունով աշխարհում շուրջ 2000 եկեղեցի, զանգակատուն և այլ հուշարձաններ կան: Նա համարվում է եվրոպական մի շարք վայրերի, քաղաքների հովանավոր (օր. Դուբրովնիկի): Ապշեցուցիչ է, որ այսքան հարյուրամյակներ անց այսօր Արսեն Յարմանը գտել է նրա գերեզմանը՝ Սվազի Բուրուջիե Մեդրեսեի մուտքի աջ կողմում՝ մուսուլմանական երկու գերեզմանաքարերի միջև:

Արսեն Յարմանի նման որակի երկրորդ կարևոր հրատարակություններից է՝ «ԲԱԼՈՒ-ԽԱՐԲԵՐԿԻ 1878. *Չարասնջակ, Չեմիշգեզեկ, Ճապաղջուր, Երզնկա, Խիզան և շրջակայք*», 2 հատոր, Ստամբուլի «Derlem» հրատ., 2010, հ. 1՝ 494 էջ, հ.2՝ 563 էջ:

Այն «Սվազ 1877»-ի տրամաբանական շարունակությունն է հանդիսանում:

Կան հեղինակներ և ուսումնասիրություններ, առանձին հրատարակություններ, որոնց կարևորությունը դուրս է գալիս սոսկ արժեքավոր լինելու գիտական շրջանակներից, մանավանդ, եթե ուղղված են այլալեզու ընթերցող շրջանակներին և ծանոթացնում են մեր երկրին, նրա պատմությանը, վերհանում մինչ օրս անհայտ վավերագրեր, թարգմանաբար ներկայացնում հույժ կարևորության ուսումնասիրություններ: Մի կողմից, ծանոթացվում և կարևորվում են հայ հեղինակների ու հայկական աղբյուրների եզակիությունն ու հավաստիությունը, մյուս կողմից, կից տրվում է հայագիտական այնպիսի մի մատենագիտություն, որը մրցակցություն չի հանդուրժում: Ավելին, եթե այս ամենը կարող է նաև վերահաստատել պատմական արդարությունը՝ կանխելով տվյալ ասպարեզին, նյութին սպառնացող մոռաց-

1 Համիկ Ստեփանյան, Արսեն Յարմանի նոր հրատարակությունը՝ Բալու-Խարբերդ, BALU-HARPOT 1878. Çarsacak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler-Raporlar. İstanbul, “Derlem” yayınlar, 2010, c 1.-494s., c II-563s. «ԼՐԱԲԵՐ Հասարակական գիտությունների», Երևան, 2011, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 2011, հ.3, էջ 298-301: Նաև՝ «Անկախ» շաբաթաթերթ, Երևան, 2010, հոկտ. 28-նոյեմբերի 4, հ. 38(62), էջ 4:

ման, խեղաթյուրման որոգայթները, ապա «առաքելություն» որակավորումը չի կարող ներկայանալ որպես ծեծծեքուն մի բառ: Եթե դրանց հավելենք նաև լուսանկարչական հարուստ ու եզակի նյութը, ֆաքսիմիլները, ապա թուրքերեն այս հրատարակությունն այնքան լիարժեք կդառնա, որ, մեր կարծիքով, երկար ժամանակ որևէ թուրք գիտնական չի ձեռնարկի այս նույն մահանգների մասին նոր ուսումնասիրություն կատարելու աշխատանքներին, ներկայացնելու համար թուրքացված մի նյութ, ուր հայկական էլեմենտը նվազագույնի է հասցված, կամ իսպառ բացակայում է:

Ա հատորը հեղինակել է Արսեն Յարմանը: Այն իրենից ներկայացնում է XIX դ. Օսմանյան կայսրության համառոտ պատմությունը և արևմտահայության վիճակի նկարագրությունը, անդրադառնում է 1877-78թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին, որի ժամանակ էլ Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանի կողմից Անատոլիայի հայկական գավառներն ուղարկվեցին գրքում ներկայացված տեղեկագրերի հեղինակ հոգևոր երեք հայրերը:

Ա հատորի առաջաբանի հեղինակ, Նյու-Յորքի Պետական համալսարանի Բինգհամթոնի մասնաճյուղի պրոֆեսոր, պատմաբան **Պոնադ Բաթերդը** (Donald Quataert) գիրքը համարում է տարբեր կրոնների պատկանող բազմազգ ու բազմալեզու ժողովուրդների կյանքը պատկերող հրաշալի մի ուսումնասիրություն, որը, լրացված լինելով լուսանկարչական հարուստ նյութով՝ իր ընթերցողներին հնարավորություն է ընձեռում ծանոթանալու Օսմանյան կայսրության պատմությանը:

Բ հատորի առաջին գործը Վահան վրդ. Պարտիզակցու «Խօսք Չհայրենեաց»-ն է (1870թ., 56 էջ): Երկրորդը՝ Պողոս Ծ.Վ. Նաթանյանի «Արտօսք Հայաստանի կամ Տեղեկագիր Բալուայ, Քարբերդու, Չարսանճազի, Ճապաղ ջուրի, և Երզնկայու, Յաուելուած ըստ խնդրանաց ազգասիրաց Խիզան գաւառ» երկն է (Կ.Պոլիս, 1878, 167 էջ): Երրորդը՝ Գարեգին վրդ. Սրվանձտյանի «Թորոս աղբար, Հայաստանի ճամբորդ»-ն է (1879, 1884):

Թարգմանիչներն են՝ **Սիրվարդ Մալխասյանը**¹ և Արսեն Յարմանը: Վերջինս գիրքը հրատարակության է պատրաստել և հայթայթել լուսանկարները:

Երկհատորյակը հարստացնող ու նրան առանձնակի հմայք հաղորդող, արժևորող լուսանկարչական նյութը բացառիկ է իր նորահայտությամբ, բազմազանությամբ: Դրանք օսմաներեն հագվազուտ տեքստերի ֆաբսիմիլներ են, բնականաբար՝ ուսումնասիրության առարկա վայրերի, հուշարձանների (այսօր չպահպանված) պատկերներ, արձանագրություններ, բազմազգ բնակիչների, նրանց տարազների ու զբաղումների, տարբեր ծիսակատարությունների, (նաև թաղման, հարսանիքի), տոների (աշխատանքի, շուկայի), դպրոցների, առանձին երևելիների ու նրանց զարմանալի տների նկարներ: Չափազանց արժեքավոր են հատկապես տարբեր վայրերի ազգային տարազների, առանձին արհեստների, կիրառական և արվեստի առարկաների նկարները, հայ վարպետների կնիքները և այլն:

2010թ. Պոլսի Ս.Փրկիչ Ազգային հիվանդանոցի կողմից հրատարակվել է արևմտահայ մշակույթում բացառիկ կարևորություն ներկայացնող մի ոլորտի մասին՝ «Օսմանյան դասական երաժշտությունը և հայերը», «Հայ ստեղծագործողներն Օսմանյան դասական երաժշտության մեջ» թուրքերեն երկհատորյակը, որի հրատարակիչը ևս Արսեն Յարմանն է: Հեղինակներն են՝ **Արամ Քերովյանը, Ալթուղ Յըլմազը և Էմինե Բորան**: Արսեն Յարմանը հեղինակել է նաև վերջերս հրատարակված հայկական արծաթագործությանն ու ոսկերչությանը նվիրված մի ուսումնասիրություն (որին ծանոթ չենք):

2012թ. Արսեն Յարմանը հրատարակել է “Ermeni Yazılı Kültürü” գիրքը, նվիրված հայ գրավոր մշակույթին, տպագրությանը, Օսմանյան կայսրությունում ունեցած նրա դերին (365) էջ:

2013թ. հրատարակել է **Արա Ալինյանի** գիրքը, նվիրված Մուլթան

1 Մենք երախտապարտ ենք թուրքերենի հմուտ թարգմանչուի Սիրվարդ Մալխասյանին, «Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում» գրքի թուրքերեն թարգմանության համար:

Մահմուդ Բ-ի և Գազազ Արքին Ամիրայի բարեկամությանը՝ (Arsen Yaman, Ara Aginyan -Sultan II. Mahmud ve Kazaz Artin Amira) իր առաջաբանով:

Արսեն Յարմանը հրատարակության է պատրաստել նաև Թուրքիան նվիրված քառահատոր թուրքերեն մի ուսումնասիրություն, որը շուտով լույս կտեսնի: Նա հրատարակչի իր առաքելությանը միացրել է նաև Պոլսի «Սուրբ Փրկիչ» ազգային հայկական հիվանդանոցի հայտնի ամսագրի պատասխանատուի պաշտոնը, ուր երկլեզու դարձրած ամսագիրը նաև թուրքալեզու ընթերցողների բանակ է ներառում: Այն ծանոթացնում է ոչ միայն Հիվանդանոցի ներկային, նրա գիտատեխնիկական ներուժին, այլև հայ բժշկության պատմության անցած էջերին:

Մի քանի տարի առաջ ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտում իր թեկնածուական ատենախոսությունը փայլուն պաշտպանեց պոլսահայ մտավորականության միջին սերնդի ներկայացուցիչ, Գալֆայան որբանոցի երկարամյա տնօրենուհի, այսօր՝ Էսայան վարժարանում իր մանկավարժական առաքելությունը շարունակող **Արմավենի Միրօղլու Մուհթարյանը**¹: 2016թ. նրա հրատարակած «Պոլսահայերը (1923-1939թթ.)» գիրքը մինչ այժմ քիչ ուսումնասիրված, սակայն իր արժեքով կարևորագույն խնդիր ներկայացնող ուսումնասիրություն է:

«Պոլսահայերը (1923-1939)» գրքի նպատակն է ծանոթացնել 1923-1939 թվականների Պոլսի հայ համայնքի կացությանը Հանրապետական Թուրքիայում, ինչպես նաև քեմալական Թուրքիայի ազգայնական պետության կատարած հեղաշրջումները, ազգային փոքրամասնությունների, այդ թվում՝ պոլսահայ համայնքի նկատմամբ վարած քաղաքականությունը և այս քաղաքականության հետևանքով համայնքի ապրած մեծ փոփոխությունները:

1 Մենք Արմավենի Միրօղլու Մուհթարյանին ենք պարտական մեր «Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում» ուսումնասիրության թուրքերեն հրատարակության (2014թ.) խմբագրման դժվարին գործը:

Հեղինակն այս աշխատությամբ ջանում է լուսաբանել Թուրքիայի Հանրապետության օրենսդրական քաղաքականությունը և այդ օրենքների հետևողական գործադրման հետևանքով պոլսահայության մի ստվար հատվածի հեռացումը երկրից, Թուրքիայում մնացողների վիճակը, ինչպես նաև այն մեծագույն ջանքերը՝ ամեն գնով պահպանելու համար հայերեն լեզուն, հոգևոր կյանքը, մշակույթն ու բարեսիրական հաստատությունների գործունեությունը: Ավելին՝ հակառակ գործադրվող բոլոր ջանքերին նկատելի է կրթական, մշակութային և տնտեսական կյանքի անկումը:

Որպես մեկը կարևորագույն խնդիրներից, ներկայացվում է «Վազրճիների օրենք»-ը, իբրև հիմնական գործոն ազգային հաստատությունների, հայկական վազրճիների (անշարժ ունեցվածքի) ու ազգապատկան կալվածքների վիճակի ու դրանց պահպանման հարցի:

Վերլուծվում է համայնքային հաստատությունների նշանակությունը հայ մթնոլորտում: Ներկայացվում են ավանդական ու բարեսիրական հիմնարկները՝ Ազգային խնամատարությունը, Ս. Փրկիչ Ազգային Հիվանդանոցը, որբանոցները, եկեղեցիներն ու գերեզմանատները, ինչպես նաև վերջիններիս մատակարարման միջոցները:

Հեղինակը քննարկում է խնդրո առարկա ժամանակաշրջանի պոլսահայ կրթական կյանքն ու նրա նշանակությունը հետագա տասնամյակների հայ մթնոլորտի համար:

Կարևոր հանգամանքներից է նկատվում պոլսահայ մշակութային ընկերությունների գործունեության շրջանակները, ինչպես նաև մշակութային կյանքի՝ գրականության, զրատպության, մամուլի, թատրոնի, երաժշտության, ճարտարապետության նշանակությունը ազգապահպանման գործում:

Գալով պոլսահայության տնտեսական կյանքի ներկայացմանը, վեր է հանվում հայոց «Լքյալ գույքեր»-ի կնճռոտ թնջուկը: Որպես «Լքյալ գույք» լուսաբանվում են Սանասարյան խանի ու Բանկալ-Քիի հայոց գերեզմանատան օրինակները:

*Գարեգին Բ արք. Գազանճյան
Թուրքիո հայոց պատրիարք
(1990–98թթ.)*

*Մարոտ Բ արք. Մուրաֆյան
Թուրքիո հայոց պատրիարք
(1998-2012թթ.)*

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՈՒՄ ԱՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՂ ՊՈԼՍԱՀԱՅԵՐ

Փարիզաբնակ **Օննիկ Ժամկոչյանը** (1955 թ.) ծնունդով պոլսեցի է: Տնտեսական և սոցիալական պատմության ֆրանսագիր մասնագետ է:

1988թ. Սորբոնի համալսարանում պաշտպանել է դոկտորական թեզ՝ «Օսմանյան կայսրության ֆինանսները և Կոստանդնուպոլսի ֆինանսիստները 1730-1853թթ.» բեմալով¹:

Նրա 2013թ. հրատարակված «Սուլթանների սեղանավորները, հրեաներ, ֆրանսիացիներ, հույներ և հայեր»² ուսումնասիրությունը կայսրության կրոնական փոքրամասնությունների՝ հրեաների, հույների, ֆրանսիացիների, հայերի բանկային ինստիտուտի, կայսրության կյանքում նրանց ունեցած բացառիկ դերի մասին է: Այս բեմային են նվիրված հեղինակի մի քանի հոդվածները ևս:

2015թ. տպագրված «Բարեփոխումների ժամանակը. Մահմուդ Բ, Թանզիմաթ, Կոնստանդնուպոլիսը 1780-1860թթ.» գիրքը³, որն առաջինի տրամաբանական շարունակությունն է, արևմտահայության զարթոնքի շրջանին վերաբերող հրատարակություն է: Այն որքան որ արևմտահայոց, շատ ավելին՝ Օսմանյան կայսրության պատմության ուսումնասիրության համար նորանոր վերագնահատումների մղող հետազոտություն է:

2017թ. հրատարակել է հայ ֆրամասոններին, 1863թ. «Ազգային

1 Les Finances de l'Empire ottoman et les Financiers de Constantinople, 1730-1853, Thèse de Doctorat, Université de Paris I, Panthéon-Sorbonne, 1988. (Diplôme d'Habilitation à Diriger des Recherches en Histoire (H.D.R. en Histoire) à l'École des Hautes Etudes en Sciences Sociales (EHESS).

2 Jamgocyan (Onnik) « Les Banquiers des Sultans, Juifs, Francs, Grecs et Arméniens de la haute finance, Constantinople, 1730-1853, Les Editions du Bosphore, Paris, 2013 (328 p.)

3 Jamgocyan (Onnik), Le Temps des Réformes, «L'Arménie ottomane», Mahmoud II, le Tanzimat, Constantinople, 1780-1860 ; Les Editions du Bosphore, Paris 2015. (305 p.)

Սահմանադրութիւն Հայոց»¹-ին նվիրված մի ուսումնասիրություն: Բավարար չուսումնասիրված մի նյութ, որը միաժամանակ Օսմանյան սահմանադրության ուսումնասիրության կարևորագույն հանգրվաններէից է:

Բոլոր այս գրքերը Օսմանյան կայսրության համար չափազանց կարևոր մի ժամանակաշրջանի ուսումնասիրությանն են նվիրված: Դրանց տարբեր լեզուներով, մասնավորապէս թուրքերենով և հայերենով հրատարակությունները կարևոր ներդրում են օսմանագիտության և արևմտահայության պատմության ուսումնասիրության ասպարեզում:

Ռոյ Առաքելյանը, ծնունդով պոլսեցի (ծն.1968թ.) մասնագիտությամբ փաստաբան է: Իրավաբանության դոկտորի իր թեզը պաշտպանել է Փարիզի «René Descartes» համալսարանում: Ավելի քան 35 տարի ապրում է Փարիզում: Նրա «Էդիբնեն (Ադրիանուպոլիս) և հայ համայնքը»² երկլեզու (ֆրանսերեն և թուրքերեն) գիրքը լույս է ընծայել Ստամբուլի «Փարոս» հրատարակչությունը: Թուրքերենի քարգմանիչն է **Թոմաս Թերզիյանը**: Առաջաբանի հեղինակն է օսմանյան շրջանի թուրք պատմաբան **Նեջեթ Սակաօղլուն**:

Այս գիրքը գրելիս հեղինակը ներկայացնելով հանդերձ իր ընտանիքի պատմությունը, մտահոգված է եղել պատմության և սոցիոլոգիայի տեսանկյունից ուսումնասիրել հռոմեական ժամանակներից սկիզբ առած, Բյուզանդական կայսրությունում հզորացած և այնուհետև 1915 թ. ոչնչացած Էդիբնեի հայկական գոյությունը:

Գրքի բովանդակության կարևոր մաս են կազմում Ադրիանապոլիսի մասին պատմական ակնարկը և հայերի ներկայության սկիզբը, ապա՝ Օսմանյան կայսրության շրջանում քաղաքի մասին հնարա-

1 Jamgocyan (Onnik), "Les Francs-Maçons Arméniens, la Constitution Nationale de l'Arménie ottomane, Constantinople 1863", Les Editions du Bosphore, Paris Mai 2017. (279 p.)

2 Roy Arakelian - Andrinople (Edirne) et sa Communauté Arménienne. (Edirne (Adrianupolis) ve Ermeni Toplumunu). Paros, İstanbul 2016, 255 p.

վոր տեղեկությունները, նկարագրություններ, լուսանկարներ: Հայ Աղբյուրանապոլիսը ներկայացվում է կյանքի տարբեր կողմերով հանդերձ և ավարտվում հայ համայնքի առաջատար գործիչների մասին տեղեկություններով, ընտանեկան հիշողություններով:

Էդիլբեհի մասին այս ուսումնասիրությունը չափազանց կարևոր է Արևմտահայաստանը ներկայացնող գրքերի շարքում: Այն հայաշատ կենտրոնների պատմությունը ներկայացնելով՝ պատմության մի շարք ճեղքակ էջեր է լրացնում՝ թույլ չտալով դրանց խեղաթյուրումն ու ամեն մի հայկականի թուրքացման քաղաքականության գոհ դառնալը: Իհարկե այս գրքի հայերենը իր պատվավոր տեղը կունենար 1960-ականներից հետո սփյուռքահայ հայրենակցական հրատարակությունների շարքում:

2016թ. Ստամբուլի «Փարոս» հրատարակչությունը լուս է ընծայել ամերիկաբնակ **Պ.Հակոբյանի** (ծն. 1947թ.) տարիների ուսումնասիրության արդյունքը՝ մեծածավալ «Պատմութիւն իսրայնապոլսահայ ուսումնական կեանքի եւ կրթական հաստատութիւններու» գիրքը¹: Սա նշանակալի ներդրում է արևմտահայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության ուսումնասիրության մեջ:

Նախաբանը գրել է անվանի ստավորական, գրող, խմբագիր Ռոբեր Հատտեճյանը:

Գիրքը ներկայացնում է Պոլսում մինչև մեր օրերը գործած եւ գործող ազգային ու անհատական շուրջ 170 ամենօրյա հայկական վարժարանների պատմությունը:

Ուսումնասիրությունն արժևորվում է Պոլսի վարժարանների ցուցակով, պատրիարքների, տնօրենների, ուսուցիչների, հեղինակների, ազգային-վարչական մարմինների մասին տեղեկություններով, ինչպես նաև բազմաթիվ լուսանկարներով:

*

1 Գեորգ Պ. Յակոբեան, Պատմութիւն իսրայնապոլսահայ ուսումնական կեանքի եւ կրթական հաստատութիւններու, Իսրայնապոլ, Փարոս, 2016, 300 էջ.

Ծագումով արաբկիրցի **Մուրադ Պեպիրոզյուն** (1943-2017 Պոլիս) 2003թ. բուրբերենով հրատարակել է «Թանգիմաթէն մինչև Բ Սահմանադրութիւն. Հայոց կանոնակարգը» աշխատությունը: 2008թ. տպագրել է «Օսմանեան իշխանութեան ոչ իսլամներու կանոնակարգը» գիրքը: Նա սահմանադրությունների և Օսմանյան կայսրության, Լոզանի դաշնագրի մասնագետ էր համարվում¹:

Որոշ հեղինակներ յուրաքանչյուր երախտավոր անձի 1-2 տող հատկացնելով փորձում են տպավորություն ստեղծել, սակայն որպէս կանոն, սրանք բազմից կրկնված փաստեր են, նույնիսկ բուրբերեն գրականության մեջ: Այնպես որ նախընտրել ենք զանց առնել այսպիսի նյութերն ու նրանց հեղինակների գործերը:

*

Ծագումով պոլսահայերից այսօր արտասահմանում բնակություն հաստատածները (օր. **Սարգիս Ադամը**, Ռոյ Առաքելյանը և ուրիշներ) ժամանակ առ ժամանակ փորձում են անդրադառնել որոշ թեմաների, որոնք հիմնականում նախընտրելի թեմաներ չեն այսօրյա Թուրքիայի համար: Նկատի ունենք Օսմանյան կայսրության և հանրապետական Թուրքիայի պատմության մեջ ծանրակշիռ ներդրում ունեցած նշանավոր հայերի մասին գրելը: Այն հիմնականում վերաբերում է 19-20-րդ դարերը ներկայացնող միևնույն անձանց՝ մեծ դերասանապետ Հակոբ Վարդովյանին (Գյուլլի Հակոբ, **Agop Vartovyan**, Gülü Agop 1840-1902), բուրքական դասական երաժշտության հիմնադիր Տիգրան Չուխաջյանին (Dikran Çuhacıyan 1837-1898), երաժշտագետ **Համբարձում Լիմոնճյանին**²

1 Ավարտել է Պոլսի Տնտեսագիտության և առևտրական գիտությունների համալսարանը: Աշխատել է հաշվակալական ասպարեզում: 1976թ հիմնել գովազդային հաջող ընկերակցություն, զուգահեռ հիմնել է Հայոց պատրիարքությանն առընթեր «Հայ բերք», ապա և «Հայ լիսք» կայքէջերը, եղել նրանց «կարևոր լուրերի» պատասխանատու խմբագիրը: Հեղինակել է հարյուրավոր հոդվածներ («Մարմարա» օրաթերթ, Ստամբուլ, 17.02.2017):

2 Ինչպես գրում է «Արմենպրես»-ը, (03.18.2013) հենվելով բուրքական «Zaman» թերթի վրա, նորաստեղծ հատուկ կայքի օգնությամբ կարելի

(**Hambardzum Limoncuyan**), ժամանակակից լատինատառ բուրքերեն այբուբենի կազմող, բուրք նոր գրական լեզվի «ճարտարապետ» **Հակոբ Մարթայանին** (**Hagop Martayan, Agop Dilâçar** 1895-1979)¹, որը «Թուրքական լեզվաբանական ընկերության» առաջին պաշտոնական քարտուղարն է եղել և գլխավոր մասնագետը: Նա է «Աբաբուրք» անունը շրջանառության մեջ դրել և փոխադարձաբար բուրքերենի զարգացման համար 1934-ին Աբաբուրքի կողմից արժանացել է «Դիլաչար» պատվանունին և առավել հայտնի է Հակոբ Դիլաչար անունով:

է ծանոթանալ օսմանյան երաժշտական գրականության, արխիվի հետ, որը պահպանվել է հայ երաժիշտ Համբարձում Լիմոնճյանի (1768-1839) շնորհիվ:

- 1 Առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում դեռևս 1952 թվականից «Շողակար»-ում տպագրված, մեսրոպյան գրերի, աղբյուրների, հայերենի և իրանյան բարբառների միջև եղած հարաբերությունների, առանձին մատենագիրների, վաստակաշատ հոգևոր գործիչների գրական-դավանաբանական ժառանգության, տարբեր հետաքրքրություններ ներկայացնող Հ.Մարթայանի հոդվածները: Արժանահիշատակ փաստ է, որ այս տարիների «Շողակար»-ում, ուր հոդվածագիրների թվում էին հնագետ-բանասեր-իմաստասեր, գեղարվեստի սիրահար կաթողիկոսներ, պատրիարքներ, բարձրաստիճան հոգևոր գործիչներ: Գրաբարով հոդվածներին զուգահեռ տրվել է նրանց աշխարհաբար տարբերակները, որը կարևոր ներդրում էր մեր լեզվի զարգացման պատմության մեջ:

Թուրքական գիտական շրջանակների Վի որոշակի խումբ գիտակցում էր, որ առանց հայկական աղբյուրների սնեհմարին է լինելու Օսմանյան կայսրության իրական պատմության շարադրումը: Թուրք Պատմական ընկերության և Բանասիրական ֆակուլտետի պատվերով Հ.Տ. Անդրեասյանը բարգմանել է հայ պատմիչների երկերի օսմանյան պատմությանն առնչվող հատվածները, որն ըստ հոդվածագրի չէր հրատարակվել: Փոխարենը 1950թ. «Tarih Dergisi» ամսագրում (հ.Ա, N 1-2, էջ 95-118, էջ 401-438) Հ.Տ. Անդրեասյանը ներկայացրել է բուրքական (անգամ մոնղոլների) պատմության համար կարևոր հայ աղբյուրների 20 հեղինակների, սկսած Արիստակես Լաստիվերցուց մինչև Միքայել Չամչյան և Ղազար Իմնիճյան (**Hrand D. Andreasyan, «Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları Dergisi»**):

Հաջորդ անհատը, որին անդրադառնում են, դա **Էդգար Մանասն** է (1875-1964, **Edgar Manas**), իտալական կրթությամբ դիրիժոր-կոմպոզիտոր: Նա բուրք դասական երաժշտության մեծ երախտավորներից է, երգչախմբային և կամերային երաժշտության հիմնադիրը, Թուրքիայի ազգային «Իսթիկլալ մարշ» հիմնի (1933թ.) գործիքավորողն ու մշակողը:

Պերժ Թուրքեր Քերեստեջյանը (Berç Keresteciyán Türker 1870-1949), բուրքերեն ստուգաբանական առաջին բառարանի հեղինակ Պետրոս Քերեստեջյանի որդին է: Նա Օսմանյան բանկի կառավարիչն է եղել, ղեկավարել «Կարմիր Մահիկի» կազմակերպությունը, 1935-43թթ. երիցս ընտրվել Մեջլիսի պատգամավոր: Աթաթուրքի դեմ անգլիացիների կազմակերպած մահափորձը կանխելու համար Մուստաֆա Քեմալը նրան տվել է «Թուրքեր» պատվանունը, որ կցվել է նրա ազգանվանը: Թուրքական հանրազիտարանային գրականության մեջ նա որպես հիպերպոլիզոտ է ներկայացվում:

Պոլսի «Ռոբերտ քոլեջի» գեղագրության ուսուցիչ **Հակոբ Չերչյանն** է (**Hagop Vahram Çerçiyán**) հեղինակը Մուստաֆա Քեմալ Աթաթուրքի հայտնի ստորագրության: Նրա հեղինակած և որպես Աթաթուրքի ստորագրություն ճանաչվածը լավագույնն է եղել մրցանակաբաշխության ներկայացվածների մեջ:

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱՆՈՍԱԿԱՆՆԵՐ ԳԵՎՈՐԳ ԲԱՄՊՈՒՔՃՅԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Գևորգ Բամպուրճյանի գործունեությանը տարբեր առիթներով անդրադարձել են՝

1. **Կարո Աբրահամեան**, «Հայ մշակույթի նորագոյն կորուստը՝ Գևորգ Բամպուրճեան (1923-1996)» *Ջարթօնք*, 24 Հոկտեմբեր 1996: Նոյնը արտատպուած Պոլսոյ «Մարմարա» օրաթերթի 24 Յունուար 1997 թուակիր համարին մէջ:
2. **Կարո Աբրահամեան**, «Վաղահաս ու անփոխարինելի կորուստ մը՝ Գևորգ Բամպուրճեան (1923-1996)», «Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք», նոր շրջան Է-Ը տարի (1995-1996), էջ 659-670: Նոյնը արտատպուած Է Պոլսոյ «Ժամանակ» օրաթերթի 24-26 Սեպտեմբեր 1998 թվակիր համարներում:
3. **Karo Aprahamyan**, *Ermeni Kültürünün son kaybı Kevork Pamukciyan*, (1923-1996). Հայ մշակույթի նորագոյն կորուստը՝ Գևորգ Բամպուրճյան (1923-1996), Բեյրութ, *Ջարթօնք*, 24 Հոկտեմբեր 1996: Նույնը թարգմ. Püzand Akbaş, *Tarih ve Toplum*, Ստամբուլ, N 165, Սեպտեմբեր 1997, էջ 4-6 («Ջարթօնք»-ի վերոնշյալ հոդվածի թուրքերեն թարգմանությունը).
4. **Karo Aprahamyan**, *Kevork Pamukciyanın Ermeni Eserleri* (Գևորգ Բամպուրճյանի հայերէն գործերը), տե՛ս Kevork Pamukciyan. *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar*. Yayına hazırlayan Osman Köker. Aras Yayıncılık. İstanbul. 2002 –2003:
h. Գ. Biografileriyle Ermeniler (Հայերի կենսագրություններ), Ստամբուլ, *Արաս* Հրատ., 2003, էջ 391-417 :
5. **Կարո Աբրահամեան**, Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք, էջ 670:
6. **Կարո Աբրահամեան**, «Անճիշդ գրախօսականի մը առիթով. Եթէ մեր պատմաբանները այսպէս պիտի «պատմագրեն»», *Ջարթօնք*, 23 հուլիս 2004: Նույնը արտատպուած Բեյրութի «Կանչ» շաբաթաթերթում, 23 հոկտեմբեր 2004: (Սա հոդված է

ի պատասխան բժիշկ Սարգիս Գարայեանի «Թուրք մտաւորականութիւնը պիտի կարենա՞յ աւելի ազատօրէն շնչել 21-րդ դարու ընթացքին թե՞ պիտի սպասէ մինչեւ 22-րդ դար» հոդվածի, գրված Գևորգ Բամպուրճյանի քառահատորյակի հ.Ա-ի՝ Ստամբուլի մասին հայկական աղբյուրներին նվիրված գրքի մասին, որը ծուռ հայելի է ներկայացնում (Չարթօնք, 26.07.2004թ. էջ 3.)

7. **Tanzimattan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi** (Թանգիմաթից մինչ օրս մտավորականների հանրագիտարան) հ. Բ., 1993, էջ 683. և էջ 852-853.
8. **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi** (Երեկվանից մինչ օրս Ստամբուլի Հանրագիտարան) հ. Բ., 1995, էջ 852-853.
9. **Լեւոն Շառայեան**, «Այս Սօֆիա եւ Հայերը (Գ. Բամպուրճեանի թրքերէն նորատիպ հատորին հրատարկութեան առիթով)», Մարմարա, 4 Գեկտեմբեր, 2002.
10. **Արայ Կարմիրեան** «Նոր Հրատարակութիւններ Պոլսահայ Գրողներէ (4)», Գեղարդ, 167, Ապրիլ-Մայիս- Հունիս 2003, էջ 8-11.
11. **Ռ. [Ռուպեր Հատտէճեան]**, «Լոյս տեսաւ Գեորգ Բամպուրճեանի չորրորդ թրքերէն հատորն ալ. Այս Փառատը Հատորը Կ'ընդգրկէ Հայ Նշանատը Գործիչներու Կենսագրականները», Մարմարա, 24 Սեպտեմբեր 2003.
12. **Սեւան Տէյիրճեան**, «Գեորգ Բամպուրճեանի Վաստակը», Փարիզ, *Zurnal*, 30 Ապրիլ, 2003.
13. **Արփի Թորոյեան**, «Հայերը Իրենց Կենսագրականներով», Փարիզ, *Յառաջ*, 18 Գեկտեմբեր 2003.
14. **Յասմիկ Ստեփանեան**, «Գեորգ Բամպուրճեան, Հայատառ թրքերէն Աղբիւրների Ներդրումը Պատմութեան Մէջ», Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, ԻԶ, 2006, 362-367. (13)
15. **Հասմիկ Ստեփանյան**, «Հայերը Թուրքիայում եւ Հայ-Թուրքական Մշակութային Վերաբերումներ», Պատմա-Բանասիրական Հանդէս, 2(169), 2005, 318-321.

16. **Սարգիս Գարայեան**, «Թուրք մտաւորականը պիտի կարենա՞յ աւելի ազատօրէն շնչել 21-րդ դարու ընթացքին թէ պիտի սպասէ մինչև 22-րդ դար», Զարթօնք, 26 Յունիս 2004.
17. **Melek Sarı Güven**, Kevork Pamukciyanın Tarih Perspektivinden Olaylara Bakışı (Պատմական եղելությունները ըստ Գեորգ Բամպուրճեանի պատմագիտական հեռանկարի), Մագիստրոսական թեզ, Անկարայի Համալսարանի Սոցիալական Գիտությունների Բաժանմունքի Հայերէն Լեզվի և Մշակույթի բաժին, 2005թ.¹:
18. **Rober Koptaş**, Ermeni Harflı Türkçe» (հայատառ թուրքերէն), XI-XXIII, տե՛ս **Kevork Pamukciyan**. Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar.Yayına hazırlayan Osman Köker. Aras Yayıncılık. İstanbul. 2002 –2003. հատոր Բ: Ermeni Harflı Türkçe Metinler; Մէքինլէր, Իսթանպուլ, ԱՐԱՍ Հրատարակչատուն, 2003: Նույնը արտատպված *Tarih ve Toplum*, N 230, 2003, s12-17. Նույնը հայերէն թարգմանված՝ Ռոպէր Քոպիթաշ, «Հայերէն Տառերով Թրքերէն,» թարգմ. Կարօ Արրահամեան, Բեյրութ, *Չանսսէր*, հունուար 2004, 22-24, իսկ շարունակությունը՝ փետրվար 2004, 67-70:

1 Կարօ Արրահամյանն այս կապակցությամբ գրում է. «Գեորգ Բամպուրճեանի վաստակը Թուրքիոյ տարածքին գնահատող եւ արժեւորողներու կողքին յայտնուեցաւ նաեւ 2005 թուականին, նեղմիտ մօտեցումով պատրաստուած մագիստրոսի թեզ մը: Անհասկնալի նեղմտութիւն մը, մանաւանդ որ թեզին հսկիչ ակադեմական՝ տոց. դոկտ. Պիրսէն Քարաճան հեղինակած էր հայերէն-թրքերէն բառարան մը եւ նաեւ հայ գրականութեան նուիրուած ծաղկաբաղ մը: Մէլէք Սարը Կիլիկի ներկայացուած եւ գնահատումի արժանացած թեզը, Բամպուրճեանը ներկայացուցած է իբրեւ նեղմիտ ազգայնական, եւ անոր պատմագրական, գրականագիտական եւ թարգմանական վաստակն ալ նսեմացուցած: Ի զուր սպասեցինք որ գէթ Բամպուրճեանի ամբողջական երկերուն առփի շռայլ գրախօսականներ ստորագրող թուրք թէ հայ ակադեմականներ եւ հրապարակագիրներ պատասխան մը տային: Բացառութիւն մը կազմեց, «Էրմէնի Քայնաբլարընտան Թարիհէ Քարքըլլար» ամբողջական շարքին օգնական խմբագիր՝ Ռոբեր Քոպիթաշի ջոդոտ պատասխանը (տես՝ Հոդվածներ և գրախոսականներ Գեորգ Բամպուրճյանի մասին» բաժնում, հ.18):

19. **Rober Koptaş**, Pamukciyan Ne Tarihci, Ne Edebiyatçı, Ne Çevirmen, (Բամպուրճյանը՝ ոչ պատմաբան, ոչ գրականագետ, ոչ էլ քարգմանիչ], Ստամբուլ, *Ulu*, 4 հուլիս 2008:
20. Տես՝ «Մարմարա»-ի 1943-1948թթ. 1975-1990թթ., իսկ «Ժամանակ»ի՝ 1943-1950թթ., 1965-1972թթ. և 1975-1990թթ. հավաքածոները:
21. **Mennur Sezer**, İstanbul Yazıları, (Պոլսի մասին գրություններ) Ստամբուլ, *Evensel*, 31 Հոկտեմբեր 2002:
22. **Garin Karakaş**, Kitabına Kavuştu, (Իր գրքի հետ միասին) Ստամբուլ, *Ulu*, 18 Հոկտեմբեր 2002:
23. **Sabri Koz**, Başka Bir Tarihin İstanbulu, (Մի այլ պատմության Ստամբուլը) Ստամբուլ, *Akşamlik*, N 7, 1 Նոյեմբեր 2002.
24. **Akif Ulusayar**, ARAS Yayıncılıktan İstanbul yazıları, (Արաս հրատարակչատնից Պոլսի մասին գրություններ) Ստամբուլ, *Toplumsal Tarih*, N 108, Գեկտեմբեր 2002, էջ 72:
25. **Ayda Uyar**, Kevork Pamukciyanın İstanbulu (Գևորգ Բամպուրճյանի Ստամբուլը), Ստամբուլ, *Mimar*, N 44, հունվար 2003, էջ 66-67.
26. **Ayda Uyar**, Ermeni Kaynaklarına Göre İstanbul ve Mimarları (Պոլիսը և ճարտարապետներն ըստ հայկական աղբյուրների) Ստամբուլ, *Mimar*, N 10, Գեկտեմբեր 2003, էջ 10-12.
27. **Ayda Uyar**, Araştırmaya Adanmış Bir Omür, Kevork Pamukciyan (1923-1996), (Բանասիրությանը նվիրված մի կյանք, Գևորգ Բամպուրճեան (1923-1996)] *Tarih ve Toplum*, N 230, 2003, s4-11.
28. **Osman Köker**, Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar (Պատմութեանն ի նպաստ հայ աղբյուրներ] *Tarih ve Toplum*, N 230, 2003, s62-64.
29. **İlber Ortaylı**, İstanbulun Efendi Hemşiresi, (Պոլսի ազնվական քաղաքացին) *Milliyet*, 15 հունիս 2003.
30. **Sefa Kaplan**, Karacaoğlanın Ermenisi, (Քարաճաօղլանի հայ լինելը) *Հիրրիյէթ Զիքաի*, 1 Փետրվար 2004.

31. **Ahmed Eken**, Kevork Pamukciyanı Okurken, (Ընթերցելով Գևորգ Բամպուրճյանին), Նոյեմբեր 2005, 22-24.
32. **Semra Somersan**, Baron Kevork Pamukciyan Yazınız Bitmedi, (Պարոն Բամպուրճյան, ձեր գրութիւնը չավարտվեց), *Radikal*, 7, 12-13
33. **Birsen Karaca**, Doğt Ermenice-Türkce Sözlük (արեւելահայերէն քրքերէն բառարան), *Անկարա, Անկարայի համալսարանի հրատարակչություն*, 2001:
34. **Birsen Karaca**, Ermeni Edebiyatı Seçkisi (հայ գրականութեան ընտրանի), Անկարա, *Մշակույթի նախարարության հրատարակչություն*, 2001:

ԳԵՎՈՐԳ ԲԱՄՊՈՒՔՃՅԱՆԻ ՀԻՇԱՏԱԿԻՆ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՎԱԾ ՀԱՅ ԵՎ ԹՈՒՐԲ
ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆՆԵՐԻ ՈՐՈՇ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ, ԱՐՄԵՆ
ՏԵՐ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆԻՆ ԵՎ ՀԱՍՄԻԿ ՍՏԵՓԱՆՅԱՆԻՆ
ՈՒՂԴՎԱԾ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻ ԼՈՒՍԱՊԱՏՃԵՆՆԵՐ

Kevork Pamukciyan (1994)

tarih VE toplum

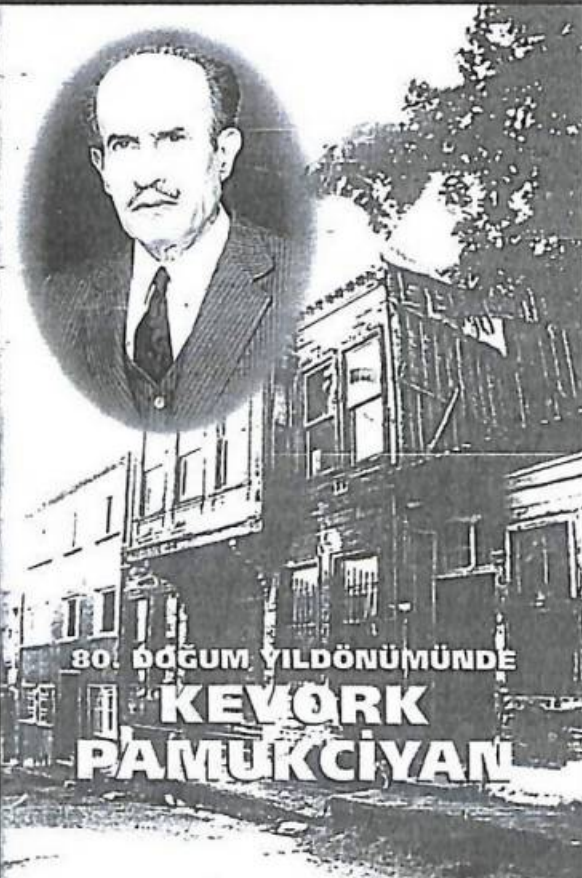
9 771019 468006

İLETİŞİM YAYINLARI
KDV DAHİL 4.600.000.- TL

ŞUBAT 2003
CİLT 39 • SAYI :

230

ISSN 1019-4681
212163 - 2003/02

80. DOĞUM YILDÖNÜMÜNDE
**KEVÖRK
PAMUKÇİYAN**

**İNGİLİZ TARİH
DERS KİTAPLARINA
BİR BAKIŞ**

**VİYANA TÜRK
YAHUDİ CEMAATI
VE SINAGOĞU**

**ERTUĞRUL
OSMANLI KULÜBÜ**

**TARİH ve TOPLUM
EN İYİ TEZ
YARIŞMASI**

Հայաստան
այս. Արթուր Տր. Առեխանյան

ԵՒԵՒՆ

Մասնագր. 23 Օգոստ. 1987
Հայաստան
այս. Արթուր Տր. Առեխանյան

Արթուր Տր. Առեխանյան,

Դասերի շարքերի և շրջանակների մասին և՛ ձև 30-ական
1987-ի մասին հարց: Մեծագույն մ. Տր. Առեխանյանը:
Առեխանյանի մասին զեկուր. թիվ 9696 շրջանակի 25 և 26-րդ էջերում և
չարտագրված պատճառ: Այն շրջանակի մասին պատճառ անհայտ
կերպ մասին անհայտ է: Մասին, «Մասին» ցուցակի մասին 1943-
արդյունքի մասին մասին շրջանակի մասին էր հարցադրված էր
չարտագրվածի մասին, ինչպես արդյունքի հարցում թարգմանի անհայտ, այդ
էջի մասին 14 թվերի, էջի մասին ընկած է միջին մասին մասին մասին
և էր արդյունքի մասին շրջանակի:

Արդյունքի մասին 25 շրջանակի արտագրվածի, էր մասին էջի
և՛ և՛ և՛ և՛ մասին:

Արդյունքի մասին արդյունքի մասին շրջանակի և՛ և՛ մասին
հարցում: էր մասին մասին մասին էր և՛ և՛ և՛ և՛ մասին:

Երևի այ կարող էր մասին և՛ և՛ և՛ և՛ մասին, հարցում
մասին մասին մասին էր մասին էր մասին հարցում էր
Մասին մասին մասին էր մասին էր մասին հարցում էր
Մասին մասին մասին էր մասին էր մասին հարցում էր
Մասին մասին մասին էր մասին էր մասին հարցում էր
Մասին մասին մասին էր մասին էր մասին հարցում էր

Արդյունքի մասին մասին մասին էր մասին էր մասին
մասին մասին մասին էր մասին էր մասին հարցում էր
մասին մասին մասին էր մասին էր մասին հարցում էր
մասին մասին մասին էր մասին էր մասին հարցում էր

Im Aufzuge der ... der ... der ... der ...
Aufgabe ... der ... der ... der ...
... der ... der ... der ...
... der ... der ... der ...

Zunächst ... der ... der ... der ...
... der ... der ... der ...
... der ... der ... der ...
... der ... der ... der ...

Das ... der ... der ... der ...
... der ... der ... der ...
... der ... der ... der ...
... der ... der ... der ...

Es ... der ... der ... der ...
... der ... der ... der ...
... der ... der ... der ...
... der ... der ... der ...

Die ... der ... der ... der ...
... der ... der ... der ...
... der ... der ... der ...
... der ... der ... der ...

Man ... der ... der ... der ...
... der ... der ... der ...
... der ... der ... der ...
... der ... der ... der ...

Die ... der ... der ... der ...
... der ... der ... der ...
... der ... der ... der ...
... der ... der ... der ...

3.4. 1770 ... der ... der ...
... der ... der ... der ...
... der ... der ... der ...
... der ... der ... der ...

Verhandlung ... der ... der ...
... der ... der ... der ...
... der ... der ... der ...
... der ... der ... der ...

Abkündigung von ...

Am 5. April 1986 ...

...
...

...
...

...

...

1975 ...
1982 ...
1983 ...
1984 ...

...

ура пълнежът е изготвен във фабриката (УНД, 1979, стр. 3-4): в нея изготви
лимоните № 1 (№ 291-294) в началото на юли, лимоните № 2 (№ 295-298)
изготвеният обем на лимоните:

Във фабриката лимоните се обработват с лимонен сок и лимонен
сироп № 1 (№ 291-294) в началото на юли, лимоните № 2 (№ 295-298)
се обработват с лимонен сок и лимонен сироп № 2 (№ 299-302).

Ето как се обработват лимоните в фабриката: лимоните се обработват
с лимонен сок и лимонен сироп № 1 (№ 291-294) в началото на юли, лимоните
№ 2 (№ 295-298) се обработват с лимонен сок и лимонен сироп № 2 (№ 299-302).

Лимоните се обработват с лимонен сок и лимонен сироп № 1 (№ 291-294)
в началото на юли, лимоните № 2 (№ 295-298) се обработват с лимонен
сок и лимонен сироп № 2 (№ 299-302).

Лимоните се обработват с лимонен сок и лимонен сироп № 1 (№ 291-294)
в началото на юли, лимоните № 2 (№ 295-298) се обработват с лимонен
сок и лимонен сироп № 2 (№ 299-302).

Лимоните се обработват с лимонен сок и лимонен сироп № 1 (№ 291-294)
в началото на юли, лимоните № 2 (№ 295-298) се обработват с лимонен
сок и лимонен сироп № 2 (№ 299-302).

Лимоните се обработват с лимонен сок и лимонен сироп № 1 (№ 291-294)
в началото на юли, лимоните № 2 (№ 295-298) се обработват с лимонен
сок и лимонен сироп № 2 (№ 299-302).

Лимоните се обработват с лимонен сок и лимонен сироп № 1 (№ 291-294)
в началото на юли, лимоните № 2 (№ 295-298) се обработват с лимонен
сок и лимонен сироп № 2 (№ 299-302).

200
Генерал-майор

Yazarın Adı: Ferit Hakkıoğlu (Eski Adıyla)
Yazarın Adres: İstanbul, Nispetiye, No: 10/10

Ermeni Kültürünü Türkçe ya Kazandırmaya Gerekli Midir?

Ermeni kültürünü Türkçe ya kazandırmaya, başka başka bir deyişle, başka başka bir deyişle, başka başka bir deyişle...

Ermeni kültürünü Türkçe ya kazandırmaya, başka başka bir deyişle, başka başka bir deyişle, başka başka bir deyişle...

Yazarın Adı: Ferit Hakkıoğlu (Eski Adıyla)
Yazarın Adres: İstanbul, Nispetiye, No: 10/10

Ermeni Kültürünü Türkçe ya Kazandırmaya Gerekli Midir?

Ermeni kültürünü Türkçe ya kazandırmaya, başka başka bir deyişle, başka başka bir deyişle, başka başka bir deyişle...

Ermeni Tarihiyle Türkiye Akademi'nin Kırğılışı

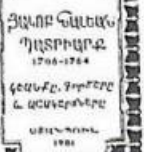
Ermeni Tarihiyle Türkiye Akademi'nin Kırğılışı... Ermeni Tarihiyle Türkiye Akademi'nin Kırğılışı...

Tercüme Üstü Yücel Bakırhan, Kadıoğlu

Tercüme Üstü Yücel Bakırhan, Kadıoğlu... Tercüme Üstü Yücel Bakırhan, Kadıoğlu...

Ermeni Kültürünü Türkçe ya Kazandırmaya Gerekli Midir?

Ermeni Kültürünü Türkçe ya Kazandırmaya Gerekli Midir? Ermeni Kültürünü Türkçe ya Kazandırmaya Gerekli Midir?

Yazarın Adı: Ferit Hakkıoğlu (Eski Adıyla)
Yazarın Adres: İstanbul, Nispetiye, No: 10/10

Ermeni Kültürünü Türkçe ya Kazandırmaya Gerekli Midir? Ermeni Kültürünü Türkçe ya Kazandırmaya Gerekli Midir?

Ermeni Harfleriyle Türkçe

ROBERT KOPTAŞ

Ermeni harfleriyle Türkçe yazılması... Ermeni harfleriyle Türkçe yazılması...

Ermeni harfleriyle Türkçe yazılması... Ermeni harfleriyle Türkçe yazılması...

Ermeni Harfleriyle Türkçe

ROBERT KOPTAŞ

Ermeni harfleriyle Türkçe yazılması... Ermeni harfleriyle Türkçe yazılması...

Ermeni Harfleriyle Türkçe

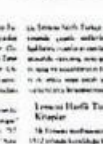
ROBERT KOPTAŞ

Ermeni harfleriyle Türkçe yazılması... Ermeni harfleriyle Türkçe yazılması...

Ermeni Harfleriyle Türkçe

ROBERT KOPTAŞ

Ermeni harfleriyle Türkçe yazılması... Ermeni harfleriyle Türkçe yazılması...

ԱՆՎԱՆԱՅԱՆԿ*

Ա

- Աբրահամ Անկյուրացի - 27, 99, 107
 Աբդուլլահ Գևորգ «Կարմիր կայսրը»(2002թ.) - 119
 Աբրահամյան Կարօ - 9, 10, 11, 99, 141
 Ադամ Սարգիս - 136
 Ազատյան Թորոս - 87, 111
 Աթաթուրք - 42, 50, 137, 138
 Ալիշան Ղևոնդ - 83, 109
 Ալլահվերտեան գերդաստան - 14
 Ալիինյան Արա - 129
 Ամիրյան Խաչիկ - 36, 84, 85
 Անդրեաս Գաղատիացի - 99
 Աննեգեր Ռոբերտ - 82
 Այդեմիր Շևքեթ Սուրեյա - 51
 Այվազովսկի Գաբրիել արք. - 48
 Այվազովսկի Հովհաննես (Իվան) - 118
 Ապաճյան Գրիգոր - 111
 Առաքելյան Ռոյ - 134, 136
 Ասլանյաններ Աննա, Նվարդ և Վիչեն - 58, 60
 Ասլանյաններ Վահագն, Վարուժան, Վարդան - 81
 Ասլանյան Գևորգ արք. - 81
 Ասլանեան Թադուր վարժապետ - 101

- Ավետիսյան Ժոզեֆ - 26
 Ավետիք Եվդոկացի - 68, 93
 Արալ Ֆահրի - 16, 18
 Արդաղ Մուստաֆա (Mustafa Akdag) - 8, 9

Բ

- Բամայուքճյան Մահտեսի Միքայել - 11
 Բարդակչյան Գևորգ - 44
 Բաքբալյան Արամ - 58, 60
 Բեդևյան Արմենակ (Պետևյան) - 70
 Բելլինի Ջ. - 57
 Բերբերյան Հայկ - 44
 Բ(Պ)իլեզիկչի Պողոս ամիրա - 23
 Բորան Էմինե - 129

Գ

- Գարեգին Բ Գազանճյան արք. (Պատրիարք) - 101
 Գալուստյան Շնորհք արք. (Պատրիարք) - 14, 50, 86, 88
 Գարազաշ Կարին (Garin Karakas) - 142
 Գարազոչ Սարգիս - 66, 67, 98
 Գարայեան Սարգիս - 140, 141
 Գարեգին Ա կաթողիկոս - 18, 99, 112

- * ա. Միջնադարի հեղինակների անունները տրվել են անփոփոխ, մնացյալները՝ ազգանուն և անուն հերթականությամբ:
 բ. Տեքստում միայն արևմտահայերենով եղած անունները նույնությամբ են մնացել, իսկ արևմտահայերենով և արևելահայերենով եղածները տրվել են ինչպես այսօր ընդունված է՝ արևելահայերենով
 գ. Որոշ օտար հեղինակների անուններին կցել ենք նաև նրանց լատինատառ ձևերը.

Գլխաննցի Պետրոս դի Սարգիս - 72

Գյուկչեն Սաբիհա - 119

Գյուլբենկյան Գալուստ - 66, 96

Գյուլզարի (աշուղ) - 29

Գյուվեն Սարը Մելեք - 10

Գոչու Ռեշադ Էքրեմ (Reşad Ekrem Koçu) - 8, 25, 72

Գրիգոր Լուսավորիչ - 25

Գոյումճեան գերդաստան - 14

Գ

Գինք Հրանտ - 119

Գյուզ Այդա - 77

Գյունան Հանրի - 65

Գյուվերնուա Հանրի - 72

Դուման Մուստաֆա (Mustafa Duman) - 102

Ե

Երամեան Միքայել ա. քահանայ - 96

Զ

Զարդարյան Պետրոս - 76

Զարդարյան Պիմեն - 76

Զոհրապ Գրիգոր - 118

Զոննարո Ֆաուստո - 56

Է

Էդիրնեցի Հակոբ Խալֆա - 54

Էքսերճյան Տելեմար - 58, 60

Էնվեր փաշա - 50, 51

Էսայան - 58

Էքեմ Ահմեդ (Ahmed Eken) - 143

Թ

Թալաթ Թեքին (Talat Tekin) - 37

Թաշճյան Նիկողոս - 81

Թերզիբաշյան Գևորգ - 72, 74

Թերզիյան Թոմաս - 134

Թընկերեան գերդաստան - 14

Թողերինի աբբա - 54

Թոթոյեան Արփի - 140

Թոլայան Երվանդ - 82

Թոմբայյան Կարապետ - 50

Թոմբայյան Հակոբ - 50

Թորգոմյան Վահան - 26

Թոփրակ Զաֆեր (Zafer Toprak) - 33

Թողլաճ Բարս (Բարսեղ Թողլաճյան) - 117, 118, 119, 121

Թունջա Մեթե - 121

Ժ

Ժամկոչյան Օննիկ - 133

Ի

Ինենյու Իսմեթ - 119

Ինճիճյան Դուկաս - 24, 25, 27, 72, 83, 137

Էրդեմ Բուրի - 11

Էօզթունա Յըլմազ - 8, 105

Լ

Լեոն 13-րդ սլապ - 75

Լիմոնճյան Համբարձում - 106, 136, 137

Լուսարարյան Մահտեսի Մարտիրոս - 11

Խ

Խաչատուրյան Գարեգին արք.
պատրիարք - 88

Կ

Կարմիրեան Արայ - 140
Կեզուրյան Թադեոս - 29
Կեօշեան զերդաստան - 14
Կյոքոեշ Նեվեսեր - 119
Կոլոտ Պատրիարք Յովհաննես
(Հովհաննես) - 13, 68, 86, 88,
92, 93, 94, 95, 106, 111

Հ

Հակոբյան Գևորգ - 135
Հակոբ Նալյանը - 25, 68, 85, 86,
88, 89, 90, 91, 92, 95, 106
Հակոբյան Սիմեոն - 58, 60
Համսուն Կնուտ - 72
Հատտեճյան Ռոբեր - 16, 84, 100,
135
Հինդոդի Զյոբահիացի Արթին
- 71
Հյունքարբեյենդի Հովհաննես
քինյ. - 28, 29
Հովհաննիսյան Անուշ - 52
Հովնաթանյան Հովնաթան - 118,
119
Հոսեյնով Ռազվան - 51
Հոստինիանոս կայսր - 25

Ճ

Ճեմճեմյան Սահակ - 47

Մ

Մալխասյան Սիրվարդ - 126, 129
Մահմոդ փաշա - 20, 49

Մամիկոնյաններ - 25
Մամուլյան Ռուբեն - 79
Մամուլյան Վերժինե - 79
Մանաս Էղզար - 138
Մանաս Ռաֆայել - 54, 55
Մանաս Ռուբեն - 58, 60
Մատթեոս Գալիլ - 13
Մատթեոս Ուռհայեցի - 25
Մարթայան Հակոբ (Agop
Dilâçar) - 137
Մարկոսյան Գրիգոր - 69
Մարտիկյան Միլիան - 58, 60
Մելքոնյան Մկրտիչ - 58, 59, 60
Մարտիրոս պատրիարք
Գրիմեցի - 101
Մեզպուրյան Արտո - 111
Մելքունով Հակոբ - 51
Մերիմե Պրոսպեր - 118
Միասեր Օ. - 60
Միմար Մինան - 61, 62, 77, 85,
119
Մնակյան Մարտիրոս - 79, 80, 81
Մոպասան Գի դը - 118
Մելքոնյան վարժ. - 117
Մլըսրիլեան զերդաստան - 14
Մութաֆյան Մեսրոպ Բ արք.
(Պատրիարք) - 18, 106
Մուխրարյան Արմավենի
Միրոզլու - 130

Յ

Յարման Արսեն - 21, 121, 122,
126, 127, 128, 129, 130
Յըլմազ Ալթուղ - 129
Յովհաննես Կարբեցի - 101
Յոքեր Ահմեդ Ֆեվզի - 97

Ն

- Նաթանյան Պողոս - 126, 128
 Նալբանդյան Գ-մխտրի - 83`
 Նալյան Թազվոր - 80
 Նար-Բեյ Խորեն - 16
 Նոյման Բրիտտոֆ - 125
 Նորատունկյան Գաբրիել - 56

Շ

- Շաշյան Պողոս - 58, 60
 Շառոյեան Լետն - 140
 Շաքիրօղլու Մահմուդ (Şakiroğlu
 Mahmut) - 40
 Շեքսայիր - 118
 Շիշմանյան Ռաֆայել - 57

Ռ

- Ռամոն Ժան - 72
 Ռակեան գերդաստան - 14

Չ

- Չալգճրօղլու Պողոս - 80
 Չամաշըրճեան Յովհաննէս
 Պատրիարք - 13
 Չամչրօղլու Հակոբ - 68
 Չիզգեն Էնգին (Engin Çizgen)
 -57
 Չերչյան Հակոբ - 138
 Չոպանյան Գևորգ - 78
 Չուխաջյան Տիգրան 77, 80, 88,
 136

Պ

- Պալյան գերդաստանը - 54, 118
 Պալյան Գրիգոր - 63
 Պալյան Մակար - 62
 Պասմանյան Գաբրիել

(Պատրիարք) - 104

- Պարտիզակցի Վահան - 128
 Պարոնյան Հակոբ - 57, 80, 101
 Պեզճյան Գազազ Արթին
 ամիրա - 23, 130
 Պենյան Ռոզալի - 77
 Պեպիրօղլու Մուրադ - 136
 Պերպերյան Ավետիս
 վարժապետ - 104
 Պիլեզիկճեան գերդաստան - 14
 Պողոսյան Եփրեմ վրդ. - 13

Ջ

- Ջեմալ փաշա - 52, 119
 Ջիվանյան Սկրտիչ - 58, 60

Ռ

- Ռադո Շեֆքեր - 11
 Ռիչեյե (կարդինալ) - 67

Ս

- Սակաօղլու Նեջեթ - 134
 Սանջյան Ավետիս - 44
 Սարգսյան Շահին - 58
 Սարայան Աբրահամ - 58, 60
 Սարայան-Հյունքարբերդէյեմղի
 Հովհաննէս քինյ. - 28
 Սեբաստացի Մխիթար - 41, 94,
 95
 Սեզեր Մեննուր (Mennur Sezer)
 - 142
 Սոմերսան Սեմրա (Semra
 Somersan) - 143
 Սեվինջլի Էֆդալ (Efdal Sevinçli)
 - 80
 Սերոբյան Ռուբեն - 58, 60

Մերվերյան Հովհաննես ամիրա - 75
Մերվիչեն - 58
Մերվիչեն Վերժինե - 58, 60
Մերվիսայան (Ջրբաշյան) - 60
Սիմեոն Խալֆա (Կոմնենոս կան Կոմյանոս) - 62, 63
Սիմեոն Լեհացի - 72
Սվաճյան Քնար - 77
Սվալայան Հակոբ - 85
Ստեփանյան Գառնիկ - 44, 77, 78, 79, 105
Ստեփանոս Ասողիկ - 25
Սրվանձտյան Գարեգին - 126, 128,
Սուլեյման փաշա - 49
Սուլթան Աբդուլ Համիդ - 77
Սուլթան Աբդուլազիզ - 32, 58, 59
Սուլթան Աբդուլմեջիդ - 32, 120
Սուլթան Մահմուդ Բ - 25, 28, 29, 129, 130

Վ

Վարդան Արևելցի - 25
Վարդովյան Հակոբ (Գյուլի Հակոբ) - 77, 78, 79, 80, 139
ս.Վլաս - 126

Տ

Տատեան գերդաստան - 14, 54, 118
Տէյիրմենճեան Սեան - 140
Տեր-Անդրեասյան Հրանտ - 26, 72, 137
Տեր Պետրոսյան Միքայել Ռեստեն - 65, 66
Տիրանյան Սարգիս - 58, 59, 60

Տիրացույան Մելրոն - 58, 60, 61
Տյուզյան գերդաստան - 23, 54
Տրդատ ճարտարապետ - 25
Տուրգենև Իվան - 72

ՈՒ

Ուրիշինի - 77
Ութուջյան Արշալույս - 120
Ուլուհոջյան Գաբրիելա - 46
Ուլուսայար Աքիֆ (Akif Ulusayar) - 142
Ուղուրեան Տրդատ քին. - 96
Ույար Աիդա (Ayda Uyar) - 142

Փ

Փանոսյան Կարապետ - 58
Փիշմիշյան ամիրա - 54
Փեշտիմալճյան Տիգրան փաշա - 64

Ք

Քաթերդ Դոնալդ (Donald Quataert) - 128
Քելեկյան Տիրան - 33
Քերովբյան Արամ - 129
Քերեստեջյան Պերճ Թուրքեր - 138
Քերեսթեջյան Պետրոս - 138
Քյոքեր Օսման - 8, 18, 85
Քյուրբան Կարո - 55, 61, 112, 120
Քարաճա Պիրսեն (Birsen Karaca) - 141, 143
Քարաջաողլան - 36, 85
Քափլան Սեֆա (Sefa Kaplan) - 142

Քյոնուրճյան Երեմիա Չելեալի -
22, 26, 27, 34, 44, 45, 46, 106,
107

Քյոնուրճյան Կոզմաս-Կոմիտաս
- 47, 102, 106, 107

Քյոչեօղլու Գրիգոր - 58, 60

Քոզ Սաբրի - 16, 18, 36, 100, 112

Քոփթաշ Ռոբեր - 11, 141

Քոթ Թուրգոթ - 16, 18, 36, 100,
102

Օ

Օզբունա Յըլմազ (Yılmaz

- Öztuna) - 8, 105

Օղուլուխյան Գ. - 72

Օսկան Երվանդ - 58, 59, 60

Օրթայլը Իլբեր (İlber Ortaylı) -
142

Օրլանդո Կառլո Կալումենո - 8

Օրմանյան Մաղաքիա - 44, 88,
89

Ֆ

Ֆիգուլի - 73

Ֆոթի խալֆա - 63

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հեղինակի կողմից	5
2. Գևորգ Բամպուքճյան. Կյանքը	7
Գործը	17
ա. բուրբերեն քառահատորյակը	17
բ. հայերեն ուսումնասիրությունները	86
3. Գևորգ Բամպուքճյանը նամակներում	103
4. Վերհիշելով հարգարժան բարեկամիս	114
5. Ժամանակը	117
ա. պոլսահայ գիտնականներ	117
բ. սփյուռքում ստեղծագործող պոլսահայ գիտնականներ	133
6. Հողվածներ և գրախոսականներ Գևորգ Բամպուքճյանի մասին	139
7. Գևորգ Բամպուքճյանի հիշատակին հրատարակված որոշ հողվածների, համակների լուսապատճեններ	144
8. Անվանացանկ	161

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Համաիկ Ստեփանյան

**ԳԵՎՈՐԳ ԲԱՄՊՈՒՔՃՅԱՆ
ԿՅԱՆՔԸ, ԳՈՐԾԸ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԸ
(1923-1996)**

Национальная Академия Наук Республики Армения
Институт Востоковедения

Асмик Степанян

**ԴԵՎՈՐԳ ՔԱՄՍՅԱՆ
ՋԻՅՆԻ, ԿՐԵԱՏԻՎՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՎՐԵՄՅԱ
(1923-1996)**

Hasmik Stepanyan

**KEVORK RAMUKSIYAN
LIFE, CREATIVITY AND TIME
(1923-1996)**

ISBN 978-9939-860-66-4

9 789939 860664

Տպագրիչ՝ Լ. Մուրադյան

Ստորագրված է տպագրության 14.08.2018 թ.
Տպարանակը՝ 120 օրինակ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԼՏՄԻՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA

ՀՀ, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4
RA, 0019, Yerevan, pr. Marshal Baghramyan 24/4
24/4, Marshal Baghramyan Ave., 0019, Yerevan
<http://www.academhistory.am>

[1800 7P]

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0645065

ՀԱՄԱԿ ԱՏԵՓԱՆՅԱՆ

Handwritten signature and number: 1106974

Ծնվել է 1950թ. Երևանում, մտ
1972թ. ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի Արևելա-
գիտության ֆակուլտետը, թուրքերեն լեզու և գրականություն
մասնագիտությամբ:

1972-1997թթ. աշխատել է Հայաստանի Գիտությունների Ազ-
գային Ակադեմիայի Արևելագիտության ինստիտուտում: 2005թ.
մինչ օրս աշխատում է նույն ինստիտուտում, որպես առաջատար
գիտաշխատող:

Միաժամանակ, 1992-93թթ. աշխատել է ՀՀ ԱԳՆ Սերձավոր
և Միշին Արևելքի վարչությունում, ապա՝ 1995-98թթ. դիվանա-
գիտական առաքելությամբ մեկնել Ժնև, աշխատել ՄԱԿ-ի և մի-
ջազգային այլ կազմակերպություններին առընթեր ՀՀ Մշտա-
կան ներկայացուցչությունում և Եվեյցարիայում ՀՀ Գլխավոր

հյուպատոսությունում:

1987թ. պաշտպանել է պատմական գիտությունների թեկնածուական թեզ՝ «Հայատառ թուր-
քերեն գրականության դերը Օսմանյան կայսրության սոցիալ-մշակութային կյանքում» թեմայով:

«Հայատառ թուրքերեն գրքերի մատենագիտություն (1727-1968)» գիրքը հրատարակվել է
1985թ. Հայաստանի Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի հրատարակչության կողմից:

«Հայատառ թուրքերեն պարբերական մամուլը» մատենագիտական քառալեզու աշխատան-
քը նույն հրատարակչության կողմից լույս է ընծայվել 1987 թվականին:

«Հայատառ թուրքերեն գրականությունը» աղբյուրագիտական հետազոտությունը լույս է ըն-
ծայվել Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչության կողմից 2001 թվականին:

Մենագրությունը ֆրանսերեն լեզվով լույս է տեսել 2012թ.:

2005թ. Ստամբուլի «Թուրքուազ» հրատարակչությունը լույս է ընծայել «Հայատառ թուրքե-
րեն գրքերի և հայատառ թուրքերեն պարբերական մամուլի մատենագիտություն» քառալեզու աշ-
խատությունները մի գրքով: Այն պարունակում է ավելի քան 2000 անուն գրքեր, հրատարակված
1727-1968թթ., աշխարհի 50 քաղաքների շուրջ 200 տպարաններում: Հայատառ թուրքերեն
պարբերական մամուլի մատենագիտությունը ներառում է շուրջ 120 անուն պարբերականներ,
սկսած 1840 թվականից:

2005թ. պաշտպանել է պատմական գիտությունների դոկտորական ատենախոսություն
«Հայատառ թուրքերեն գրականությունը 15-20-րդ դարերում» (Աղբյուրագիտական հետազո-
տություն) թեմայով:

2008թ. լույս է տեսել «Ցուցակ հայերեն ձեռագրերի հայատառ թուրքերեն նյութերի և հայա-
տառ թուրքերեն ձեռագրերի» մատենագիտական աշխատությունը: Այն ներկայացնում է Երևա-
նի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի և Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հայատառ թուր-
քերեն ձեռագրական հարստությունը:

«Հայերի ներդրումն Օսմանյան կայսրությունում» ուսումնասիրությունը հայերեն լեզվով լույս
է տեսել 2011թ. և արժանացել ՀՀ Նախագահի մրցանակին: Գրքի Բ տպագրությունը կատարվել
է 2012թ.: Նույն թվականին գիրքը լույս է տեսել ռուսերեն և Մինսկում արժանացել «Գրքերի ար-
վեստ» ԱՊՀ երկրների մրցույթի «Գրան Պրի» մրցանակին: Թուրքերեն լեզվով ուսումնասիրու-
յունը հրատարակվել է 2014թ.:

2015թ. լույս է տեսել «Լուզինյան թագավորական տան հայ ժառանգները» հոդվածների
ժողովածուն: